

8.2
35
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУФБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

**ФАНЛАРНИНГ
ФАЛСАФИЙ
МАСАЛАЛАРИ**

425
P-25

7/3

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

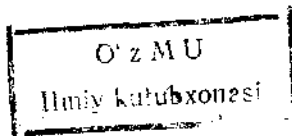
**МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЎЗБЕКИСТОН ФАЙЛАСУФЛАР МИЛЛИЙ ЖАМИЯТИ

И. РАҲИМОВ, А. ЎТАМУРОДОВ.

**Ф А Н Л А Р Н И Н Г Ф А Л С А Ф И Й
М А С А Л Л А Р И
(Фан фалсафаси)**

Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамаси қoшидаги мувофиқлаштириш комиссиясининг 07/108 – 34 30 май 2002 йил қарорига биноан Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги олий ўқув юрталаро илмий – услубий бирлаш – малар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаши Президуми тамонидан ОЎЮлари учун ўқув қўлланма сифатида нашрга тавсия этилган.

Тошкент 2002

КИРИШ

Мазкур қўланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан магистратура таълим босқичи давлат таълим стандартига киритилган «Фаннинг фалсафий масалалари» предмети юзасидан тузилган дастур асосида ёзилди. Бунда фан фалсафасининг асосий муаммолари, тузилиши, унинг ривожланиш механизми, фаннинг тараққиёт эволюцияси, илмий билишни режалаштириш ва унинг мантиғи, стандартлаштириш ва системалаштириш концепцияси, илмий ва ноилмийлик чегараси, фанда янги ғоялар, билимларнинг эзгуликка ҳизмат қилиши муаммоси, илмий изланишнинг замонавий дастури, табиат – шунослик, техника ва ижтимоий фанлардаги муаммолар баён этилган.

Қўланмага Республикамиз Мустақилликка эришгандан кейинги таълим тизимидаги ислохотлар, илм фан соҳасидаги ўзгаришлар «Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури»ни амалга ошириш борасидаги амалий натижаларни янгича фикрлаш ва дунёқараш асосида таҳлил қилишга ҳаракат қилинди. Қўланманинг асосий мақсади ва табиат ва ижтимоий фанларнинг ютуқларини фалсафий таҳлил қилиш асосида ёшлар дунёқарашини шакллантиришдан иборат.

Шу асосда «Уларнинг қалбида миллий ғоя, миллий мафкура, ўз Ватанига меҳр садоқат туйғусини уйғотиш, ўз – лигини англаш миллий ва умумбашарий руҳда тарбиялашдан иборат» (Ислом Каримов)

Қўланманинг социал фалсафа бўлимини М. Раҳимова II боб 1,2,3 бўлиmlарини проф. Ў.Ж. Хайдаров ёзган.

Муаллифлар қўланмани таҳрир этишда ёрдам берган доц. З. Саидов ва доц. А.Файзиевларга миннатдорчилик билдиради.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Қ.Н. Назаров

**Тақризчилар: ф.ф.д., проф. Б.Каримов,
ф.ф.д. проф. С.Мамашокиров**

МУҚАДДИМА

Фалсафа цивилизациянинг натижаси бўлиб, у жамият шаклланиши ва ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этади.

Фалсафа нега керак? Унинг ўзига хос томонлари нимада?

Яшаш тамойиллари (асослари) ўзгариши билан ҳаётни янгича фикрлаш асосида тушунтирадиган назарий билимларга эҳтиёж туғилади. Бу масалани ҳал қилишда донолик ҳақидаги билим ҳисобланган фалсафа асосий ўринни эгаллайди. Чунки жамият тараққиётининг турли босқичларида эскича яшаш асослари ўзгаргандан сўнг фалсафий фикрлар:

- энди қандай яшаш керак;
- инсонлар қайси йўлдан кетмоқда;
- уларнинг фаолияти нимага қаратилиши лозим;
- одамларнинг мақсади, орзу—умидлари, истакларини қайси йўл билан амалга ошириш мумкин;
- яшашнинг мақсади, маъноси, тамойиллари нимадан иборат;

- инсон дунёни нима мақсадда ва қандай билади
каби саволларга жавоб қидиради ҳамда шу асосда назарий фикрлар тизimini ишлаб чиқади. Бу саволларга топилган жавобларнинг ҳар бири маълум бир ғоянинг у ёки бу тамойилларига асосланади ҳамда ўша ғоянинг мазмуни ва моҳиятини акс эттиради.

Инсон доим турли ҳодисаларга дуч келар экан, унинг маъносини англашга қизиқади. Унинг умри табиий жараён, ва ҳодиса сифатида қаралиши мумкин. Ана шу ҳодисалар умумлашиб жамият тўғрисида, унинг турли хусусиятлари ҳақида тасаввур ҳосил қилишга, қолаверса, унинг қандай нафас олиши, озуқаси нималигидан тортиб башарият тараққиётида тугган ўрнини аниқлашга имкон яратади. Фалсафий дунёқараш шу тариқа пайдо бўлади. **Фалсафий дунёқараш шаклланар экан, у албатта маълум бир ғояга асосланади.**

Буюк файласуфлар ана шундай ғоялар, уларнинг тамойиллари ҳақида фикр юритганлар. Чунки ғоя бутун ҳодисаларнинг маъноси сифатида намоён бўлади.

Гоя даврининг моҳиятини ифодаловчи категориядир. Қадимги давр фалсафасининг асосий тамойили ана шу гоялар тизимини ишлаб чиқиш эди. У тафаккур салоҳиятини ишга солиш асосида пайдо бўлади. Фалсафий дунёқараш инсонлар маънавий ҳаётини янги босқичга кўтаради. Натижада дунёни ақл "кўзи", тафаккур салоҳияти билан ўрганиш бошланади, яъни дунёни илмий тушунишнинг замини яратилади, уни эстетик идрок этишга рағбат пайдо бўлади.

Шундай қилиб, фалсафа, фалсафий дунёқарашнинг пайдо бўлиши билан инсон кундалик турмуш ташвишларини ўйлашдан ўзлигини ва ўз моҳиятини тушунишга, ҳодисалар дунёсини билишдан гоялар дунёсини англашга ўтади.

Нима учун гоялар концепцияси, ўз моҳиятига кўра, фалсафий ҳисобланади? Нема у математик ёки физиковий эмас?

Чунки гоянинг фалсафий мазмуни бутун борлиққа тегишли, унинг моҳияти ҳамиша борлиқда иштирок этиб, мавжудликнинг асосини ташкиллайди. Фалсафий мазмун борлиқнинг иқтисодий, сиёсий, шахсий, маърифий масалаларининг асосий мақсадларини, умумий, фундаментал томонларини ифодалайди.

Гоя қандай пайдо бўлади? Фалсафий етуклик ва гоя фалсафий мафкура ўзаро қандай муносабатда? Гояни қандай одамлар яратади?

Буюк, эзгулик гоялари давр талаби, миллат эҳтиёжи асосида пайдо бўлади ва улар бағри кенг, салоҳиятли, етук шахслар томонидан майдонга ташланади.

Бугунги кунда Президент Ислом Каримов миллий гоя тўғрисида гапирар экан, бу гоя давримизнинг асосий моҳияти, миллатнинг умид – истаклари, мақсад ва вазифаларининг фундаментал томонларини ифода этганини кўрамиз. Бў "Ошод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт" барпо этишдек асосий мақсадларимизнинг концепцияси ифодасидир.

Одамларни эзгу мақсадларга интилиб, изланиб, ташаббуслар билан бўлиб, ёзиб яшашга даъват этиш фалсафий тафаккурнинг асосий хусусиятидир. Фалсафий етуклик, улуғ гоялар ўз миллатини ардоқлайдиган, қалби пок инсонлар тафаккурига хосдир.

"Файласуф ўз халқининг раёини, ўз халқига бўлган энг яхши фикрларини ифодалаган бўлиши керак. Файласуф –

нинг хулқ—атвори, ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиши керак... Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хислатлари билан бу айтилган шартларга жавоб бера олса, шундан кейин, у фалсафа билимини ўрганишга ва уни бошқаларга ўргатишга киришуви мумкин”.

(1) Абу Наср Форобий

Давлатимиз раҳбари ўзининг қатор асарларида миллий ғоя ва миллий мафкура назариясининг асосий тамойилларини яшлаб чиқди. Юртбошимиз асарлари асосида жамият—тимизнинг маънавий ҳаётида, одамлар дунёқарашида туб ўзгаришлар ясашнинг, комилликка интилувчи шахс тарбия—сининг назарий — ғоявий ва амалий замини яратилди.

Ҳозирги энг муҳим, энг долзарб вазифамиз — жамиятимиз аъзоларини, авваламбор, вояга етиб келаётган ёш авлодни камол топтириш, уларнинг қалбига миллий ғоя, миллий мафкура, ўз Ватанига меҳр—садоқат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, миллий ва умумбашарий руҳда тарбиялашдан иборат.

(2) Ислом Каримов

Президент Ислом Каримов миллий ғоя ва миллий мафкурани янги босқичга кўтаришда, унинг мазмун ва моҳиятини очиб беришда, одамлар онгига етказишда жамоат ташкилотлари, зиёлилар ва, айниқса, жамиятшуносларнинг ролини алоҳида таъкидлади.

Ғоя яшаш учун нега керак, шунчалик зарурми?

Буюк миллат бўлиш халқ қандай бўлиши, демакки, ҳар бир инсон қандай бўлиши кераклиги билан чамбарчас боғлиқ. Буюк миллат буюк ғоялар билан яшайди. Янги замон янги ғоялар тантанаси билан олға қараб кетади. Биз кела—жаги буюк давлат томон кетаётган эканмиз, бу йўл орзу — умидларимиз, эзгу — ниятларимиз тантанаси намоён бўлиши асосида боради. Демак, бугунги кунда ана шу юксак ғояларни амалга ошириш, оммага етказиш масаласи кун тартибига қуйилган экан, бу ғояларни буюк кучга айлантириб, миллатнинг, халқнинг родини кўрсатиб, уни сафарбар қилиб, бирлаштириб, маълум мақсадларни кўзлаб фаолиятда бўлишга қаратиш асосий масаладир.

Бугунги кунда ҳар бир шахс, ҳар бир фуқарода халқ тақдирига, Ватан тақдирига, жамиятимиз равнақига масъул бўлиш ҳиссини тарбиялаш муҳимдир. Негаки, эркин ва фа—

ровон ҳаёт миллионлар меҳнатининг самараси асосида барпо этилади, амалга ошади.

Негаки, борлиқ, билиш, методологик амалиёт, маънави — ят, мафкура, миллий ва башарий қадриятлар, инсонийлик ва одамийлик, маърифат ва тарбия, ғоя ва тамойиллар, жамият ва инсон, цивилизация ва инсон омили кабилар бир бутун антропоцентрик дунёқарашнинг у ёки бу хусусий ҳолидир. Яхлит дунёқарашни шакллантириш эса, фалсафанинг асосий вазифасидир.

Баркамол авлод орзуси буюк мақсадимиз экан, комил инсонни тарбиялаш концепцияси — бу, биринчи навбатда, фалсафий масаладир. Комил инсон ва дунё қараш тушунчалари кўзга кўринмас томирлар, яшаш, ҳаёт ришталари билан ақл бовар қилмайдиган даражада узвий ва узлуксиз боғлиқдир.

Олий таълимнинг биринчи босқичи — бакалавр таълим босқичида фалсафа тарихи, унинг асосий тушунчалари ва назарий масалалари ҳақида фикр юритилган бўлса, магистратурада асосан фан фалсафаси ҳақида билим берилади. Бунда дунёнинг илмий манзараси, фалсафанинг фан билан узвий боғлиқлиги, фаннинг тараққиёт эволюцияси, илмий билимларни режалаштириш ва стандартлаштириш, системалаштириш концепцияси; илмийлик ва ноилмийлик чеғараси, фанда янги ғоялар, билимлар муаммоси, илмий изланиш дастурлари; табиатшунослик, техника ва ижтимоий фанлардаги фалсафий муаммолар ҳар бир фан мисолида биён этилади.

Фалсафанинг асосий вазифалари

Ҳар қандай предметни ўрганишнинг дастлабки вазифаси — бу фаннинг мақсадини аниқлаб, унинг ўзига хос томонини, аҳомиятини очиб беришдан иборат. Бу эса фан ҳақида туғлиқ ва аниқ тушунчага эга бўлишга хизмат қилади. "Фалсафа" атамаси бутунги кунда турлича маънода ишлатилади.

Биринчидан, кундалик, ҳаётий масалаларни донолик ва тафаккур салоҳияти асосида ҳал қилиш. Бу маънода донолик ҳамма одамларга хос ҳислатдир. **Иккинчидан**, илмий — назарий донишмандлик. Бу дунёни ақл кўзи, тафаккур салоҳияти билан идрок этиш, дунёни тафаккур қонунлари ва категориялари билан англаш, мушоҳада қилиш демакдир.

Бундай ёндошувда фалсафа илмий тафаккур, назарий билимлар даражасидаги фандир; табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонуллари, категориялари ҳақидаги таълимдир.

Фалсафанинг пайдо бўлиши билан фаннинг вужудга келиши ва ривожланишига замин яратилди. Фалсафа тафаккур қонуллари билан иш кўради. Унинг қонуллари ҳақидаги таълимот фалсафанинг муҳим бир таркибий қисми бўлмиш мантиқ илмидир.

Ҳар қандай фаннинг асосий идеаллари, масалан, исботланган тизимли ҳамда изчил, аниқ текширилган бўлишлиги, воқеликка мос келишлиги даставвал фалсафада ишлаб чиқилган. Фалсафа ҳамма вақт илмий тушунчаларга асосланиб иш кўрган Шунинг учун ҳам кўпчилик файласуфлар фалсафани қатъий фан деб айтганлар. Масалан, Аристотель, Флоробий, Ибн Сино, Гегель, Гуссерль ва бошқалар. Улар фалсафани назарий ва амалий фалсафага ажратганлар. Масалан,

- борлиқ, билиш, методология, кадрятлар, дунёқараш ва тарбия вазифаси фалсафанинг назарий томонини;
- этика, эстетика, фан фалсафаси, ҳуқуқ ва сиёсат фалсафаси, социал ва тарих фалсафаси фалсафанинг амалий томонини ташкил этади, деб кўрсатганлар

Фалсафанинг фан эканлиги унинг мазмуни, методи ва мақсади билан боғлиқ.

Фалсафанинг мазмуни борлиқни бир бутун тарзда қамраб олишга қаратилганидир (интилишидир). Агар алоҳида фанлар дунёнинг у ёки бу томонини ўрганса, фалсафа бутун бир реалликни яхлит ҳолда қамраб олади. Хилма-хил дунёнинг бир бутун, ягоналиги фалсафанинг мазмунини ташкил этади. Баъзида фалсафанинг предмети бир бутун дунё деб кўрсатадилар. Бироқ, предмет ва унинг объекти тушунчаси алоҳида фанларга тааллуқли бўлган атамалардир.

Фалсафа учун мазмун тушунчасини қўлаш мақсадга мувофиқдир. Чунки, фалсафа учун дунёнинг моҳияти нимада деган масала муҳимдир. Нега дунё мавжуд; инсон нимага ва қандай мавжуд бўлади, яшайди; борлиқнинг фундаментал асоси нима; инсон ҳаётининг маъноси қандай каби саволар фалсафий масалалардир.

Фалсафа ўзининг услуби жиҳатидан воқеликни (бор — лиқни) ақлий таҳлил қилиб ўрганишдан иборат. **Фалсафанинг методи рационалдир.**

Юқоридаги фикрлардан **фалсафанинг муҳим вазифаси**, яъни дунёқараш ва методологик тамойиллари келиб чиқади. Фалсафа дунёқараш сифатида дунёнинг бир бутун манзара — сини беради, унинг шахс томонидан англашилишини тақозо қилади.

Дунёнинг фалсафий манзараси хошиёдордир, кўп қаватли, кўп ўлчовлидир. Дунёнинг фалсафий манзараси ҳамма вақт давомийлик билан белгиланади. *Фалсафий манзара* ҳамма вақт конкретлаштиришни (ойдинлаштиришни) талаб қилади ва у донолик, тафаккур салоҳияти орқали ид — рок қилинади. Бу инсонлар учун асосли, фундаментал аҳамиятга эга. Ундан жудо бўлиш ақлсизликдир. Нега ундан маҳрум бўлиш керак? Ахир, улар юксак, олийжаноб ақл салоҳияти — ку!

Демак, **фалсафанинг ўзига хос томони (вазифаси)** инсон борлиги ҳақидаги энг муҳим ҳаётий масалаларни ўрганиш, мушоҳада қилиш, унинг салоҳиятини ана шу томонга йўналтиришдан иборат. Фалсафанинг нафақат ўзига хос томони, балки унинг мустақил вазифаси ҳам бордир. Фалсафий масалалар ҳаммабоп, ҳаммага тегишлидир.

Фалсафанинг мустақил вазифаси нимадан иборат?

Биз шу вақтгача фалсафий масалаларни бир бутун тарзда қараб чиқдик, унинг илмий салоҳиятига эътибор бердик. (Фалсафанинг) **ахлоқий — тарбиявий ва диний — эътиқодий вазифаси** ҳам бор.

Ҳозирги давр фалсафасида ахлоқ нафақат анъана ва инсон характери (Аристотель) ёки инсоний бурч масаласини (И.Кант) қамраб олади, балки қадриятлар муаммосига алоҳида аҳамият беради. Бизнинг диёримиздаги фалсафада қадриятлар масаласига ҳамма вақт урғу бериб келинган.

Қадриятлар фалсафаси инсон яшашининг мазмуни ва маъноси ҳақидаги таълимот экан, энг бош қадрият эзгулик, ҳақиқат ва худога бўлган эътиқоддир. Шунга кўра, **фалсафа нафақат фан, балки у ахлоқий қадрият ҳамдир.**

Донишмандлик билишгина эмас, у даставвал ҳаёт фаолияти тарзидан иборат. Ҳақиқий файласуф амалий, ҳаётий донишмандликнинг устозидир.

(3) Кант.

Ҳақиқий файласуф бутун донишмандлик ҳақидаги таълимотга эга бўлиш билан бирга бу билимларни инсонларга яхшилик қилишга қаратади. Ана шундагина инсон ўзининг бу дунёда тутган ўрнини англаб олиши мумкин.

Биз юқорида **фалсафа қатъий фан** деган мутафаккирлар фикрини эслатдик. Шунинг билан **фалсафанинг бошқа фанларга бўлган муносабати** хусусида ўзларнинг мустақил фикрларини баён этган алломалар бўлганини ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Улар орасида Ницше, А.Шопенгауэр, Кьеркегор, Шеллинг, Хайдеггер, Фуко, Ясперс ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Уларнинг фикрича, фалсафа нафақат мавҳум тафаккур билан иш кўради, балки **фалсафанинг ҳиссий-эстетик вазифаси ҳам бор**. Бу жиҳатдан фалсафа фанга эмас, балки бадиётга яқиндир.

Фалсафий масалалар ичида инсон муаммоси биринчи ўринда экан, унинг ички дунёси, маънавий борлигини онглаб етиш учун тушунчалар воситаси етарли эмас юқорида қайд этилган бир қатор мутафаккирлар.

Уни эстетик, ахлоқий томонлар билан, диний эътиқод орқали англаб етиш, интуиция йўли билан ҳал қилиш мумкин, деб кўрсатмоқдалар.

Фалсафа бадиий ижод сингари **шахсийдир**. Фалсафий фикрлар бадиий ижод каби файласуфнинг фикр салоҳияти, ҳис-туйғулари, иродаси орқали ифодаланади. Шунга кўра, «Аристотель фалсафаси», «Гегель фалсафаси», деб юритилади. Ҳиссий эстетикага асосланган фалсафада ўзига хослик, индивидуалликни фалсафанинг муҳим томони деб қараб, унинг универсал томонига эътибор бермайдилар. Оқибатда, фалсафадаги плюрализмга асосланиб, унинг бир бутунлигини рад этадилар; интуитив ва ижодий томонига ортиқча эътибор бериб, методологик бирликни назар-писанд қилмайдилар; эстетик кўтаринкилик урғуни кучайтириб, ахлоқий босиқликка аҳамият бермайдилар. Инсон ҳаёти ва тақдирига мавҳум қараб бўлмаслигини кўрсатиб, уни конкрет ҳал қилишни биринчи ўринга қўядилар.

XX аср файласуфлари ичида ана шундай ғояни илгари сурувчилар кўпроқ ёзувчи, рассом ва шу каби бадиий ижод вакиллари бўлганлар. Булар ҳаммаси яхши, бироқ ҳозирги замон фалсафасида фан билан бадиий ижоднинг яқинлашуви, эътиқод билан ҳақиқатнинг уйғунлиги, рацио-

налик билан иррационалик бирлиги тўғрисида гап кет—моқда. Бутунги кунда дунёни ақлий тушуниш билан ҳис—сий—эстетик тушунишнинг монандлиги, объект билан субъектнинг уйғун ва нисбийлиги, дунёнинг беқарорлиги ва нобарқарорлиги масаларини ўрганишга катта эътибор берилмоқда.

Мамлакатимизда миллий истиқлол ғояси ва уни одамлар онгига сингдириш масаласи кун тартибига қўйилган экан, миллий фалсафанинг ривожланишига алоҳида аҳамият берилмоқда. Биз бирор фан тўғрисида фикр юритганимизда ёки унга тавсиф берганимизда миллий сўзини ишлатмаймиз.

Фалсафа илмийлик билан миллийликни уйғунлаштиради. Фалсафанинг миллийлиги халқнинг қалби, урф—одати, анъанаси, ахлоқини ифода этишда, унинг дунёқарашини, мақсадларини ўзида акс эттиришда намоён бўлади. Шунга қўра, ҳатто дунё динларига ҳам, фанга ҳам миллий сўзини қўшиб бўлмайди. Фалсафага эса, миллий сўзи қўшилди, унинг сифат белгисини ташкил этади. Масалан, немис фалсафаси, юнон ёки француз фалсафаси каби.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, фалсафа фан сифатида миллийликни умуминсонийликка кўтаради. Чунки, фалсафа фаннинг қадриятлар даражасида инсонга хизмат қилишининг маънавий асосини беради.

1-БОБ.

ФАН ФАЛСАФАСИНИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Бу бобда фан фалсафасининг асосий муаммолари, тугилиши, унинг ривожланиш механизми ҳақида гап боради.

Фан фалсафаси фалсафанинг бир тармоғи сифатида XIX аср ўрталарида шакллана бошлади. Бу борадаги фикрлар инглиз файласуфи, фан тарихи билан шуғулланган олим Уильям Уовелл ва Жон Милль (1773—1836) О.Конт (1798—1857) ва бошқа мутафаккирлар асарларида учрайди. Уларгача ҳам файласуфлар фан тўғрисида жуда кўп фикрларни айтганлар. Айниқса, диёримиздаги файласуфлардан Форобий, Ибн Сино, Беруний ва бошқалар фанни илмий билиш доирасида:

- унинг ривожланиши;
- фалсафанинг фанга бўлган муносабати;
- бидимлар тизимида фан ва фалсафанинг

ҳамкорлиги;

- илмий билиш усуллари ва шакллари ҳақида фикр юритганлар.

XIX асрга келиб айрим шахслар ёки бир гуруҳ одамларгина фан билан шуғулланиб қолмай, балки фан кўпчиликни ўзига жалб этди ва фан билан шуғулланувчи олимлар сафи кенгайди: академияларда, университетларда илмий иш билан шуғулланадиган мутахассислар пайдо бўлди; саноатда илмий лабораториялар ишлай бошлади. Кейинчалик қишлоқ хўжалиги ва савдо соҳаларида ҳам илмий лаборатория ва тадқиқотчилар гуруҳи ташкил этилди. Бундай шароитда фаннинг умумий мантиғига бағишланган, социал маъносини очиб берадиган ишлар пайдо бўла бошлади. Буларда фаннинг социал аҳамияти ва жамиятда тутган ўрнини кўрсатиб беришга қаратилган муаммолар майдонга ташланган эди.

XX аср бошларида фан ҳақида фалсафий фикрлар алоҳида аҳамият касб эта бошлади. Физикада нисбийлик назарияси, квант механикасининг кашф этилиши, биологияда генетик назариянинг пайдо бўлиши ва бошқа кашфиётлар фанга буюк ўзгаришлар деб ҳисобланди. Буларнинг барчаси фалсафага бўлган қизиқишни уйғотди. Фаннинг жамиятдаги ўрни тўғрисида фалсафий фикрлар шаклланди.

Бу фикрларнинг баъзилари фаннинг ҳамма соҳадаги устуни — лигини кўрсатса (сцентизм), баъзиларида фаннинг ривож — ланиши кутилмаган фожиаларга олиб келиши айтилди (антисцентизм). Буларнинг ҳар бирини ўз ўрнига қўйиб, фаннинг жамиятда тутган ролини тўғри кўрсатиб бериш ва шу билан бирга уни инсонийлаштиришга қаратилган фалсафий муаммоларни майдонга ташлаш керак бўлди. Жамият ва табиийёт фанларида жуда катта янгиликлар юз берди, ҳаёт ўзгарди. Ҳаётдаги ўзгаришларни эски қарашлар тизими билан изоҳлаб бўлмас эди.

XX аср файласуфи Гуссерль 1935 йилда "Вена маданият уюшмасида" қилган маърузасида жамиятдаги маънавий маданиятга алоҳида эътибор берди.

Табиийётшунослик тарихи, фалсафа тарихи, маънавий — ятнинг бутун бир тарихи нафақат инсонлар тақдирини ва келажагини тушунишга, балки уни тузатиш учун тўғри диагноз қўйишга восита топишга олиб келади. Европадаги "касалик" нафақат фанда, балки Европа одамнинг "қалбига", унинг маънавий дунёсига ҳамдир. «Касалик»ни ҳал қилиш учун инсониятнинг маънавий дунёси тарихини таҳлил қилиш керак.

(4) Гуссерль

1920 — 1930 йилларда "Вена тўғараги" аъзолари фан фалсафаси ва унинг мантиғини фалсафанинг бош мавзуси, деб эълон қилдилар; бу масала ҳозирги замонда аналитик фалсафанинг (неопозитивизм, постпозитивизм) асосий мавзусига айланиб қолди. Улар фан тараққиёти эволюциясининг жамият ривожланиш босқичларида фалсафа, дин ва социал — гуманитар фикрлар билан узвий боғлиқлигини ишлаб чиқдилар.

Биз талабаларда бир бутун дунёқарашни шакллантириш, юксак маънавий хислатларга эга бўлган комил инсонни тарбиялашдек вазифани мақсад қилиб қўйган эканмиз, табиат ва ижтимоий — гуманитар ва техника фанларининг эволюцияси, бутунги кундаги манзарасини кўрсатиб беришимиз керак.

1.1 ФАННИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ (ҚАДИМГИ ДУНЁ, ЎРТА АСР ШАРҚ ВА ЯНГИ ЗАМОН ФАНЛАРИ)

Илму тафаккур — кишини эзгуликка бошлайдиган беқиёс куч. Илм ва тафаккур одамлар қалбига нур, онгига зиё, хонадонига файз—барака келтирадиган буюк мўъжизадир.

(5) И.Каримов.

Фан фалсафаси ҳозирги замон илмий билимлар табиати ўрганар экан, у билан шуғулланувчилар фан таъриқийётининг босқичлари ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак. Фан мустақил билим соҳаси сифатида қачон ва қандай шароитда келиб чиққан, унинг асосий босқичлари, ҳозирги замон фанининг вужудга келишида юксак салоҳияти билан ўз ҳиссасини қўшган шахслар ҳақида фикр юритиш жоиздир.

Бугунги кунда Европадаги фан энг юксак ва замонвий деб қаралади. Фаннинг бу даражада шаклланиши ХУ1 — ХУ11 аср мутафаккирларининг юксак маҳорати билан изоҳланади. Бу давр мутафаккирлари — Галилей ва Кеплер, Бэкон ва Декарт, Гюйгенс ва Ньютонларнинг хизматлари беқиёсдир, «илмий инқилоб» деб аталувчи фикрнинг шаклланиши уларнинг номлари билан бевосита боғлиқ. Шу билан бирга башарият тафаккури хазинасига, фан ва фалсафа таъриқийётига унутилмас ҳисса қўшган диёримиз фалсафаси ва фани, унинг йирик вакиллари Форобий, Ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Ал Фарғоний, Улуғбек каби юзлаб алломаларнинг хизматларини ҳисобга олмасдан бугунги кун фан фалсафа — сини тушунтириб бўлмайди.

Ватанимиз азалдан башарият тафаккур хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган.

(6) Ислон Каримов

Миср, Месопатамия, Ҳиндистон, Хитой ва Ўрта Осиёда бўлган қадимги цивилизация астрономия, математика, биология, тиббиёт таълимотлари ва тажрибаларидан катта билим тўплади. Бироқ бу билимлар хали фан даражасига, назария даражасига кўтарилган эмас эди. Улар бевосита кўзга ташланиб турган ҳодисалардан чиқарилган хулосалар эди. Уларнинг асосчиси ва ташувчиси бўлган сараланган турли шахслар, кохунлар — жрецлар, шу соҳанинг фидойилари орқали сақланар ва авлоддан авлодга ўтар эди. Бу тажриба —

лар, йиғилган билимлар юнон фани ва фалсафасининг ву – жудга келишида замин бўлиб хизмат қилди.

Европада илмий билимлар тизими бундан икки минг беш юз йил оддин пайдо бўлди. Табиат ҳақидаги биринчи билимлар тизимининг яратилиши Фалес (э.о.625 – 547), Пифагор (э.о.У1 аср), Анаксимандр (э.о. 610 – 547) каби файла – суфларнинг номлари билан боғлиқ. **Биринчидан**, улар фактларни тартибга келтирдилар ва мантиқий асосладилар, натижада табиат ҳақида билимлар тизими назарияси вужудга келди. **Иккинчидан**, дунёнинг моҳиятини, биринчи асосини тушунишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг таълимотини жрецлар (кохунлар) сақламай, балки дунёвий одамлар, реал шахслар амалга оширдилар ва кейинги авлодга қолдирдилар. Танланган одамларгагина эмас, бу билимларни ҳамма истовчиларга ўргатдилар. Натижада қадимги юнонлар ўз даврига монанд ажойиб математик назария туздилар, космик тизимни майдонга ташладилар, физика, биология, социология, психология, медицина, астрономия ва бошқа фанлар учун назарий замин яратдилар. Платон академияси – да, Аристотель лицейларида, Пифагор мактабларида бу фанлар илмий предмет сифатида ўқитилди, илмий изланишлар олиб борилди.

Аристотель бутун фанларга асос солиш билан бирга барча фанларнинг мантиғини яратди, илмий билиш, яъни рационал фикрлашнинг "қуроли" ("Органон")ни кўрсатди. У илмий билимларни тасниф (классификация) қилди. Фалса – фани назарий ва амалийга ажратиб, умумий фалсафадан конкрет фанларнинг фарқини кўрсатиб берди.

Аристотель илмий ишларида фаолият назариясини иш – лаб чиқишнинг асосий босқичларини баён этди. **Ҳар қандай олимнинг иш мазмуни тўрт босқичдан иборат бўлиши ке – раклигини кўрсатади:**

• ўрганаётган масаланинг тарихи, унинг танқидий таҳлили;

• шу асосда ўрганиладиган масалани аниқ қўя билиш;

• ўз мулоҳаза, ўз тахминлари – гипотезаларини бера билиш;

• қўйилган масалани мантиқий асослаб, фактларга суяниб, ўз кузатишлари асосида янги илмий

қарашларнинг илгариги қарашлардан устун эканлигини кўрсатиб бериш.

Бу жуда оддийдек кўриниши мумкин. Бироқ ҳозиргача илмий — тадқиқот ишлари юқоридаги схема асосида ёзилади.

Аристотель фикрини давом эттирган буюк аллома бо — бокалонимиз **Форобий илмий текпиришнинг беш усулини айтади:**

• **шеърий усул** — барча назарий ва амалий нарсаларга халқни ишонтириш санъати. Назарий санъатлар ёрдамида идрок этиш умумжамият характерига эга. Бу кўргазма, нусха, бевосита фактларга асосланади;

• **хитобий усул** — яъни билимларни оммага тарғиб қилиш, етказиш усули;

• **софистик усул** — фикрнинг ташқи томонига эътибор берадиган йўл, формал мантиқ йўли;

• **жадал усул (диалектик метод)** — бунда ҳодисаларнинг ички, асосий томонини, ривожланишини кўрсатиб берадиган илгариги билимлар билан мунозара қилиниб, ҳақиқатга эришиш йўли кўрсатилади. Бу илмий категориялар орқали ифодаланади;

• **илмун якун** — аподиктик усул — яъни билишнинг тўғри асосланган бўлиши ва шу асосда қатъий, ишонарли, зарурий ҳукм чиқариш усули. Бу усул ҳам Европа фанининг ривожланишига жуда катта ҳисса қўшган. Аристотель ва Форобийлар қандай қилиб ҳодиса ва воқеалардан аниқ ва тўғри хулоса чиқариш мумкин, деган саволга жавоб бердилар.

Аристотелнинг фикрини давом эттириб, ўзининг фалсафаси орқали илм — фан тараққиётига катта ҳисса қўшганлиги учун Форобий «Ал — муаллими ас — соний» — «иккинчи муаллим», Аристотелдан кейинги устоз деган унвонни олди. Форобий Шарқ фалсафасида Аристотель анъаналарини давом эттириб, фанни ривожлантириш учун жуда катта ҳисса қўшди. Нагижада ватанимиз мутафаккирлари яратган фан дунё маданиятининг дурдонасига айланди. Улар яратган фан жаҳон фани ичида олдинги ўринга чиқиб олди.

Ватандошларимиз Муҳаммад Ибн Муса Хоразмийнинг «Жабр ҳисоби ва қиёслов бўйича қисқача китоб» асари Жабр (алгебра) фанига асос бўлди. Аҳмад Фарғоний астро —

номия фанини юксакликка кўтариб, осмон жисмлари ҳаракати тўғрисидаги таълимотни яратди, математика фанининг амалий аҳамиятига эътибор бериб, техник қурилмалар ишлаб чиқди, география ва геодезия фанларини ривожлантирди, гидрология масаласини ўртага ташлади. Беруний экспериментал методга асос солиб, фаннинг ривожланишини янги босқичларга кўтарди.

Демак, диёримиз алломалари фан фалсафасини Аристотелдан кейин давом эттирибгина қолмасдан, уни ривожлантирдилар, фаннинг равнақига татбиқ этдилар. Улар Аристотель таълимотига ҳурмат билан муносабатда бўлиш билан бирга унинг чекланганлигини ҳам кўрсатдилар. Масалан, Беруний Аристотелнинг космос назарияси, геоцентрик назариясини танқид қилиб, дунёни ёпиқ тизим сифатида ўрганганлигини кўрсатиб берди. Аристотель асарларида математика табиатни ўрганишнинг идеал шакли сифатида қаралган, лекин осмоний жисмларни ўрганишда у давр математикаси чекланган, унинг ҳисоби аниқ эмас эди. Табиатни ўрганиш — кузатиш, оддий тажрибага асосланган эди. Аниқ эксперимент асосида қилинган тажрибалар етишмас эди. Бу вазифани биринчи бўлиб Ўрта Осиё олимлари амалга оширдилар. Бироқ, уларнинг буюк янгиликлари, назарий билимлари ҳаётга, техника ва ишлаб чиқаришга татбиқ этилмади.

Тенгсиз, бетакрор фан уфқларига эришган аждодлари — мизнинг илмий асарлари Европа кутубхоналаридан жой олди. Диёримизда табиат фанларини ўрганиш, фаннинг янги мантигини яратиш масаласи борган сари орқага кетди. Бунинг учун турмуш тарзини, ҳаёт оқими, ишлаб чиқариш ва техниканинг талабига мос фанларни барпо қилиш керак эди.

Ватанимизда яратилган, Аҳмад Фарғоний, Беруний, Улуғбеклар асос солган дунёнинг гелиоцентрик манзараси расадхоналарда қолиб кетмади, балки ХУ1 асрга келиб, ғарб уйғониш даврида фаннинг ривожланиши учун асос бўлди. Пировард натижада Николай Коперникнинг (1473—1543) гелиоцентрик назариясининг пайдо бўлишига олиб келди. Бунда диёримиз олимларнинг илмий — фалсафий қарашлари назарий асос бўлган бўлса, у ўз навбатида Ф.Бэконнинг (1561—1626) «Янги органони»нинг пайдо бўлишида, эмпирик

ва индуктив методни ишлаб чиқиши ва тарғиб қилишида ҳам назарий асос бўлди.

Аристотель таълимотининг чекланганлигини таҳлил қилишда ҳал қилувчи зарба Галилей (1564—1642) томонидан берилди. У Н.Коперникнинг гелиоцентрик назариясини асослабгина қолмасдан, фаннинг янги табиатини ишлаб чиқди, фаннинг аниқ экспериментал тадқиқот методи тўғрисидаги ғояни майдонга ташлади. Бу тадқиқот методи ўрта аср шарқ фалсафаси ва фанида пайдо бўлган бўлса — да, у кенг илмий усул сифатида қўлланилмаган эди. Галилей Қуёшни кузатиш учун телескоп яратди ва Қуёш доғларини кузата борди: Ойнинг тепа қисмини, Юпитер сайёрасини кузатди. Аристотель яратган фан манзарасининг асосий ху — лосасига таяниб, аниқ эксперимент ўтказилмаганини кўр — сатди ва фаннинг янги манзарасини очиб берди.

Аристотелдан фарқли ўлароқ Галилей фанни ҳақиқий ифодалайдиган тил математика тилидир, деб айтди. У фай — ласуфлар юксак маҳорат билан китоблар ёзганлар, китобни тушуниш учун унинг ҳарфларини ўқий ола билиш керак, дейди. Бу математика тили билан ёзилган бўлиб, унинг ҳар — флари уч бурчак, ёй каби геометрик фигуралардир, уларсиз фаннинг сўзларини тушуниб бўлмайди, янги усул билан, қоронғу билимларни ёруғ билимга айлантиради, дейди. Мана шундагина табиатнинг биринчи сифатларини объектив ўр — ганиш мумкин. Иккинчи сифатлари эса (ранги, мазаси, ҳиди, товуши) объектив эмас, дейди у. Галилей иккинчи сифатлар аниқ эксперимент орқали биринчи сифатни акс этириши мумкин, деб айтади.

Галилей математика орқали нарсаларнинг моҳиятини ўрганишни майдонга ташлади. Фаннинг математик табиати — ни очиб берди. Аристотель сингари ҳодисаларнинг моҳия — тини очиб берибгина қолмай, балки сифатий ўзгаришлар миқдорий ҳар хиллик (масса, заррачалар, модда)лардан келиб чиқишини ҳам кўрсатди. Мана шу миқдорий характеристика математик аниқликда ифодаланиши мумкин, дейди у.

Маълумки, Аристотель фалсафасида ҳодисалар тўртта сабаб билан белгиланади: формал сабаб (ҳодисаларнинг мо — ҳияти, унинг тузилиши ёки тушунчаси); моддий сабаб (фор — мал тузилишга кирган нарсалар, унинг асоси); ҳаракатий сабаб ёки охириги сабаб (бирор ишга ундайдиган сабаб);

мақсадий сабаб (нима мақсадда ҳодиса юз берди). Галилей Аристотелнинг мақсадий сабаби ўрнига табиатнинг мақсадга мувофиқлигини кўйди. Буларнинг ҳаммаси миқдорий характеристика орқали сифатий ўзгаришларга олиб келишини кўрсатди. Галилей Аристотелнинг мақсадий сабабининг ўрнига «табиий қонун» — чексиз табиатни ташкил этувчиларни табиатдаги мақсадга мувофиқлашни майдонга ташлади. Табиатни ўрганишнинг математик тили ҳақидаги Галилей таълимотини Декарт, Ньютон ва Европа фанининг бошқа йирик намояндалари давом эттирдилар. Улар дунёнинг табиий — илмий манзарасини бердилар. Уларнинг таълимоти асосида табиатшуносликни математикалаштириш ҳақидаги табиатни билишнинг аниқ шакли ва экспериментга асосланган методи ишлаб чиқилди. Пировард натижада, дунёнинг табиий — илмий манзарасини аниқ ҳисобланган «сунъий» шарондаги эксперимент ва математик фикрлашга асосланган механик манзараси майдонга ташланади. Бу метод баъзи ўзгаришлар билан ўз аҳамиятини ҳозиргача сақлаб қолмоқда. Эксперимент ва математик (мантикий) таҳлилга асосланган бу метод эса, фан фалсафасининг ўрганиш объекти бўлиб хизмат қилмоқда.

1.2. ИЛМИЙ БИЛИШНИ БИР АНДОЗАГА КЕЛТИРИШ (СТАНДАРТЛАШ) ТАМОЙИЛИ

²⁸Фан тараққиётининг таҳлили шуни кўрсатадики, у аста — секин бир қолипга тушиб, тушуниш жиҳатидан турғун ҳолга келади. Илмий билишнинг тузулиш жиҳатдан турғун ҳолга келиши фан фалсафасида фаннинг стандартлашган тамойили деб аталади. Кўпчилик олимлар бу атамани табиат фанлари учун қўллайдилар.

Фаннинг стандартлашган тамойиласини яратишда, фанни стандартлашнинг икки — чикирларигача изчил ўрганишда 1920 — 1930 йилларда «Вена тўғараги» аъзолари бўлган файласуфлар катта хизмат қилдилар.

«Вена тўғараги» деб аталган семинар 1922 йилда ташкил этилган. Унинг ташкилотчиси Вена университети индуктив фани фалсафа кафедраси мудирини М.Шлик эди. Бу тўғарак аъзоларининг асосий муаммоси фан фалсафаси эди. Тўғарак

ракда бир гуруҳ файласуфлар ва таниқли физик, математик, (Р.Карнап, О.Нейрот, К.Гедаль, Г.Ган, Ф.Вайсман, Г.Файл, Г.Рейхенбах, А.Айер, К.Поппер, Э.Нагель) каби олимлар тўр планди. Тўгарак қарашларининг шаклланишига XX асрнинг энг йирик файласуфларидан Л.Витгенштейн ғоялари катта таъсир кўрсатди.

XX асрнинг ўттизинчи йилларида — дунё сиёсий бетинч бўлиб турган бир пайтда «Вена тўгараги» аъзолари 1929 йилда ташкилотнинг «дунёни илмий тушуниш» деган Мани — фестивини эълон қилдилар. Мантиқий позитивизм унинг ғоявий ва ташкилий Маркази фаолиятига фан фалсафаси сифатида хизмат қилди. 1936 йилда фашизм таъқиби туфайли тўгарак аъзолари Англия ва АҚШга кўчиб ўтди. Бу ерларда фан фалсафасининг ривожланишига катта имкони — ятлар туғдирилади.

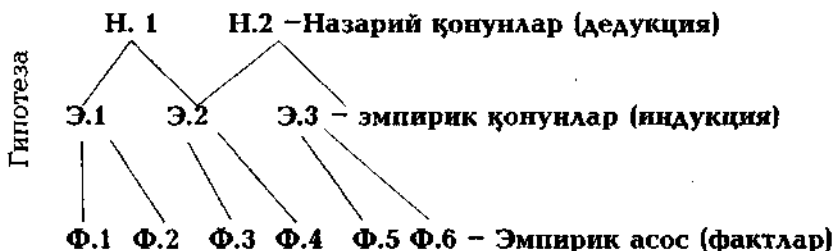
Вена тўгараги концепциясига кўра, фан томонидан ўр — ганиладиган дунё ҳодисалари реал бўлиб, у, ўзининг харак — терига кўра ўрганаётган одамга боғлиқ эмас. Инсоннинг би — лиши фактларни (нарсалар) кузатиш, эксперимент қилишдан бошланади. Нарсалар табиатда мавжуд. Улар ўзининг, Аме — рика Колумбни кутганидек, кашф этилишини кутади. Дунё турли — туман бўлишига қарамасдан у ўлчовлик, уни ўлчаб кўриш мумкин. Унинг ички томонига кириб бориб, тургун, бир хиллигини топиш нарсалар билан унинг моҳияти ўрта — сидаги алоқани кўрсатади. Фандаги ана шундай бир хиллик нарсалар билан алоқа даражасини кўрсатувчи қонунларда ўз ифодасини топади.

Қонунлар, ўз навбатида, икки турга бўлинади: эмпирик ва назарий қонунлар. Эмпирик қонунлар кузатилаган объект ҳолатини ёзиб олиш имкониятига эга бўлади. Объект бево — сита ёки оддий асбоблар ёрдамида ўрганилади, кузатиш ва эксперимент асосида умумлаштирилади.

Ундан ташқари, нисбатан мавҳумроқ бўлган назарий қонунлар мавжуд. Бу қонунларни бевосита объектни куза — тиш асосида яратиб ёки тушунтириб бўлмайди. Назарий қонунлар моҳиятини бевосита индуктив умумлаштириш ёритиб ҳал қилиб бўлмайди. Бунда олимнинг назарий хаёли, тафаккур салоҳияти ишга тушади. Олим бунда фактлардан узоқлашиб, ақл салоҳиятини, ўзининг тахмин (гипотеза)ни ишга солиши керак бўлади.

Муайян назариянинг тўғрилигига қандай ишонтириш мумкин?

Бунда индуктив метод эмас, балки дедуктив метод ишга тушади. Назарий билиш кузатиш ва эксперимент асосида қилинган эмпирик назарияга асосланиши керак. Демак, эмпирик билиш фактларга асосланса, назарий билиш эмпирик билишга таянади. Илмий билишнинг стандарт моделини қуйидагича ифода этиш мумкин:

Кўриниб турибдики, фактлардан эмпирик қонунлар чиқарилади, бунда индуктив метод ишлайди. Эмпирик қонунларни дедукциялаштириш асосида гипотеза, тахминлаш асосида назарий қонунлар яратилади. **Бундай билиш шакли назариянинг гипотетик – дедуктив модели деб аталади.**

Концепция муаллифлари илмий билишларни стандартлаш концепцияси, илмий фикр планеталар ҳаракатидек ҳодисадир, деб кўрсатади. Дунёнинг илмий концепцияси диний ва фалсафий қарашлардан фарқ қилади. Шундай асосий ҳодисалар борки, илмий фикрнинг аниқ моделини беради.

Илмий билиш фалсафий ҳамда диний хулоса ва натижалардан фарқ қилади. Унда умумлаштириш илмий хулосанинг қатъийлигига, тушунча ва хулосалар қойдасига асосланади. Мантиқий қонунларга асосланган фикрлаш ўзининг илмий тузилишига эга бўлгани учун ҳам катта кучга эга. Бу тузилиш, юқорида кўриб чиқилганидек, фактларни умумлаштириш илмий эмпирик асосда фактлардан назария ҳосил қилиш ва эмпирик назариялар асосида гипотетик – дедуктив йўл билан назарий қонунларни яратишдан иборат. Бундай фактлар ва уларни умумлаштириш фалсафий ёки диний онг

билан амалга ошмайди. Чунки, улар анъаналар ёки кундалик онг даражасида ифодаланади.

Фалсафа эса аниқ ўлчовни бермайди, деб ёзади илмий билишларни стандартлаштириш концепцияси муаллифлари. Табиатшунос ўз текшириш объекти қилиб борлиқнинг бир бўлагини олади ва бу бўлакнинг ички хусусиятига кириб боради, қонуниятини очади. Бу вазифани дин ҳам, фалсафа ҳам бажара олмайди.

Мазкур бўлимга хулоса ўрнида қуйидагиларни эътироф этиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан, ФАН инсоннинг билимлар тузиш, ишлаб чиқиш, тизимга солиш (системалаштириш), ва уни текширишга қаратилган фаолиятидир. Фаннинг вужудга келишида қадимги даврда Аристотель, ўрта асрларда Форобий, Ибн Сино, Хоразмий, янги даврда эса Галилей, Коперник, Декарт, Ньютон, Гюйгенсларнинг илмий салоҳияти муҳим, роль ўйнайди.

Иккинчидан, илмий билишда эмпирик даражада куза — тишга, илмий тажриба ва эксперимент методларига амал қилинади.

Учинчидан, илмий текширишнинг назарий босқичида назария у ёки бу синфга оид ҳодисаларни тушунтириш учун ишлатиладиган қонуналар тушунчаси, тамойиллар тизимидан иборат эканлигини кўрсатиб, дедуктив — гипотетик метод асосида иш кўради. Умумийликни ифодалаш шакли бўлган идеаллаштириш, мавҳумлаштириш (абстракция), аналогия, моделлаштириш методларидан фойдаланади.

Тўртинчидан, илмий назариянинг шаклланишида, унинг ўсишида таққослаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, умумлаштириш, формаллаштириш, идеаллаштириш, математик методлардан фойдаланилади.

Бешинчидан, назарий методни ҳаётга татбиқ этиш босқичи — босқич амалга оширилади. Назарий метод мақсадга назарий йўл билан эришишдир. Бунда аксиоматик, конструктив, гипотетик — дедуктив, прагматик методлар энг асосий методлар ҳисобланади.

Олтинчидан, дунёнинг табиий — илмий, фалсафий ва диний манзарасининг аниқ муносабатини билиб олиш керак.

Бу масаланинг аниқ ифодаси кейинги бўлимда батафсил баён этилади.

1.3. ҲОЗИРГИ ДАВРДА ФАННИНГ АҲАМИЯТИНИ ОРТИБ БОРИШИ.

Илмий ва ноилмийлик соҳалар чегараси (демаркация)

Фан ва фан эмаслик чегарасини аниқлаш демаркация (инглизча демаркацион — чегара демак) муаммоси деб аталади. Бу фан фалсафасининг асосий томонидир.

Ҳозирги кунда фан энг ишончли соҳага айланиб бормоқда. «Фан» деб тан олинадиган соҳага одамлар ишонади. Чунки, фан ишонарли фактларга, эксперимент ва тажрибаларга асосланади ва рад этиб бўлмайдиган далилларга эга бўлади; унинг ютуқлари ҳаётга татбиқ этиб борилади. Шунинг учун ҳам кўпчилик файласуфлар ва диндорлар ўзларининг қарашларини илмий деб эълон қиладилар. Улар ўз фаолиятларида фаннинг категорияларидан, тушунчаларидан мумкин қадар кенг фойдаланадилар.

Бугунги кунда маънавиятнинг турли соҳалари ҳам фан ютуқлари ва категорияларига асосланмоқда. Бироқ, фанга ўхшаган, лекин «шошилиб» чиқарилган ҳамма хулосалар ҳам фан мақомини олавермайди. Баъзида текширувчи шундай ғоялар, шундай қарашларни майдонга ташлайдики, уни энг ишонарли деб билади ва ҳеч қандай танқидий асосларни қабул қилмайди. Бундай «назариялар», одатда, фанга ўхшаган тузилишга эга бўлади. Ҳатто ўзи изчиллигига ҳам эга бўлади. Бутун инсоният тарихини ёки дунёни маълум ғоялар тизими орқали изоҳлашга ҳаракат қилади. Масалан, марксча синфий мафкура асосида дунёни тушунтириш: у фанга зид эмасдек кўринади, аксинча фан қонунларига асосланади ҳам ва дунёнинг синфий материалистик манзарасини беради. Ваҳоланки, бу манзара изчил илмий бўлмай, дунёнинг илмий манзарасига тўла мос келмайди. Худди дунёни синфий мафкура асосида тушунтиришдек, парапсихология, билиб бўлмайдиган «учиб юрувчи тарелкалар», астрологик башоратлар ҳаммаси парафан, сохта фан номи билан юригилади.

Қандай қилиб фан ва фан эмаслик чегарасини аниқлаш мумкин?

Физиканинг янги қонуллари Ньютон механикасига эид экспериментларни тушунтиради. Янги қонуллар рад ¹этган бўлишига қарамай бугунги кунда ҳам Ньютон қонулларида физик ҳодисаларни таҳлил қилишда унумли фойдаланил — моқда. Унинг қонуллари хусусий ҳолатларда, яъни квант механикасига ва нисбийлик назариясига қараганда оддийроқ ҳолатларда ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Таъкидлаш жо — изки, экспериментнинг мос келмаслиги ҳамма вақт ҳам янги назарияни вужудга келтиравермайди. Мавжуд назарияни такомиллаштириш, унинг янги усулини топиш асосида ҳам бориши мумкин Бироқ, эксперимент хусусий ҳолатларига эмас, балки бир бутун назарияни ҳам рад этиши мумкин. Маълумки, конкрет эксперимент ҳолати назарияни бир бу — тун ҳолда ифодалайди. Шундай экспериментлар борки, улар назариясини бир бутун ҳолатни ифодалашда ўта муҳим аҳамиятга эга. Бундай экспериментларнинг кучи беқиёсдир. Буларни ҳал қилувчи эксперимент деб аталади. Назария ўз ғоясини реаллаштириши учун, атрофича тушунтириш учун уни корреспондент ҳақиқат билан бир қаторда когерент ҳақиқат тарзида талқин қилиши керак. *Когерент ҳақиқат деганда (лотинча coherentia — бир-бирига боғланган демак — дир) бутун илмий тасдиқ ягона гармоник бирликни, бир бутунликни ташкил этиши назарда тутилади.* Бунда эксперимент ва назария бирликни ташкил этади., ҳақиқат эксперимент ва назариянинг бирлиги сифатида намоён бўлади. Янги назария ва эксперимент натижаларини таққослаш, уларнинг ўзаро ҳамкорлиги асосида боради. Бундай ҳам — корлик илмий тизимда муҳим, ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келади. Ҳозирги замонда илмий билиш худди шундай тизимли (системали) ва ўта кенг кўламли характерга эга.

Замонавий фан мураккаб тузилишга эга бўлиб бор — моқда. Шунга кўра муваффақиятли натижа олиш ҳам осон иш эмас. Фаннинг ҳамма вақт фактга суяниши илмий билимларни тезлаштиришга халақит бериши ҳам мумкин. Ҳозирги кунда олимлар ўз салоҳиятини ишга солиб, назарий билимлар ҳақида бир хулосага келганидан кейин ҳам фактга мурожаат қилинади.

1 *Хул* Бугунги кунда, инсоннинг интеллектуал салоҳияти иж — тимой ҳаётда ҳал қилувчи аҳамият касб этаётган бир вақтда инсон ўз имкониятларини, инсонийлигини намоён қилиб

яшаш имкониятларига эга бўлмоқда. Биз ҳақиқатнинг праг — матик томонини таҳлил қилишда, практика ҳақиқат мезони — дир, деган қонундан келиб чиқамиз. Бироқ, илмий практика эксперимент билан чекланмайди. Амалиёт (практика) бутун назариянинг асосини қамраб олади. Бугунги кунда инсон амалий фаолиятининг бирор соҳаси йўқки, фандан фойда — ланмаган бўлсин. Фан инсон кучининг ҳаётий моҳиятига айланиб бормоқда. Шу жиҳатдан қараганда фаннинг тўғрилигини текшириш бутун инсон ҳаётининг барча соҳа — ларига тегишли бўлиб бормоқда.

Шунга кўра, таълимнинг янги тизимида мустақил фикрловчи эркин шахсни тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун Президент Ислам Каримов «куч — билим ва тафаккурда» деб таъкидлади. Бугунги кунда фанни инсон қадриятлари даражасига кўтариш муҳим аҳамиятта эга. Бу деган сўз фанни инсонийлаштириб бориш муаммоси энг муҳим масалалардан биридир. Илмий фаолиятни яхшиликка, эзгуликка қаратиш фалсафанинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади.

Бу масалага кейинчи мавзуда атрофлича тўхталинади.

1.4 ФАН ИДЕАЛЛАРИ. ОЛИМНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИ

Яшашдан мурод — эзгуликдир.

Ибн Сино

Фан инсон маънавий ҳаётининг юксак чўққиларига интилиб яшайди. Мана шу юксак чўққига интилишнинг бутун бир йўли фан идеалларини ташкил этади.

Фан идеаллари — билимнинг назарий ва экспериментал жиҳатдан юқори даражада асосланганлиги ва исботланганлигига эришиш методидир. Фан ҳодисаларни аксиоматик, гипотетик — дедуктив, конструктив, прагматик методлар орқали тавсиф қилишда, унинг табиатини тушунтиришда қонунлардан фойдаланиб, номологик (Номологик — логинча номо — қонун, логос — таълимот сўзларидан тузилган бўлиб, қонун тўғрисидаги таълимот демакдир) тушунтириш йўлини қўлласа, фактларни назарий жиҳатдан назариялардан фойдаланади. Биз номологик ва назарий тушунтиришга ажратишимизнинг боиси шундаки, баъзида

қонун назария доирасига кирмай, мустақил иш тутади. Қонун, аксарият ҳолларда, назария доирасида амал қилмайди. Бундай шароитда номологик тушунтириш аини бир вақтда назарий тушунтириш ҳамдир.]

Агар назарий тушунтириш «ҳодисалар қандай рўй беради?» деган саволга жавоб берса, у ҳолда феноменология жиҳатдан қаралган бўлади. «Ҳодисалар қандай қилиб, қандай усулда юз беради?» деган саволга жавоб берса, у ҳолда динамик жиҳатдан қаралган бўлади. Демак, биринчисида ҳодисалар тушунтирилади, иккинчисида унинг ўсиши, динамикаси тушунтирилади.

Фаннинг кучи ва унинг самарадорлиги юксак билимга эга бўлиш билан изоҳланади. Инсон ҳаётининг турли-туманлиги билимлар таркиби билангина чегараланмайди, балки қадриятлар ва эзгулик ғояларни ҳам ўз ичига олади. Билимга ҳалол хизмат қилиш, билим идеалларига ўз умрини бағишлаш силақлик билан ўтишган. Ноилмий соҳалар томонидан тазйиқ ўтказилиб, унинг йўли бузиб турилган. Ўз касби ҳақида максимал даражада билимга эга бўлган олимлар фаолиятига улардан ташқарида турувчи, мутахассис бўлмаган, кучларнинг аралашуви уларнинг ҳалол, инсоний бурчларини бажаришларига халақит қилиб келган. Ёки фандан ўзларининг сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланиб, умуминсоний йўлдан буриб юборишга, фан ютуқларини инсониятнинг ўзига қарши қўйишга ҳаракат қилганлар.

Физикларнинг атом ядроси сирларини ўрганиш бора-сидаги кашфиётларидан инсониятни йўқ қилиш йўлида фойдаланганлар. Атом бомбасини ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқармаслик — бу физиканинг назарияси эмас, балки социология ёки бошқа гуманитар фанларнинг муаммосидир. Аммо бу масалани олимлар ҳал қилмайди, балки олимларни ўзига жалб қилган сиёсатчилар ҳал қилади. Шундай бўлса — да, олимлар сиёсатчиларни ҳам бутун инсониятга тегишли тўғри йўлни ишлаб чиқишга, мавжуд муаммоларни тўғри ва адолатли ҳал қилишга ундаши лозим

Ўз виждони олдида, халқи, инсоният олдида масъулият ҳис қилиш олимнинг маънавий қиёфасини кўрсатади.

Ҳақиқатга интилиш ҳамма вақт ҳам яхшилик билан тугамайди, эзгуликга олиб бормади. Бунинг учун ҳар бир

олим ўз вазифасига масъулият билан қараши, фан ютуқларини фақат эзгулик мақсадларига қаратиш лозимлигини англаб етиши керак.

Буюк аллома Ибн Сино айтган, «яшашдан мурод — эзгулик» шиори остида фаолиятда бўлиш олимнинг маънавий бурчидир.

Фан билан шуғулланиш дунёга қадриятлар нуқтаи назардан қараш асосида бориши керак. Фан инсониятни йўқ қилишга эмас, уни юксакликка кўтаришга хизмат қилиши; инсоний хислатларини намоён қилиб яшашга ундабгина қолмай, унга шароит яратиб беришга қаратилиши керак.

Олим фан уфқларига интилар экан, унинг ютуқлари адолат, яхшилик, ҳақиқат мезонлари билан уйғуллашиб, инсон маънавий ҳаётини қадриятлар даражасига кўтаришга ҳаракат қилиши лозим. Ҳар бир инсон эркинлигини таъминлаш билан бирга унинг дунё олдида, миллат олдида, халқ олдида масъул эканлигини ҳис этиб яшашга ундаш фан соҳаси вакилининг ахлоқий бурчидир. Ҳеч бир шахс фан ютуқларининг ижобий ёки салбий томонларини олимлардек тўғри баҳолай олмайди. Фан ҳамма вақт эркинлик, адолат, бахт, озодлик каби инсоннинг ҳаётини қадриятларини ардоқлашга хизмат қилади. Ҳақиқий олимнинг яшашдан мақсади ўз илмий салоҳиятини ҳақиқатни қарор топтиришга адолатни ўрнатишга, бахтли ҳаётга интилишни таъминлашга қаратилади.

Фан ана шу тараққиётга хизмат қиладими ёки реакцияга хизмат қиладими?

Бу шу жамиятда яшаётган одамларга, уларнинг келажак олдидаги масъулиятига боғлиқ.

1.5. ДУНЁНИНГ ФАЛСАФИЙ, ДИНИЙ ВА ИЛМИЙ МАНЗАРАЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ЎЗARO НИСБАТ.

Дин фан учун келажакдир

Г. Кюн

Дунёнинг манзараси деган янги атамани аниқлаш керак.

Дунёнинг манзараси — дунёни бир бутун, яхлит ҳолда тасаввур қилиш, кўра билиш демакдир.

Дунёни бир бутун тасаввур қилишнинг фалсафий, илмий ва диний жиҳатлари бор. Агар дунёни яхлит тасаввур қилмоқчи бўлсак, уларни ўзаро бирликда қараш керак. Уларни фарқлаш асосида эмас, балки бирлаштириш, синтез қилиш асосида ўрганиш дунёни яхлит тушунишни ҳосил қилади. Бироқ, бир бутун дунё тўғрисидаги тасаввурларимиз у тўғрисидаги фалсафий, илмий ва диний қарашлар орқали шаклланади. Улар ўртасидаги ўзаро бирлик, ҳамкорликка эришиш жуда мураккаб кечмоқда. Баъзида эса, тасаввурлар ўртасида зиддиятлар пайдо бўлмоқда. Шундай экан, уларнинг бир — бири билан бўлган мунозарасини босиқлик билан ҳал қилиш керак.

Фалсафа, дин ва фанининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш учун улар ҳар бир инсон маънавий ҳаётининг асослари, томонлари, маданиятининг шакллари эканлигини тан олиш керак. Уларнинг қайси бири аҳамиятли деган савол қўймай, ҳар бирининг ўз ўрни ва вазифаси бор эканлигини, улар бирисиз иккинчиси яшаши мумкин эмаслигини кўрсатиш керак.

XX асрда фан онгнинг устувор шаклига айланди. Энди — ликда фан жамият тараққиётининг асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Жамият фансиз ҳеч жойга бормаслиги аён бўлиб қолди. Бу ҳаммага маълум.

Фан шунчалик аҳамиятли бўлишига қарамай, нима учун динсиз, фалсафасиз яшай олмайдиган?

Фалсафанинг фан билан бирга яшашининг зарурияти шундаки,

- **биринчидан,** фалсафа ўзи илмий;
- **иккинчидан,** фалсафа борлиқнинг асосий масалаларини ҳал қилиб беради;
- **учинчидан,** фалсафа илмий билим билан ноилмий билим, фан билан дин ўзаро қарама — қарши эмаслигини, улар ўртасидаги мавжуд ва ҳатто кескин тафовутни ҳал қилишнинг йўларини кўрсатиб беради.

Диннинг муҳимлиги шундаки, диний башоратлар фан учун катта дарвозадир.

Дин фан учун катта дарвозани очиб беради. «Дин фан учун келажакдир», — дейди немис файласуфи Г. Кюнг. Кюнг дин фан учун келажак эканлигига қуйидаги далиларни келтиради:

1. Ҳозирги дунёдаги адолатсизлик, тартиб йўқлиги фаннинг динга нисбатан ошиқиб, интилиб, дўст бўлиб яша-
шини тақозо қилади.

2. Ҳаёт қийинчиликлари ахлоқий масалаларни устувор қилиб қўйишни талаб қилади. Бу эса диний масалаларнинг ўсишига олиб келади.

3. Черков таъсири камаяди, атеизм рад этилади.

4. Диний борлиқнинг моҳиятини англаш социал муно-
сабатларни тушунишда диний аҳамиятига бўлган масала-
ларни кўяди.

5. Борлиқ худо сифатида қаралади...

Худо тўғрисидаги масала билан худонинг ўзи тўғрисидаги масалани фарқ қилиш керак. Худонинг реаллиги эътиқодли инсон учун энг муҳимдир. (7)

Бугунги кунда фалсафа, фан, дин уйғунликни ташкил этади. Дунёнинг диний манзарасини тасаввур қилиш эътиқодга асосланади.

*Фалсафа маншиқга, маншиқий қонунларга асослана-
ди.*

Фан экспериментга, тажрибага асосланади.

Дунёни тушуниш учун эътиқод, маншиқ, тажриба — ажралмасдир.

XX аср файласуфларининг фикрлари хилма — хилдир. Масалан, англиялик файласуф Б. Рассель фанни биринчи ўринга қўяди (фалсафа ва дин кейинги ўринларда). Гегель фалсафани биринчи ўринга қўяди. Ницше дин, фан ва фал-
сафага танқидий қарайди. В. Соловьев динни фалсафа ва фандан юқори қўяди. Хайдеггер эса, фалсафани устун қўяди.

*Фан, дин, фалсафа бугунги кунда ўзаро ҳамкорликда яшайди. Бу ҳақиқат. Инсонлар мулоқот қонунлари асосида, дунёнинг бир бутун манзараси асосида тинч осойишта яшашга ҳақли. Инсоннинг ана шундай интилишларини асос-
лашда фалсафанинг ўрни юксак.*

Фалсафа фан доирасида ўз уйида яшагандек бўлса, дин билан ҳамкорликда эса, қадриятлар моҳиятини англайди, инсон моҳиятини намоён қила олади.

*Фалсафа фан билан эмасликнинг маънавий ҳаёт тарзини мулоқотга келтиради, муросаю—мадорага олиб бо-
ради.*

Хулоса ўрнида: дунёнинг уч хил манзараси бўлиб, улар бир – бирини инкор этмайди, аксинча бир – бирини тўлдиради. Фақат уларнинг ҳамкорлиги асосида инсониятга таҳдид солиш ғояси барҳам топади. Инсонлар ўрта-сидаги биродарлик туйғуси қарор топади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т. 1993, 184 – бет.
2. Каримов И.А. Миллий мафкура ҳақида. Т. Ўзбекистон, 2000 й. 28 – бет.
3. Кант И. Соч. в 6 т. Т. 4, часть I. 241 – бет.
4. Зотов А.Ф., Мельвиль Ю.К. Западная философия XX века. М. 1998, 247 – бет.
5. Каримов И.А. «Истиқдол имкониятларидан оқилона фойдалайлик», асарлар. 4 жадд 133 бет.,
6. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий – ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т. 1995. 9 – бет.
7. Философия. Учебник под ред. А.Губина, Т.Ю.Сиборной, В.П.Филатова, М. 1997, 269 – 275 бет

II – БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИК ФАЛСАФАСИ

2.1 ОЛАМНИНГ ТАБИЙ–ИЛМИЙ МАНЗАРАСИ ВА УНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Оламнинг манзараси масаласи табиий – илмий назарияларнинг марказий масалаларидан бири ҳисобланади. Ўзимиз яшаётган, фаолият кўрсатаётган дунё ҳақида, унда ҳар дақиқада сон – саноксиз рўй бериб турган воқеа, ҳодисалар тўғрисида, содир бўлиб турган жараёнлар ҳақида маълум бир маълумот, ахборот, экспериментал натижаларга эга бўлиш катта қизиқиш уйғотади. Инсоният тараққиётининг ҳамма босқичларида олам ҳақида аниқ, бир бутун, мукамал билимга эга бўлиш учун ҳаракат бўлган. Энг оддий билим, олам ҳақида энг оддий тасаввурлардан тортиб то мураккаб билимгача бўлган босқичларда жуда кўп тадқиқотчилар меҳнат қилганлар, оламнинг ягона илмий манзарасини чизибга интилганлар.)

Олам ҳақидаги илк илмий манзарани яратишга дастлаб юнон файласуфлари Левкипп, Демокрит ва Эпикурлар ҳаракат қилганлар. Уларнинг дунё ҳақидаги атомистик таълимотига кўра жисмларнинг ўша вақтларда маълум бўлган ҳар қандай ўзгаришида (ёниши, буғланиши ва ҳ.з) уларнинг маълум сифат тафовути сақланиб қолади; бир нарса иккинчи бир нарсага тўла айланавермайди. Материя турли атомларнинг муайян миқдоридан ташкил топган, атомлар бўлинмаслиги натижасида, улар орасидаги тафовут сақланиб қолади, деган натижага келганлар. Уларнинг назарида атомлар кат – талиги ва геометрик шаклларига кўра бир – бирига бироз ўхшаса – да, лекин моҳияти жиҳатидан бир – биридан фарқ қилади. Атомларнинг маълум йиғиндиси муайян жисмни ташкил қилади. Жисмлар ҳаракати атомдаги ўзгариш ту – файли содир бўлади.

Атомизмга ҳамма ҳам ҳайрихоҳ бўлавермаган. Масалан, буюк донишманд Аристотель табиатдаги ажойиб тартиботлар, хилма – хилликлар атомларнинг таседифий ҳаракатлари ва уланишларидан келиб чиқишини тасаввур қилиш мумкин эмас, деб айтган эди. Аристотель фикрича, олам пассив,

жонсиз материя; самовий жисмлар (юлдуз ва сайёралар) қатъий тартибли ҳаракатининг, ҳаёт жараёнларининг, олам — даги ранг — баранг ҳодисаларнинг сабабчиси бўла олмайди, буларнинг сабаби нарсаларнинг «ички жони»дандир. Кўпгина олимлар, хусусан Шарқнинг буюк аъломаси Абу Райхон Беруний Аристотелнинг моддалар узлуклилиги ғоясига қарши чиқади. Беруний фикрича, моддани чексиз бўлакларга бўлиш мумкин эмас.

Ўрта аср Шарқ фалсафасида шакланган *мутакаллим ва муътазилла* оқимлари атомизм масаласида бир — бирига зид иккита қарашни тарғиб қила бошладилар. Муътазиллийлар Демокрит атомизмини ёқлаб чиққан эдилар. Мутакаллимлар эса Пифагор *позициясида* турдиларки, унга мувофиқ, атомларни қандайдир ғайри табиий кучлар ҳаракатга келтиради, деган ғоя майдонга ташланган эди.

Унутилаёзган атомизм ғоялари XVII асрдан бошлаб табиатшунослик фанларининг ривожини билан (1668 йилда Р.Бойль ишлари туфайли) қайтадан майдонга келди. Кейинроқ бир гуруҳ олимлар — Больцман, Дальтон, М.Ломоносов, Максвелл томонидан молекуляр — кинетик назариянинг асосий қоидалари ишлаб чиқилди:

1. Барча моддалар жуда майда зарралар — молекулалардан иборат. Айни моддани ташкил қилувчи молекулалар мутлақо бир хилдир, турли моддалар турли молекулалардан ташкил топган.

2. Жисм молекулалари орасида бир вақтда ўзаро тортишиш ва итарилиш кучлари таъсир қилади.

3. Жисмни ташкил қилган молекулалар узлуксиз, тартибсиз ҳаракатда бўлади. Бундай ҳаракатда молекулалар бир — бири билан тўқнашиб ўз тезликларини ўзгартириб туради.

Шундай қилиб, модда тузилишининг молекулар — кинетик назарияси ҳаракатнинг фақат механик шакли бор (бу қараш фанда механицизм деб аталди) деган фикрга қарши чиқа бошлади ва бунда у ҳамма нарсалар майда зарралар: атомлар ва молекулалардан таркиб топган деган ғояга асосланди. Бунга кўра атом — дунёнинг энг кичик «ғиштча»си деб қараб келинди. Бу ҳолат фанда деярли XIX аср охирига қадар давом этиб келди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида тўпланган эксперимент маълумотлари, чунончи, электромагнит ҳодисаларни чуқур ўрганишга бағишланган тадқиқот ишлари: фотоэффект, катод нурлари ва электролиз ҳодисаларини текшириш натижасида топишган манфий зарядли биринчи элементар заррача — электроннинг кашф этилиши, радиоактивлик ҳодисасига доир тажриба натижалари, ёруғликнинг босими ва унинг квант табиатига эга эканлигини билдирувчи тажрибаларнинг қўйилиши бизнинг атом ҳақидаги фикримизни ўзгартириб юборди. Кейинроқ электрон массаси $m_e = 9,106 \times 10^{-27}$ килограмм эканлиги аниқланди. Водород атоми энг содда тузилишга эга бўлган атом деб топилади (протондан иборат ядро атропоида бир электрон айланма ҳаракатда бўлади).

Радиоактивликка доир ишларнинг босилиб чиқиши атом бўлинмайди, атом дунёнинг энг кичик «ғиштчалари» деган тасаввурларга хотима берди. Эндиликда атомларнинг ўзи ҳам энг кичик зарралардан ташкил топганлигини шубҳа остига қўйишга ўрин қолмади. Радий ва уран каби оғир элементлар ўз ядроларидан табиий равишда альфа, бэта, гамма нурлар чиқарар экан. Ушбу нурлар радиоактив парчаланиш пайтида катта тезлик билан учиб чиқади. Бу эса, мазкур жараёнда катта миқдорда энергия ажралиб чиқади, демакдир.

Иккинчи томондан, бу нурлар моддаларнинг ички қисмига кира олиш қобилияти орқали атом ядроларининг тузилишини чуқурроқ ўрганиш имкониятини берди. Зотан, 1911 йилда йирик инглиз физиги Э.Резерфорд атом — ядро тузилишига оид ўз тажрибаларининг натижаларини тушунтирмоқ учун атомнинг планетар моделини тавсия қилди. Бу моделга мувофиқ атомнинг марказида жуда кичик ўлчамли ядро жойлашган бўлиб, электронлар эса ядро атропоида маълум бир орбита бўйлаб, худди бошқа сайёралар Қуёш атропоида ҳаракат қилганидек айланадилар. Резерфорд тажрибалари фанда кўпгина жумбоқларни ечишга кўмакланди. Чунончи, ядро ўлчами (10^{-13} см) ва ядро электр зарядининг катталигини ҳисоблашга ёрдам берди. Бироқ, атомнинг Резерфорд модели классик электродинамика қонунарига зид келди. Даниялик йирик физик Н.Борнинг яратган «частоталар қондаси» унинг физика фанида ушбу

кризисли ҳолатдан қутилишда катта роль ўйнади. Бу қоидага мувофиқ:

- электронлар атомда ҳар қандай орбита бўйлаб эмас, балки фақат стационар орбиталарда ҳаракатланади;
- электронлар стационар ҳолатда бўлганда ўзидан нур чиқармайди ёки ютмайди;
- электрон бир стационар сатҳдан бошқасига ўтганда квант — энергия чиқариш (ёки ютиш) ҳодисаси содир бўлади.

Атомнинг Резерфорд — Бор модели фақат атомларнинг барқарорлигини тушунтирибгина қолмай, моддаларнинг ёруғликни сочишида ва ютишида кузатиладиган спектрал қонуниятни ҳам яхши тушунтириб берди. Шунингдек, Н.Борнинг квант назарияси водород атоми тузилишини тушунтира олганлиги билан ҳам қимматлидир. Юқорида эслатганимиздек, водород атомида бир элементар зарядга эга бўлган ядро (протон) атрофида бир электрон ҳаракатланади. Ядро массаси электрон массасидан 1840 марта катта бўлгани учун ядрони кўзгалмас деб, электрон доиравий сатҳ бўйлаб ҳаракатланади, дейиш мумкин.

Н.Бор биринчи бор ишлаб чиққан квант назарияси водород атоми тузилишини ва водород спектрининг мураккаб структурасини миқдор жиҳатдан тушунтирибгина қолмасдан, атом ичидаги жараёнларга тўғри ёндошиш йўлини ҳам кўрсатиб берди. Бироқ Борнинг квант назарияси ҳам камчиликлардан ҳоли эмас эди. У ҳатто водородга ўхшаш бошқа бир валентли атомлар тузилишини тушунтириб беролмади. Шундай бўлса — да Н.Борнинг ишлари квант назариясининг кейинги тараққиётида катта роль ўйнади.

Микрозаррачалар оламида қилинган ажойиб кашфиётлардан яна бири оддий заррачага нисбатан қарама — қарши ишорали электр зарядга эга бўлган антизаррачаларнинг очилиши бўлди. Электронга нисбатан анти заррача борлиги П.Дирак томонидан 1928 йилда айтилган эди. 1932 йилда К.Андерсен бу заррача — позитронни топди. Электрон билан деярли бир хил хоссага эга бўлган позитрон электр зарядининг мусбатлиги билан электрондан фарқланади. Орадан қарийб 23 йил ўтгандан сўнг, яъни 1955 йилда антипротоннинг топилиши туфайли зарра ва антизарра хусусидаги симметриянинг тегишли

қонунлари, масалан, заряднинг жуфтлилик қонунияти топилди. Шундан сўнг олимлар бу таълимотга асосланиб, ушбу «олам»га нисбатан «кўзгудаги тасвирдагидек кўринадиган дунёга» назар ташлай бошладилар. Дунёнинг асосини ташкил қилувчи ва мутлақ соф ҳисобланилган «ғишлар» – электрон, нейтрон ва протонлар аслида умуман «соф» зарралар бўлмай, ўз антизарралари билан биргаликда, жуфтликда пайдо бўлиши ва йўқолиши исбот этилди.

Зарраларнинг «анти»си мавжуд экан, у ҳолда шулардан таркиб топган, антиэлемент, антимодда бўлиши мумкинми?

Ҳозирги замон фани бу саволга ижобий жавоб изламоқда. Бундай фикрга келиш, айниқса 70 – йилларнинг бошларида олимларнинг изланишлари ўлароқ антиатом, яъни антиводороднинг оғир изотопи бўлмиш антидейтрон, кейинроқ антигелийнинг олинishi натижасида ривожлана бошлади.

Шундай қилиб, оламнинг “кўзгулик симметриялилиги” тобора ойдинлашиб бориши коинот ҳақида янада тўлиқроқ билимга эга бўлишимизга сабаб бўлди. Позитроннинг топилиши фалсафада жуда катта янгилик бўлиш билан бирга физикада ҳам муҳим бир муаммонинг ҳал қилинишига олиб келди: электрон билан позитроннинг қўшилиши туфайли жуфт фотон ёки фотонларнинг бирикишидан электрон – позитрон жуфтлиги ҳосил бўлар экан. Аннигиляция деб аталган бу ҳодиса XX аср физикасининг энг долзарб фалсафий муаммоларидан бири бўлиб ҳисобланади. Гап шундаки, электрон ва позитрон массалари $9,1 \cdot 10^{-27}$ кг. бўлган жуда кичик моддий заррачалардир. Улар бирлашганда моддий заррача “йўқолиб” электромагнит тўлқин – гамма – квантга айланади. Лекин гамма – квант электронга ўхшаб моддий массага эга эмас. Бу “бордан йўқ бўлмайди, йўқдан бор бўлмайди”, деган тамойилга зид келувчи экспериментал фактни тушунтириш нафақат физика фанининг, балки фалсафа фанининг ҳам муаммосига айланди.

Бу ҳодисанинг очилиши материянинг модда ва майдон кўриниши орасидаги боғлиқлик топилишига олиб келди. Атомнинг мураккаб объект эканлиги кўпроқ равшан бўлиб борди. Микрозаррачаларнинг лептон заряди, изотопик спини, спираллиги, «ғалатлиги» (странность) каби бир қатор хоссалари топилиди. Ҳозирги пайтда элементар

заррачаларнинг сони кундан кунга ортиб бормоқда. Кейинги йилларда топилган "умри қисқа" резонанс ҳолидаги зарраларни ҳамда қизиқ хусусиятли «мафтункор» (очарованные) зарраларни қўшиб ҳисоблаганда, фундаментал заррачаларнинг сони 400 дан ошиқ. Бу ҳали чегара эмас. Материя тузилиши борасида янгидан—янги хоссалар, янги элементар заррачалар топилиши гумон қилинмоқда.

Дунёнинг энг кичик «ғиштчалари» борми?

Бу саволга жавоб излаш асосида кварк гипотезаси яратилди.

Янги гипотеза бирин — кетин муваффақиятга эриша бошлади. Шу нарса маълум бўлдики, кварк материянинг энг кичик «ғиштчаси» ролига даъвогарлик қила олар экан. Агар ҳақиқатан кваркнинг мавжудлиги аниқланса, мавжуд ҳамма элементар заррачаларни кварклардан ташкил этиш, кварк ва антикварк йиғиндисидан мезонни ҳосил қилиш мумкин бўларди.

Биз бу ерда диққатни олам, материя тузилишидаги физика ютуқларига жалб этдик. Бундай ютуқларни химия, биология каби фанларда ҳам кўплаб келтириш мумкин. Айниқса, ҳозирги замон биологиясининг молекуляр генетика соҳаси ва унда эришилган ютуқлар хужайраларнинг нозик структураси ҳамда хужайрадан қуйи даражада ташкил топган заррачаларнинг моҳиятини билиш, асосий ҳаётий ҳодисаларнинг молекуляр механизмларини аниқлаш томон бормоқда. Шунинг учун оқсил ва нуклеин кислоталар макромолекулаларининг таркиби, функцияси ҳамда биосинтези молекуляр биологиянинг ўрганиш объекти бўлиб қолганлиги бежиз эмас. Хужайралар таркибига кирган нуклеин кислоталар—ДНК, РНК, хромосомалар табиати чуқурроқ ўрганилмоқда.

Шундай қилиб, фалсафа фани ҳар қандай моддий объектнинг битмас—туганмаслиги ҳақидаги таълимот билан қуроллантиради, атом ҳам чексиз, бепоён эканлигини қаттиқ уқтиради. Материя тузилишида «энг сўнгги» «ғиштчалар» ролига даъвогарлик қилаётган элементар зарралар (атомга ўхшаб булар ҳам ўз номига номувофиқ келмоқда) ўзгариш ва бир—бирига айланиш қобилиятига эгадирлар. Бундан атом ҳақидаги илгариги тасаввурларда ҳеч қандай ҳақиқат элементлари йўқ экан, деб яқун қилинмайди.

Демак, ҳар қандай тугал билимлар нотугал билимлардан, философия тили билан айтганда, абсолют ҳақиқатлар нисбий ҳақиқатлар йиғиндисидан иборат экан.

Фалсафа релятивизмдан фарқли ўлароқ, бизнинг билимларимиз нисбий ҳақиқат шаклида қолиб кетади, нисбий ҳақиқатларда ҳеч қандай абсолют ҳақиқат элементлари бўлмайди, деб таълим бермайди. Шунингдек, догматизмдан фарқли ўлароқ, абсолют деб аталувчи ҳақиқатларда нисбий ҳақиқатларнинг бўлаклари мавжуд, деб ҳисоблайди.

Ҳозирги вақтда табиёт илми соҳаларининг тез ривожланиши таъсири остида материя структурасининг тузилиши тўғрисидаги умумий тасаввурлар ҳам ғоят тез ривожланмоқда. Ҳозирги табиатшунослик янги ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Бу ўзгаришлар орасида аввало элементар заррачалар физикаси, астрофизика, биохимия, молекуляр биология, генетика, бошқаришнинг умумий назарияси эришган энг янги ютуқларни кўрсатиб ўтиш керак. Элементар заррачалар физикаси соҳасидаги тадқиқотлар, айниқса, ҳайратомуздр. Бу соҳадаги кашфиётлар ҳозирги вақтда яхши ўрганилган атом системалари доирасидан ташқаридаги физикавий қонуниятларни янада чуқурроқ билишга олиб келади.

Элементар заррачалар физикаси олдига бир қанча ғоят муҳим проблемалар қўйилмоқда. Оддий заррачалар қандайдир ўз-ўзича уйғунлашган янада кичик заррачалар системаси сифатида мавжуд эканлиги фактини тушунтириб бериш талаб қилинмоқда. Буни тушунтириш, хусусан, кундалик турмушда бизга одат бўлиб қолган шароитда моддани ташкил этувчи барқарор формалар нима сабабдан мавжуд эканлигини билиш имконини берган бўлувчи эди.

Физикавий ўзаро таъсирларнинг ҳар хил турлари ўртасида (гравитацион, электромагнит, кучли ва кучсиз) ички ўзаро алоқаларни очиб бериш зарур. Адронларнинг кварк тузилиши — модели ҳамда калибрловчи майдонлар ҳақидаги тасаввурлар асосида оддий ўзаро таъсирларга бир хилда ёндошиш (бундай ёндошиш тажрибада жуда яхши тасдиқланди) кашф этилиши билан физика ривожланишида янги босқич бошланди. Бундай ёндошилганда, физикавий ўзаро кучсиз ва кучли таъсир кўрсатишида қатнашувчи

зарядларнинг бир хил катталиқда бўлиши барча ўзаро таъсир кўрсатишлар бир хил табиатга эга деган фикрни туғдиради.

Кейинги йилларда бу соҳада илмий билиш жуда илгарилаб кетди, принципиал ва фундаментал натижалар қўлга киритилди. Заиф ва электромагнит таъсир кучлар бир хил табиатга эга эканлиги аниқланди. Маълум бўлдики, заиф кучлар электр заряди билан боғлиқ, уларнинг электромагнит кучларга қараганда озлиги эса кучсиз ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнлари ҳам жуда катта массадаги вектор заррачаларнинг алмашинуви воситасида амалга ошиши билан изоҳланади.

А. Логунов

Системали – структуравий тасаввурларнинг ривожланишида ифодаланаётган ўзгаришлар – структуравий (тузилиш) принциплари ҳақидаги ҳозирги тасаввурларда юз бераётган энг муҳим ва катта аҳамиятли ўзгаришлардир. Моддий системалар тўғрисидаги ўзига хос тасаввурлар, билимлар тадқиқот йўналишларининг кўпгина соҳаларини синтез қилишга, айниқса юксак даражада ташкил топган системалар ва умуман бошқариш системаларини синтез қилишга асос бўлмоқда.

Бошқариладиган мураккаб системалар тўғрисидаги тасаввурларимизни такомиллаштириш жараёнида вужудга келадиган умумлашган ғоялар, биринчи навбатда, ҳозирги биологияда билимларни синтез қилиш учун ғоят муҳим роль ўйнамоқда. Айниқса, биология мураккаб системалар тўғрисидаги умумий таълимотни ривожлантириш учун ҳаммадан кўпроқ фактик, табиий – илмий материал беради.

Бу ерда генлар муаммосини алоҳида жонли организмлар структуралари ва функцияларининг молекуляр даражадаги структуралар ва жараёнларга мувофиқ келиши проблемаси сифатида, жонли организм тузилишининг турли даражалари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ва уларнинг детерминациясини текшириш проблемаси сифатида кўрсатиб ўтиш кифоя.

Жонли системаларнинг тузилишини ва эволюциясини ўрганиш учун умумлаштирувчи ғояларни ишлаб чиқишда биологиянинг ғоят муҳим кашфиётлари, чунончи, генетик код, матрица синтези, аллостерик тартибга солиш, химиявий мутагенез ва бошқа бир қанча кашфиётлар жуда катта

аҳамиятга эгадир. Улар жонли дунё тўғрисидаги фанни ривожлантирди ва бу билан уни ривожлантиришнинг янги йўллари ва воситаларини очиб берди. Ана шундай фанлардан бири молекуляр генетика бўлиб, унинг вужудга келиши ва ривожланишига буюк олим Н.И.Вавилов катта ҳисса қўшди. Ўзбекистонда академик Ё.Тўрақулов мактаби шаклланди.

Генетика тирик организмга хос хусусиятларни, яъни ирсият ва ўзгарувчанликни ўрганади. Ирсият қонуларини ўрганиш биология фанининг энг мураккаб, шу билан бирга асосий масалаларидан биридир. Ирсият фақат тирик организмларга хос хусусиятдир. Шунинг учун ушбу масала фақат табиёт фанлари нуқтаи назаридан аҳамиятли бўлмай, балки фалсафа учун ҳам аҳамиятлидир. Аёнки, ирсият дейилганда ота — она организмга хос белги ва хусусиятларнинг келгуси авлодларга (наслига) берилиши тушунилади. Организмларнинг ўзгариши авлодлар ўртасидаги моддий ва функционал боғлиқлик асосида содир бўлади. Шу сабабли бир авлод иккинчи авлод билан алмашинганда жонли материя ривожини узлуксиз давом эттаверади.

Ўзгарувчанлик ҳам тирик организмга хос хусусиятдир. Ўзгарувчанлик ирсиятга зид тушунча бўлиб, маълум белги ва хусусиятларнинг ташқи ёки ички омил таъсирида ўзгариши тушунилади. Жонли материянинг ушбу икки хусусияти орасида диалектик бирлик мавжуддир. Бу, аввало, диалектиканинг қарама — қаршиликлари бирлиги ва кураши қонунида ўз ифодасини топади. Мана шундай бирликсиз органик табиатдаги сон — саноксиз ўзгариш ва ривожланишни тасаввур қилиб бўлмайди. Агар организмда ўзгарувчанлик хусусияти таъсирида юз берадиган ўзгаришлар ирсий равишда мустаҳкамланмаганида, органик дунёдаги турларнинг келиб чиқиши ва эволюцияси ҳам бўлмасди.

Генетика фанидаги кўпгина тадқиқотлар барча ҳайвон ва ўсимлик организмларида, улар эволюцион тараққиётининг қайси босқичида туришларидан қатъи назар, ирсият бирликлари мавжудлигини кўрсатди. Ота — она белгиларининг наслига берилиши (ўтиши) қонулари ҳамма тирик мавжудотларда умумий эканлиги маълум бўлди. [2].

Ушбу фикрларнинг тасдиқланишида ирсиятнинг хромосома назарияси ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Маълумки, хромосома оқсил ва нуклеин кислотадан ташкил топган бўлиб, у организмнинг генетик – дастури вазифасини бажаради, насл жинсининг қандай бўлиши хромосомага боғлиқ. Хромосома, ўз навбатида, нуклеопротеидларга бўлинади.

Хромосома таркибига ҳаётнинг субстрати ҳисобланган ген ҳам киради. Генларнинг хромосомада жойлашиши маржонни эслатади. Олимларнинг аниқлашича, ген инсоннинг кўпгина хусусиятлари: қон группаси, кўриш қобилияти, кўз қорачигининг рангини, хотира ва шунга ўхшашларни белгилайди. Демак, хромосомада организмнинг ирсий белгилари жойлашган бўлади.

Ҳозирги замон биологияси тадқиқотнинг энг янги методларидан фойдаланиши туфайли ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини тушунишда жуда ҳам илгарилаб кетди. Ана шу асосда тирик организмларнинг табиатини бошқариш имкониятлари туғилоқда. Молекуляр биология жонсиздан жонлига, модданинг тузилишидан (атомлар ва молекулалардан) жонли системаларнинг тузилишига ўтиш йўллари ва усуларини («механизмларини») очиб беришда муҳим роль ўйнамоқда. Молекуляр биология ва вирусологиянинг ҳозирги тараққиёти мазкур объект жонли ёки жонсиз эканлигини қандай белгиларга қараб аниқлаш кераклиги тўғрисидаги масалани янгича талқин қилишга имкон бермоқда. Ҳозирги замон молекуляр генетикаси тобора жонли мавжудот ичига кириб бормоқда. Бу изланишлар туфайли хромосома назарияси яратилди. Бу назариянинг яратилиши ген моҳиятини ўрганишнинг бошланиши эди, чунки ген хромосоманинг бир бўлаги эканлиги аниқланди.

Ген ирсиятнинг элементар бирлиги, ҳаёт субстрати сифатида ДНК молекуласининг таркибига киради, организмларнинг шаклланиши ва айрим белгиларининг вужудга келишида иштирок этади, юксак ривожланган организмларда эса ирсийликнинг хоссалари таркибига киради. Геннинг организмдаги асосий функцияси энг аввало, фермент ва оқсиллар синтезида актив иштирок этишидир. Ген ўзгарганда ҳужайралардаги муайян биокимёвий

жараёнлар рўй беришида бузилиш бўлиб, бунинг натижасида организмларда янги белгилар ҳосил бўлиши мумкин. Масалан, инсон кўзининг қора ёки кўклиги, ҳайвон ва ўсимлик маҳсулдорлигининг ўзгариши тегишли генларнинг таъсирига боғлиқ. Бир сўз билан айтганда, хромосома нуклепротеидлар системаси бўлиб, оқсиллар ва нуклеин кислоталаридан тузилган ва ўз имкониятлари ҳамда ўз роли жиҳатидан ноёб бўлган генетик функциялар ташувчилари сифатида намоён бўлади [3].

Фан тараққиёти ҳозирги вақтда ҳаётнинг моддий субстрати оқсиллар билангина чекланмаслигини кўрсатди, чунки таркибида оқсил бўлмаган бошқа моддалар ҳам жонлининг ривожланишида, ирсият функцияларида ва моддалар алмашинувида муҳим роль ўйнайди. Нуклеин кислоталари ана шундайдир. Буларнинг ҳаммаси ўз навбатида амалий генетика ривожига замин тайёрлади.

Кейинги йилларда генлар инженерияси (биотехнология) деб ном олган тадқиқотлар жараёнида принципиал масалалар майдонга ташланди. Мутахассисларнинг эътироф этишича, бу тадқиқотлар ирсият ҳодисаларини ўрганишда мутлақо янги имкониятлар очиб беради ва, айни вақтда, илмий тадқиқотлар йўналишига ва уларни тартибга солиб туришга доир ғоят масъулиятли масалалар қўяди. Фаннинг бу соҳасидаги масалаларнинг актуаллиги кўпчилик томонидан эътироф этилган, чунки агросаноат комплексида муҳим вазифаларни кўп жиҳатдан ана шу ишларга асосланиб амалга оширишга тўғри келади, улар ҳозирги замон медицинасига ҳам мустаҳкам пойдевор қўяди. **Биринчи навбатда гап генетик ва хужайра инженерияси, иммунология, микробиологик синтез ҳақида, асаб системаси ва миани ўрганиш, муҳим биорегуляторлар олиш ва шу кабилар тўғрисида бормоқда.**

Химия фани ва саноати олдиди катта, масъулиятли вазифалар турибди. Бу вазифалар жумласига минерал хом ашёни энг янги технология асосида комплекс қайта ишлаш проблемаси ҳам, қимматли хоссалар комплексига эга бўлган янги материаллар: металллар ва уларнинг қотишмаларини, силикатлар ва бошқа ноорганик моддаларни, хилма-хил пластик массалар ва полимерларни ҳосил қилиш масаласи ҳам киради. Доривор моддалар, пестицидлар, фотоматериаллар,

15 миллиард йил илгари – Юлдузларнинг биринчи авлодининг пайдо бўлиши, оғир элементли атомларнинг шаклланиши.

5 миллиард йил муқаддам – Қуёшнинг туғилиши.

4,6 миллиард йил олдин – Ернинг шаклланиши.

3,8 миллиард йил олдин – Ҳаётнинг пайдо бўлиши.

450 миллион йил олдин – Ўсимликларнинг пайдо бўлиши.

150 миллион йил олдин – Сутэмизувчиларнинг пайдо бўлиши.

2 миллион йил олдин – антропогенезнинг пайдо бўлиши.

Ҳақидаги назарияни илгари сурмоқда.

2.2. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ТАБИАТШУНОСЛИГИДА МАКОН ВА ЗАМОН МУАММОЛАРИ.

Фалсафанинг фундаментал тушунчаларидан бири макон ва вақтдир. Авваломбор, фалсафа тарихи материясиз ҳамда ҳаракатсиз макон ва вақт бўлмаслигини тўла – тўкис исбот қилганлигини, унинг моҳиятини уч гуруҳга бўлиб ўрганганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Биринчиси: макон ва замон тушунчаларининг гносеологик моҳияти қандай?

Иккинчиси: макон ва замоннинг материяга (субстанция) муносабати қандай?

Учинчиси: макон ва замон хусусиятларининг ўзига хослиги нимада?

Булардан учинчиси нарсалар макон ва вақт хусусиятлари ҳақидаги табиий – илмий тасаввурларнинг ривож билан боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Фан тарихида маконнинг хусусиятлари тобора кўпроқ аниқлана борди: бўшлиқ (Демокрит, Эпикур, Лукреций), чексизлик (Эпикур), мутлақ сукунат, узлуксизлик, жисмни қамраб олиш, жисмдан таъсирланмаслик, жисмдан жисмга таъсир кучининг бўшлиқ орқали жуда тез ўтиши, материянинг моҳиятли хоссаси (Ибн Сино), ҳажмга эга жисм чегараси (Ибн Сино), жисм кўлами (Беруний), турли жисмларнинг жойланиши (Лейбниц).

Вақтнинг ҳоссалари деб қуйидагилар тушунилган: борлиқнинг субъектив сезгилари (қадимги мутафаккирлар);

материя атрибути уч ўлчовли (Ибн Сино); жисм ҳаракатининг миқдори, ҳодисалар алмашинуви, кетма-кетлик тартиби (Ибн Сино); элемент зарраларига ва бир-бирига айланиши (Беруний); ҳаракат билан боғланган нарса (Форобий); мутлақ ҳеч нарса боғлиқ эмас, воқеаларни жойлаштириш мумкин бўлган ва олға қаралган оқим «бўшлиғи», чексиз-узлуксиз (Ньютон); сабаб-оқибат тарзидаги тартиб (Лейбниц).

Бир ўлчовли макон ва вақт ўзларига хос характеристикаларга эга.

Бир объектнинг бошқа объектга, яъни «боғланган» саноқ ўқларига нисбатан ҳолати координаталар орқали ифодаланади. Агар объект моддий нуқта бўлмай, жисм бўлса, бурчак координатлари ҳам эътиборга олинади. Маконнинг ушбу мураккаб характеристикалари маълум ҳолда битта оралиқ ёки бурчак билан ифодаланади. Вақт эса икки хил маънода — он ёки лаҳза ва интервал — оралиқ маъносида ишлатилади. *Макон ва вақтнинг бу характеристикалари миқдорий ўлчамга эга.*

Булардан ташқари макон ва вақтнинг **топологик характеристикалари** ҳам мавжуддир. Изланаётган объектларнинг бир-бирига тегиб туриши, йўналишлари сони макон ва вақтнинг топологик характеристикаларидир. *Топологик хусусиятлар моддий жисмлар алоқадорлигининг ички, туб сифатий жиҳатларини ифодалайди.*

Маконнинг топологик хусусиятлари: узлуксизлик ва узлукшлик; ўлчамшлик; чегарасизлик ва ҳоказо.

Вақтнинг топологик хусусиятларига узлуксизлик, олдинга ҳаракат қилиш, тартиблилиқ, боғланганлик киради.

Макон ва замоннинг юқорида баён этилган тўлиқ бўлмаган хусусиятларидан келиб чиқиб, бир гуруҳ файласуфлар макон ва замонни борлиқнинг объектив хусусияти сифатида изоҳласалар, бошқалар оламни ҳиссий қабул қилишимизга имкон берувчи соф субъектив тушунчалар тарзида тушунадилар. Учинчи тоифада фикр юритувчилар эса маконнинг объективлигини тан олсалар — да, вақт категориясига субъектив мақом беришади.

Энди юқорида қуйилган иккинчи саволга жавоб беришга ҳаракат қилиб кўрайлик. Ҳозирги фалсафий қарашларда макон ва вақтнинг материяга (субстанция) муносабати

хусусида икки хил нуқтаи назар мавжуд: субстанционал ва реляцион.[6].

Субстанционал концепцияга мувофиқ макон ва замон материя каби, мустақил равишда, мавжуд бўлган моҳиятлардир. Демак, макон, замон ва материя орасидаги муносабат икки хил субстанция орасидаги муносабат каби тасаввур этилади. Бу эса, макон ва замон хусусиятларининг маконда ва замонда содир бўладиган жараёнлар табиатига боғлиқ эмаслиги ҳақидаги хулосага олиб келади.

Реляцион нуқтаи назар тарафдорлари макон ва замонни мустақил моҳиятлар деб эмас, балки ўзаро таъсирда бўлган моддий объектлар туфайли ҳосил бўладиган муносабатлар тизими деб тушунадилар. Ўзаро таъсирларнинг бундай тизими бўлмаса, макон ва замон ҳам бўлмайди, деб ҳисоблашади. Демак, макон ва замон моддий тузилмаларнинг ўзаро таъсири хусусиятларига боғлиқ экани ҳам фараз этилади.

XVII—XIX асрларда табиатшунослик илмлари ривождаги шароитлар тақозоси билан субстанционал концепция устувор бўлган эди. Бу концепция ўша давр аниқ фанининг намунаси деб қабул қилинган Ньютон механикасининг асосида ётар эди. Электродинамикада абсолют маконни тўлдириб турган ва электромагнит тўлқинларидан иборат бўлган нурли эфир ҳақидаги ғоя абсолют маконнинг мавжудлиги ҳақидаги фикрнинг фойдасига хизмат қилган эди. Ва, ниҳоят, Эвклид геометриясининг яккаю — ягоналиги ҳақидаги факт ҳам маконнинг субстанционал концепцияси учун кучли гувоҳлик берарди. Нозевклид геометрияси (Лобачевский, Риман, Баялар томонидан кашф этилган) XIX асрнинг 30—йилларида очилган бўлсада, Эйнштейннинг нисбийлик назарияси яратилгунга қадар, унга фақат тасаввурда мавжуд бўлган (абстракт) математик тузилмалар деб қараларди; улар реал физик жисмоний маънога эга эмас (аслида бундай геометрияга мос реаллик йўқ) деб ҳисоблаб келинарди.

Реал макон ва замонни фақат Эвклид геометрияси тавсифлайди деб ҳисобланарди. Бу эса макон ва вақтнинг ўзгармаслиги ва уларнинг моддий тизимлар ҳаракати ва ўзаро таъсири табиатига боғлиқ эмаслиги ҳақидаги субстанционал концепция хулосаларини гўё тасдиқлар эди.

Макон ва вақт моддий объектлар ҳолатларини муайян координация (уйғунлашув, мувофиқлашув) усулини ифодалайдиган шакллardир. Ушбу шаклнинг мазмуни ҳаракатдаги материя, моддий жараёнлардир ва айнан шуларнинг хусусиятлари ва табиати макон ва замоннинг асосий хусусиятларини белгилаши керак. Бундан ташқари макон ва вақтнинг мазмуни ҳаракатдаги материя бўлгани учун макон ва вақт орасида ҳам боғланиш бор, улар бир – бири билан мутлақо боғланмаган ҳолда мавжуд бўла олмайди. Шу муносабат билан диалектика фанни макон ва вақт хусусиятлари билан уларни белгилайдиган тегишли моддий жараёнлар орасидаги боғлиқликни ахтаришга қаратади.

XX аср бошларида яратилган нисбийлик назарияси, макон ва вақтга нисбатан анъанавий қарашларни қайтадан кўриб чиқишга ва субстанционал концепциядан воз кечишга мажбур этди.

Нисбийлик назарияси ўзаро боғланган икки назарияни: махсус нисбийлик назариясини (МНН) ва умумий нисбийлик назариясини (УНН) ўз ичига олади. Иккала назариянинг ҳам асосий ғоялари *А.Эйнштейн* томонидан (1905 ва 1916 й.) таърифлаб берилган.

МНН *Галилей* давридаёқ маълум бўлган *физикавий нисбийлик принципини* унга зид деб қаралган электродинамика қонунларига татбиқ этишга уринишининг натижаси ўлароқ вужудга келди. *А.Эйнштейн* бу масалани еча олди. Лекин бу ишнинг баҳоси кутилгандан бошқача бўлди. Яъни, *Ньютон*нинг макон ва вақт ҳақидаги концепцияси қайта кўриб чиқилди. МНН шу вақтгача ўзгармас, абсолют деб ҳисобланиб келинган макон ва вақт хоссалари нисбий эканлигини кўрсатиб берди. **Хусусан, МННда макон вақтнинг узунлик, вақт интервали, бир вақтдалилик деган тушунчалари ўзининг мутлақлик (абсолют) характерини йўқотди.** Макон ва вақтнинг ушбу характеристикалари моддий объектларнинг бир – бирига нисбатан ҳаракатига боғлиқ эканлиги маълум бўлди.

Макон ва вақт хусусидаги реляцион концепциянинг тўғрилиги ҳақидаги янги далилларни УНН берди. Зеро, МНН фақат инерциал тизимлар билан боғлиқ бўлса, УНН нисбийлик принципларининг ноинерциал тизимлар соҳасига

ҳам татбиқ этилишининг натижаси эди. Бу эса, ўз навбатида, макон ва вақтнинг метрик хоссалари моддий объектлар орасидаги гравитацион ўзаро таъсирларга узвий боғлиқ эканини аниқлашга олиб келди. МНН макон ва вақтнинг геометрик хоссалари уларда жо бўлган гравитацион массаларнинг тақсимланишига боғлиқ эканини кўрсатиб берди. Оғир объектлар яқинида маконий хусусиятлар геометрияси Эвклид геометриясидан четлашади, вақт тезлиги эса камаяди.

Энди махсус нисбийлик ва умумий нисбийлик назарияларига оид баъзи бир гоё ва қоидаларни кўриб чиқайлик:

1 Нисбийлик назарияси фандан абсолют макон ва абсолют вақт тушунчаларини чиқариб ташлади. Шунинг билан у макон ва вақтни борлиқнинг материяга боғлиқ бўлмаган мустақил шакллари дея субстанционал талқин этиш нотўғри эканлигини очиб берди.

2 Нисбийлик назарияси маконий-замоний хусусиятларнинг моддий тузилмалар ҳаракати ва ўзаро таъсири табиатига боғлиқ эканини очиб берди.

Нисбийлик назариясининг моҳияти шундаки, илгарилари мужжиза рўй берса—ю, барча моддий тузилмалар бирдан йўқ бўлса, макон ва замон қолган бўларди, деб ҳисоблашарди. Нисбийлик назариясига кўра эса, ҳамма нарса билан бирга макон ва замон ҳам йўқолган бўларди

(7).А.Эйнштейн

Натижада биз, даставвал Эйнштейн томонидан ифодаланган икки қоидага дуч келамиз. Эслатишга тўғри келади:

1) бир—бирига нисбатан тўғри чизиқли ва текис ҳаракатда бўлган системаларда физик жараёнлар кечиши бир хил рўй беради ёки, бошқача қилиб айтганда, системанинг абсолют тезлиги мавжуд бўлмайди;

2) бир—бирига нисбатан тўғри чизиқли ва текис ҳаракатда бўлган системаларда ёруғликнинг бўшлиқдаги тезлиги (ўлчов бирлиги умумий бўлган ҳолатларда) бир хил сон қийматига эга бўлади. Ёки, бошқача қилиб айтганда, ёруғликнинг бўшлиқда тарқалиш тезлиги барча инерциал системаларда бир хилдир. (Инерциал система—инерция қонуни амал қиладиган ҳисоб системаси бўлиб, бунда унга

ташқаридан куч таъсир этмаса, ўзининг тўғри чизиқли ва текис ҳаракатини сақлайди, деб қаралади).

Маълумки, юқорида эслатилган махсус нисбийлик назарияси ана шу мазкур икки қонун – қоидага асосланган. Физиканинг кейинги тараққиёти эса, умумий нисбийлик назариясини яратиш ва уни такомиллаштириш билан бирга борди. Бу асосан 1916 йилга келиб А.Эйнштейн томонидан умуман тугалланган деб қаралса – да, кейинроқ кўпгина олимларнинг тадқиқот ишларида ҳали такомилига, маромига етмаган назария сифатида ўрганила бошланди. Айниқса, бу ҳодиса XX асрнинг ўрталарида ва охирида космологик объектлар ҳатти – ҳаракати, уларнинг пайдо бўлишини асословчи назарияларда яққол сезилди. Кенгайиб борувчи ёки шишиб борувчи коинот ҳақидаги янги қарашлар ҳамда “буюк портлаш” тўғрисидаги янги назариялар ҳали бу йўлда жуда кўп ишлар кутаётганлигини, бизнинг билимимиз янада чуқурлашишини билдиради.

Умумий нисбийлик назарияси махсус нисбийлик назариясининг бевосита давоми бўлиб ҳисобланади. Ушбу назария ҳар қандай тортилиш майдонини макон ва вақт метрикасининг ўзгариши деб, яъни массалар ва улар ҳаракатининг тақсимланишига кўра реал макон ва вақт катталиклари геометрик ҳоссаларининг ўзгариши деб тушунтирилади.

Умумий нисбийлик назарияси ҳам қуйидаги икки қонунга асосланади:

1. Умумий нисбийлик қонун: саноқ тизимлари қандай ҳаракат ҳолатида бўлмасин, уларда физик жараёнларнинг рўй бериши, кечиши бир хил қоидаларга асосланади.

2. Янги гравитацион қонун: макон ва вақт муносабатларининг геометрик ҳоссалари ва хусусиятлари жисмнинг ҳоссаси ва гравитацион майдон тақсимооти билан ўзаро конкрет қонуний боғланган.

Албатта, А.Эйнштейн томонидан асос солинган ва яратилган нисбийлик назарияси техника тараққиёти ва физиканинг мавжуд ютуқларини умумлаштириш орқасида вужудга келган экспериментнинг тараққиёт даражасига ҳам боғлиқ эди (Майкельсон – Морли тажрибаси ва унинг «сал – бий» натижалари). Шунингдек, математиканинг қай дара –

жада ривожланганлиги нисбийлик назариясининг пайдо бўлишига замин тайёрлади.

Бу ерда математиканинг аҳамияти иккита омида ўз аксини топган: **Биринчидан**, нисбийлик назарияси ҳаракатланувчи жисмларнинг миқдорий нисбатларини чуқур ва аниқ таҳлил қилади ҳамда физик дунёнинг макон ва вақт хоссаларини ифодалайди.

Иккинчидан, нисбийлик назариясининг яратилиши ва тараққиёти учун маълум математик аппарат бўлиши шарт эди. Ана шундай математик аппарат сифатида математиканинг вектор ва тензор назарияси катта роль ўйнади, шунингдек ноэвклид геометрияси (немис математиги Г.Ф.Риман томонидан асос солинган) ютуқлари ҳам маълум аҳамият касб этди.

Шундай қилиб, нисбийлик назарияси макон ва вақт ҳақидаги табиий-илмий назария бўлиб, масса ва энергия тушунчалари орасидаги алоқадорликни ифодалайди; материя билан макон ва вақт бир-бирларига мустаҳкам алоқадорлигини кўрсатди. Лекин, нисбийлик назарияси бу муаммоларни ечар экан барча фалсафий бахсларга барҳам бергани йўқ, албатта. Бир турдаги муаммолар ечилиб, ўрнига бошқа муаммолар келди. Макон ва вақтнинг тортишиш ҳодисаси билан айнан эканлиги ҳақидаги масала шулар қаторига киради. Бундай айнанлаштириш барча физик майдонларни геометриялаштиришга олиб келди. Бундан макон ва замонга (реал оламдаги барча физик хоссаларни келтириб чиқарадиган ва белгилайдиган) дастлабки физик реаллик, дастлабки субстанция деб қараш келиб чиқади.

Энергетизмда ҳам шунга ўхшаш вазият содир бўлади, яъни бу концепция учун материядан ажралган ҳаракат дастлабки тушунча бўлиб қолган. Дунёнинг геометрик моделида дастлабки субстанция макон ва вақт бўлса, энергетизмда ҳаракат шундай субстанция бўлади. Бу материализм учун шундай бўлиб кўринади. Аслида масала бундан мураккаброқ.

Ҳозиргача макон ва вақтнинг умумий хоссалари қуйидагилардан иборат деб келинади. Маконнинг хоссалари: кўламлилиқ, бир жинслилик ва изотроплиқ, уч ўлчамлилиқ. Вақт эса бир ўлчамлилиқ (йўналишларнинг фарқсизлиги), қайтмаслик, бир жинслилик хоссаларига

эга деб келинди. Макон кўламлилигини ва вақтга хос узунликни ҳисобга олмаса ҳам бўлади, чунки улар макон ва вақтнинг моҳиятини ташкил этади. Зеро, кўлам нарсаларнинг ёнма—ён туриши хусусиятини (кўламни) билдирса, вақт уларнинг бир—биридан олдинма—кейин мавжуд бўлишини (узунликни) англатади.

Макон учун энг характерли хусусият унинг уч ўлчамлилигидир. Объектнинг қаердалигини 3 ўлчам ёрдамида аниқлаш мумкин. Вақт эса бир ўлчамли. Кўп ўлчамли фазо тушунчаси ҳам бор. Тўрт ва ундан ортиқ ўлчам ҳақида математикада, назарий физикада, фалсафада кўп баҳслар мавжуд. Шу муносабат билан *реал фазо тушунчаси* киритилган. Бу ҳозирги давр фани учун очиқ масала.

Маконнинг ўзига хос хоссаларига бир жинслилик ва изотроплик киради.

Маконнинг бир жинслилиги ундаги ҳамма нуқталарнинг бир—биридан афзал ё ноафзал бўлмаслигини англатади. *Маконнинг изотроплик хоссаси* эса, йўналишларга нисбатан худди шу фикрни олдинга суради.

Вақт эса, фақат бир жинслилик хоссасига эга. Унда изотроплик йўқ. Вақтнинг ўзига хос хоссаси, унинг орқага қайтмаслигида (ўтмишга қайтиш мумкин эмаслигида) деб ҳисоблаш кенг қабул қилинган. (Бу фикрга қарши нуқтаи—назарлар ҳам мавжуд).

Макон ва вақтнинг микрооламда, табиатда, ижтимоий воқелиқда намоён бўлиши ўзининг хосликларига эга, шунингдек, биологик вақт, психологик вақт ҳақида ҳам баҳслар кетади.

Вақт ва абадият муаммоси ҳам мавжуд.

2.3 ФАНДАГИ БАЪЗИ МУАММОЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНИ.

! Фаннинг вазифаси келажагимизнинг шакли—тамойилини яратиб бериш, эртанги кунимизнинг йўналишларини, табиий қонуниятларини, унинг қандай бўлишини кўрсатиб беришдан иборат.

Ислом Каримов

1 | Ҳар бир фан шаклланиши ва ривожидавомида ишлаб чиқилган қонун – қоидалар, яъни принцип – тамойиллар билан иш кўради.

Принцип – лотинча сўз бўлиб, “бошланғич”, “асос” деган маъноларни англатади ва:

а) бирор бир сиёсий ташкилот, назария, таълимот, фан, дунёқараш асосланадиган қонун – қоида;

б) инсоннинг воқеликка муносабатини ифодалайдиган ички ишончи;

в) асбоб, механизм тузилиши ва ишлашидаги ўзига хослик маъносида ишлатилади.

Принциплар фанларнинг тараққиёт йўналишларини белгилайди, фан ривожидидаги қонуниятларни аниқлашга ёрдам қилади. Фанларда кенг қайд этилган тамойиллар сифатида мувофиқлик, тўлдирувчанлик, умумлаштириш, соддалаштириш, симметрия, кузатувчанлик, абстрактликдан конкретликка томон бориш каби принципларни кўрсатиш мумкин. Буларнинг методологик функцияси, вазифаси ва аҳамиятини кўрсатиш муҳим ҳисобланади.

Фанларнинг фундаментал принципларини фалсафий таҳлил қилиш замонавий фан фалсафаси олдига кўпгина қонун, тамойилларни таҳлил қилиш масаласини қўймоқда. Чунки, буларнинг методологик функцияси, вазифаси, аҳамиятини кўрсатмасдан туриб, ўша фандаги асосий назарияларнинг вужудга келишини ва моҳиятини шарҳлаш қийин.

Шу принциплардан баъзиларини кўриб чиқайлик.

Мувофиқлик принципи. Фанда мувофиқлик принципининг мавжудлиги ҳақидаги ғоялар энциклопедик олимлар А.Р.Беруний, А.Н.Форобий, мутафаккир М.Хоразмий, кимё фанининг асосчиларидан бири Жобир ибн Хайён ижодида қўлланганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Масалан, вақт ўтиши билан баъзи назариялар эскириб, янгилари яратилишига қарамасдан, эски доимо «яроқли»лигини сақлаган ҳолда янгининг бир қисми бўлиб қолишлиги ҳақидаги фикрларни тарихий манбаларда учратамиз. XX асрда даниялик олим Н.Бор физика фани учун эмпирик қоида ишлаб чиқди. Кейинроқ кўпгина олимлар томонидан «сеҳргар таёқча» деб номланган бу «эмпирик қоида» мувофиқлик принципи деб атала бошланди.

Фаннинг кейинги тараққиёти мувофиқлик принципи фақат кимё, физика ёки математикадагина роль ўйнайдиган тамойил бўлмасдан, умумгносеологик принцип эканлигини кўрсатди. Назария, эски назария янги назария учун генетик асос бўлиб хизмат қилиши ва эскиси янгининг хусусий ҳоли эканлиги исботланди.

Бу принципнинг родини таъкидовчи бир – иккита мисолни физика фанидан келтирайлик. Масалан, атом моделининг ярагилишини олайлик. Классик физикага мувофиқ зарралар катта тезлик билан доиравий орбиталар бўйлаб ҳаракат қилганида тезланиш олиши ва электромагнит нурланиш тарқатиши лозим. Натижада тез ва доимо айланма ҳаракатда бўлган электрон энергияси вақт ўтиши билан камайиб, у ядрога «қулаб» тушиши керак эди. Аммо атомнинг мустаҳкам система эканлиги фанга маълум.

Бу қийин ва зиддиятли ҳолатдан қутулиш учун Н.Бор ўзи яратган мувофиқлик тамойили асосида учта постулатни ўртага ташлади. Бу постулатлар атом тузилиши ҳақидаги эски ғояларнинг диалектик инкори сифатида майдонга чиқади. Бироқ бу постулатлар асосан классик физиканинг ютуқларини ўзида сақлаган ҳолда, фалсафий тил билан айтганда, диалектик инкор этиб, атом масштабидаги ҳодисаларни муваффақиятли тушунтира олади.

Янги назарияга кўра, атомда стационар ҳолатлар бўлиб, зарралар бу ҳолатларда бўлганларида классик электродинамика қонунларига зид ҳолда ўзидан нур чиқармайди. Электронлар бир стационар орбитадан иккинчисига ўтгандагина электромагнит нурланиш пайдо бўлиб, бундаги нур энергиясининг миқдори таъсир квантининг частота кўпайтмасига тенгдир.

Албатта, бу кейинги назарияни ҳам абсолют аниқ назария деб тушунмаслик керак. Буни Н.Борнинг ўзи ҳам билган ҳолда, квант назариясининг кейинги тараққиёти билан ўзгартирилиши лозимлигини қайд қилган эди. Бор назариясининг ҳаётбахш кучи шунда эдики, бунда асрлар давомида ишлатилиб келинаётган классик механика тушунчалари янги квант тушунчалари билан бир қаторда ишлатилади. Электроннинг «траектория бўйлаб» узлуксиз ҳаракати каби классик тасаввур билан «бир стационар ҳолатидан иккинчисига сакраб ўтиш» каби тасаввурларнинг

биргаликда ишлатилиши фикримизнинг далили бўла олади. *Классик механика квант механикасининг хусусий ҳоли эканлиги кўрсатилди.*

Н.Борнинг мувофиқлик принципига асосан физик катталикларнинг маълум сон қийматларида бу назарияларнинг бири иккинчисига ўтар экан.

Шундай қилиб, Н.Борнинг асосий хизмати унинг частоталар қоидасини яратиш бўлди. Бунда Бор Планкнинг абсолют қора жисм вибраторлари энергияни атрафга узлуксиз эмас, балки улушлаб тарқатади, деган гипотезасидан фойдаланди. Н.Борнинг постулатларига мувофиқ, ҳар бир атом маълум энергия қийматлари билан характерланадиган турғун (стационар) ҳолатларнинг муайян бир узлукли қаторидагина бўла олади.

Янги назария билан эски назария ўртасидаги алоқадорликнинг махсус нисбийлик назарияси тенгнамалари ёруғлик тезлигига нисбатан жуда кичик тезликларда классик механика тенгнамаларига айланиши мисолида ҳам кўриш мумкин.

Демак, параметрларнинг маълум қийматларида янги назария ҳам, эски назария ҳам бир хил натижага олиб келишلىгини, яъни эскиси билан янгиси ўртасидаги боғланишларни яққол кўрсатиш мумкин.

Квант механикасининг асосчиларидан бири Нобель мукофотини олиш маросимида қилган докладда мувофиқлик принципining ҳозирги замон фанидаги аҳамиятига алоҳида тўхталган эди.

«Квант механикаси, ўзининг шакли жиҳатидан, Н.Борнинг мувофиқлик принципини аниқлаш йўли билан тартибли математика схемасини тузишга уриниш натижасида бунёгга келди»

(8) В.Гейзенберг

Шундай қилиб, юқорида биз қисқа танишган муво-
фиқлик принципи ҳозирги замон назарий физикасининг, умуман табиатшуносликнинг муҳим ютуғи ҳисобланади, инсон билиш тараққиётининг ажойиб хусусиятларини, жа-
мият ривожининг тадрижийлигини ифодалайди. Дарҳақиқат, бизнинг дунё ҳақидаги билимимиз бирданига шаклланиб қолмайди. Билимимиз воқеликни асосан тўғри лекин тўла акс эттирмайдиган нисбий ҳақиқатлардан, бойитиладиган,

конкретлаштириладиган билим — ҳақиқатнинг тўла ва тугал формаси бўлиши абсолют ҳақиқат томон боради.

Шунингдек, **абсолют ҳақиқатни қотиб қолган, ўзгармайдиган билим деб, нисбий билимни фақат нисбий деб тушунмаслик лозим.** Ҳақиқатан ҳам абсолют ҳақиқатда нисбий ҳақиқатнинг элементи бўлади. Масалан, фанда бир назария ўрнига иккинчиси келганда, эскиси бутунлай улоқтирилиб ташланмайди, ундаги ижобий тўғри томонлари ривожлантирилади.

Янги уй қурмасдан туриб, эскисини бузманг, ҳар қандай холда ҳам... нарсаларни вайрон қилишга берилиб кетишга ҳаққимиз йўқ.

(9) Ислоҳ Каримов

Шунингдек, билимда абсолютлик билан нисбийлик диалектикасини тушуниш эски билан янги билим муносаба — тини, умуман билимимиздаги сатҳларни билишда қўл келар экан, бу ерда бир табиий савол туғилади.

Умуман, билимимизда сатҳлар мавжуд экан, улар ўзаро қандай муносабатда бўлади?

Бу саволга жавоб излаш биздан беихтиёр назарий та — факкурнинг ривожланиш қонуниятини — абстрактликдан конкретлик томон бориш методи билан танишишни тақозо этади.

Предмет ва ҳодисани мукамал, ҳар томонлама билиш конкрет билим бўлса, предметнинг бирор бир томонини билиш абстракт билимдир. Агар биз бирор бир объектни кузатсак, шу ҳақда ҳиссий — конкрет билимга эга бўламиз. Бу конкрет билим ҳали предмет ҳақида тўла билим эмас. Турли абстракциялар ёрдамида тўлароқ билим томон борамиз, яъни айрим абстракциялардан конкрет билим томон борилади.

Бу илк ҳиссий — конкрет билимга қайтиш эмас, балки конкрет билимни тафаккурда қайта ҳосил қилишдир. Ана шундай усул билан билишнинг юқори формасига эришилади.

Бу қонуният қандай амал қилишлигини фанлар тари — хидан мисоллар билан тушунтирса бўлади. Масалан, ёруғлик икки хил нуқтаи назардан ўрганилади. Бир томондан, ёруғлик зарра (корпускула)лардан иборат деб қаралган бўл — са, кейинчалик ёруғлик тўлқин табиатига эга эканлиги ис — ботланди. Ёруғлик ҳақидаги назарияларнинг кейинги та —

раққиёти, у электромагнит табиатига эга эканлигини исбот — лади. Оптика ва квант механикасининг ривожланиши эса, ёруғлик ҳам тўлқин, ҳам корпускула хусусиятининг диалектик синтезидан иборатлигини кўрсатди. Бу эса, олимларни ёруғлик ҳақида конкрет билим билан қуролантирди.

Демак, билиш назариясига кўра, абстракт ҳақиқат йўқ, ҳақиқат ҳамisha конкретдир. Бизнинг билимимиз ҳаракатдаги материянинг тўғри инъикоси сифатида ривожланиб боради, узлуксиз чуқурлашади ва кенгаяди. Биз билмасликдаги билишга, оз билишдан кўп билишга қараб бораверамиз. Материя ва унинг кўринишлари ҳақидаги билимларимиз чуқурлашади. Ана шу нисбий билимларнинг тўлаана бориши жараёнида материя ҳақида тўла, абсолют билимга томон борамиз.

Билиш назариясидаги нисбий ва абсолют ҳақиқатлар ҳақидаги қоида табиатнинг кўп қиррали томонларини билишда ҳозирги замон фанларининг асосий методологик принципларидан бир вазифасини бажараётганлиги ҳам табиатшунос, ҳам файласуфлар диққат—эътиборини ўзига тортмоқда.

Тўлдирувчанлик принципи. Квант механикаси тараққиёти билан ундаги кўпгина қонун — қоида, тушунчаларни таҳлил қилиш, тавсифлаш, баён этиш принципларига ҳам Н.Бор томонидан асос солинган. Бу ҳам классик физика билан янги квант физикаси оралигида бир «кўприк» вазифасини ўтайди.

Бу принципнинг Борча талқинига асосан, баъзи бир ҳодисаларни тушунтириш классик физика доирасидан қанчалик ташқарига чиқмасин, тажриба натижалари классик тушунчалар ёрдамида талқин этилиши мумкин.

Маълумки, классик физикага кўра, бирор бир объект, масалан, зарранинг фазода тутган ўрни, импульси, энергияси ва вақтини Ньютон механикаси ёрдамида бир вақтнинг ўзида, исталган аниқликда ўлчаш мумкин бўларди. Квант механикасида эса, юқоридаги физик катталикларни элементар зарраларнинг корпускулар — тўлқин табиатидаги қарама — қаршиликлар туфайли бир вақтнинг ўзида, исталган аниқликда ўлчаш мумкин эмас. Бу В.Гейзенберг томонидан яратилган ноаниқлик принципидан келиб чиқади.

Ноаниқлик принципи математика тилида ноаниқлик муносабати кўринишида ўз аксини топган.

Ўз навбатида, ноаниқлик муносабати кейинчалик (1927 йилда) Н.Бор томонидан **тўлдирувчанлик принципнинг** яратилишига олиб келди. Янги физикада рўй берган методологик қийинчиликларни бартараф этиш, атом масштабидаги ҳодисаларни тасвирлаш ҳамда классик физиканинг қай даражада яроқлилигини кўрсатиш мақсадида Н.Бор майдонга ташлаган **тўлдирувчанлик принципига мувофиқ атом масштабидаги объектларнинг корпускулалар ва тўлқин хоссалари ўзаро тўлдирувчан муносабатда бўлади, бироқ уларни ўзаро қарама-қарши ва бир-бирини истисно қилувчи асбоблар ёрдамида ҳам қилиш мумкин.**

Асбобларда олинган маълумотлар классик тушунчаларнинг ўзаро тўлдирувчан икки системаси ёрдамида ҳам баён этилади. Квант-механик жараёнларни баён этишда эса, бир вақтда ҳам корпускуляар, ҳам тўлқин назариялардан фойдаланилади, чунки улардан фақат биттасини ишлатиш шу жараён ҳақида тўлиқ маълумот бермайди. Демак, бу назариялар бири иккинчисини тўлдирар экан.

Н.Бор томонидан физика фани учун ишлаб чиқилган бу принцип фаннинг кўп соҳаларида методологик принцип ва-зифасини ўтамоқда, шунингдек, билишдаги объект ва субъект масаласини янгича шарҳлашга олиб келди. Агар классик физикада изланаётган объект кузатиш услубига боғлиқ бўл-маган ҳолда қаралса, квант физикасида эса атом ҳодисала-рини ҳар қандай кузатиш уларнинг кузатиш воситалари би-лан ўзаро таъсирига боғлиқ бўлиб, бу ўзаро таъсирни ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Бу ерда табиёт илмида ўртага қўйилган фалсафий муаммо кўзга яққол ташланади. Бу кейинги муаммо билиш назариясида маълум «субъект активлиги» номи қойдани ҳисобга олган ҳолда ҳал қилинади. Бизнинг мисолимизда субъект активлиги бўлиб ишлатилаётган асбоб, шунингдек, назарияларнинг текширилаётган ҳодисага актив «аралашуви» тушунилади. Шунинг учун квант механикаси классик физикадан фарқли ўлароқ ҳодисаларни ўрганувчи субъектнинг актив ролини диққат-эътиборга олади.

Хулоса ўрнида: ҳозирги замон тараққиётининг бутун жараёни «табиат диалектиканинг синов тоши» эканлигини исботламоқда. Жонсиз ҳамда жонли табиат тўғрисидаги фанларнинг янгидан-янги ютуқлари диалектиканинги табиатшуносликнинг ўзи турғиради. Бу деган сўз диалектика аввал ўрганиб, уни амалда қўлайдиган метод эмас. Диалектик тафаккур – табир жоиз бўлса, предметга йўналтирган тафаккурдир. Предметнинг ўзидаги нуқсонлар бизни яна ҳам ҳақиқийроқ позицияларга эришишга ундайди.

2.4. БИОСФЕРА ВА ЭКОЛОГИК ТАМОЙИЛАР

Кейинги ўн йилликларда саноатнинг жадал ўсиши, қишлоқ хўжалигининг кенгайиши, урбанизация ва бошқа ҳодисаларнинг юз бериши натижасида Ернинг устки қобиғида жуда катта ўзгаришлар юз берди. Натижада био – сфера эволюцияси инсоният олдида турган энг муҳим масаладан бири бўлиб қолди. Биосферадаги орқага қайтарилмайдиган ва тузатиб бўлмайдиган бу жараёнларни ўрганиш, уларнинг сабабини аниқлаш давлат арбоблари, турли касб эгалари, барча соҳадаги олимлар, журналистлар, ёзувчилар, бадий ижод вакиллари қизиқтирди; бу масалага жиддий эътибор берилди. Бугунги кунда борлиқнинг эволюцион жараёнларини ўрганиш осон иш эмас. Чунки, жамиятнинг табиатга ўтказаяётган кучли босими экологик фожианинг олдини олиш муаммосини қийинлаштиради. Шунинг учун бу масалани илмий йўл билан, инкор этиб бўлмайдиган асослар билан ҳал этиш (исботлаш) мумкин. Ҳозирги даврда биосферанинг эволюцион жараёнини ўрганиш инсон билан табиатнинг, инсон билан инсоннинг муносабатини яхшилайдди. Демак, келажакни режалаштириш ва табиат билан жамиятнинг ўзаро муносабатини бошқариш йўллари ҳал қилувчи воситаларини топиш ҳозирги даврнинг энг долзарб масаласидир. Буларнинг органик дунё эволюциясига таъсири ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Ҳозирги замон антропология таълимотига кўра, органик дунё тарихини "антропозой" деб атамоқдалар. Чунки, янги маълумотларга кўра, антропогенез биз билгандан олдинроқ бошланган экан. (*Антропо – одам, зоо – жонли мавжудот демакдир; Антропогенез – инсон келиб чиқиши, эволюцияси*).

Маълумки, питекантроп синантроплар топилгандан уларнинг пайдо бўлиши вақти тахминан 4,5 млн. йил деб белгиланган эди. Антропогенез кам сонли турларда атро-пондларнинг популяцияси натижасида жонли мавжудотнинг космосга таъсири кучайди. Инсоннинг пайдо бўлиши ва шаклланиши билан унинг аҳамияти кучая борди. Инсоннинг космосга бўлган муносабати сифатий ўзгарди. Инсоннинг табиатга бўлган муносабати маданийлаштириш шароитида янада фаоллашди; ҳайвонларни урчитди, уй ҳайвонига айлантирди. Неолит даврида эрамыздан илгари 80 000—10 000 йилларда инсоният тарихида туб ўзгариш юз берди. Бу давр маданийлаштириш даври деб аталади. В.И.Вернадскийнинг ай-тишича, ҳозирги кунда инсон ҳаракати биосферада ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Шунга кўра, бугунги кунда эволюцион жараёнларни ўрганиш ўта муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шуни таъкидлаш керакки, баъзи палеонтолог олимлар ҳаётнинг тараққиётини ўтмиш — геологик босқичлар билан, яъни палеонтологик метод билан изоҳлайдилар. Бу билан ҳозирги давр жараёнидан узоқлашадилар. Чиндан ҳам ҳаётда юксак ўзгаришлар — мегозволюция даври ўн минглаб йилларни қамраб олади. Тан олиш керак, бутун катта таксонлар геологик ўтмишда пайдо бўлди. Бироқ, ҳозирги замонга яқинлашган сари биологик янги ташкил топиш доираси камайиб бормоқда. Шундан хулоса чиқариб, баъзи тадқиқотчилар эволюциянинг ниҳоясига етиш концепциясини қўлламоқдалар. Улар эволюция якуний босқичига етиб келди, деб айтмоқдалар.

Бугунги кунда табиатга инсон таъсирининг кучайиши, пировард натижада, жуда кўп ўсимликлар ва ҳайвонот оламидаги экосистемани ишдан чиқармоқда. Ўсимликлар ва ҳайвонларнинг бир қатор турлари йўқолиб кетди. Шунинг билан бирга, инсон аралашуви натижасида табиатни бузиш эмас, тиклаш ҳам мумкин эканлиги кўрсатилмоқда. Инсон нафақат табиат мувозанатини тиклайди, балки эволюциянинг табиат жиҳатидан давом этиши учун имконият яратди, унда иштирок этади.

Инсон томонидан ўсимлик ва ҳайвонларнинг янги турларини яратиш атроф — муҳитни яхшилабгина қолмай, балки эски мувозанатни бузадиган ҳолатларни тиклайди. Эски

йўқолиб кетган ўсимлик ва ҳайвонот оилаларининг ўрнига биосферада янги, унинг эволюциясига мослашадиган турла — рини пайдо қилади. Баъзилар биосферанинг бугунги кундаги ҳолатига унинг фожиаси сифатида эмас, балки янгилашни даври сифатида қараш яхшироқдир, деб айтмоқдалар. Ана — эроблик (ҳавосиз) организмнинг аэроблик (ҳаволи) организмга ўтиши ҳам биосферанинг тубдан ўзгариши учун мисол бўла олади. Биосфера пайдо бўлишидан бошлаб; ундаги организмлар ўзгара бошлади. Улар ўзгариши билан биосферанинг ўзи ҳам ўзгара борди. Бугунги кунда органик дунё бир бутун тарзда инсон фаолияти натижасида пайдо бўлган биосфера вазиятига мослаша олади, деб айтиш мумкин. Бироқ, биосфера эволюциясининг кейинги даврини тўла тасаввур қилиш мушкул масала.

Биз биосферанинг янги эволюцияси қайси томонга кетишини билмаймиз. Инсоният фақат унинг бошланишини билади.

(10) В.Вайскопф

Инсон учун биосферанинг натижаси қандай бўлади?

Ҳозирги кунда биосфера қандай шакланмоқда?

Инсон биосферанинг таркибий қисми сифатида, унинг нормал ҳолатининг асосий параметрларини ўзгартирмаган ҳолда қўллаб-қувватлаши даркордир. Инсон ана шунинг учун биосферанинг табиий ривожланиш жараёнини, ички моҳиятини билиши зарур бўлади.

Ҳозирги замон биосфера ресурсларидан (захиралари — дан) оқилона фойдаланиш ва авайлаб сақлаш инсоннинг бурчидир. Баъзи олимлар «инсоният табиатга кескин арала — шуви натижасида уни яроқсиз ҳолатга келтириб қўйди. Инсон ўзи ҳам йўқ бўлиш арафасида турибди. Планетамиз бутунлай йўқ бўлгани яхши, чунки ақлироқ мавжудотнинг мукаммалроқ биосферада янги планетаси пайдо бўлса, био — сфера сақланиб қолади», — каби фикрларни ҳам айтишяпти. Бундай фикрга кўпчилик мутахассислар, мутафаккирлар бутунлай қўширмайди.

Бугунги кунда инсон ўзини ҳам, биосферани ҳам сақлаш имкониятига эга. Биосфера қандай бўлса, инсон уни шундай сақлаб қолиши керак. Инсон биосферани ўзига, ўзининг яшашига мослаган ҳолда сақлаши керак. Инсонни ўзгариб турувчи биосферага эмас, балки инсон фаолиятини

биосферани яхшилашга қаратиш керак. Экотизмни сифатий ўзгартириш керак. Унинг махсуддорлигини ошириш, инсонларнинг яшаши учун эстетик ва ахлоқий манба ҳисобланмиш, улар ўртасидаги муносабатни яхшилаш керак. Инсоннинг уй ҳайвонлари сифатини яхшилаши, ўсимликлар дунёсига янгича қараш, ахлоқ, қадриятлар мезони билан қараш, микроорганизмни яхшилаши, уни кузатиш, тузатишнинг ёрқин мисолларидир. Микроорганизм илгари "ҳамиртурушлар" сифатида сақланган бўлса, эндиликда унинг сони юзлаб ва минглаб кўпайди. Улар соғлиқни сақлаш корхоналарида дори—дармон сифатида фойдаланилмоқда. Микроорганизмни ишлатувчи саноат корхоналари пайдо бўлиб бормоқда, сунъий оқсил ишлаб чиқарилмоқда, қишлоқ хўжалигида янги соҳалар вужудга келмоқда. Бундан 60 йил илгари И.В.Вернадский биосфера тарихида сифатий ўзгариш бўлаётганини кўрсатиб берган эди.

Биз биосфера тарихининг муҳим ўзгаришлар даврида яшамоқдамиз. Бу психозойка эраси бўлиб, бунда унинг янги ҳолати ноосфера мавжуд бўлади. Биосферада инсоннинг геологик роли ҳукмронлик қилиб, унинг келажакда ривожланиши учун кенг уфқлар очиб берди.

(11) Вернадский В.И.

Биосферанинг ноосферага гармоник ўтишини таъминлаш инсоннинг ўзига боғлиқ.

Инсон биосферани ардоқлаб, космосда ягона ақлли мавжудот сифатида фаолиятда бўладими ёки ўзининг "ақлсиз"лигини кўрсатиб, уни ҳавф—хатарда қолдирадими?

Бутун жамиятнинг эволюцион ҳаёти ва ривожланиши биосферанинг ва ундаги органик дунёнинг стихияли мавжудлигидан инсон ирода кучи ва ақл салоҳияти билан бошқарилишига ўтишига қаратилган.

Ноосфера (юнонча *noos* — ақл *sfera—goupa* бўлиб, ақл ҳукмрон *goupa* маъносини беради) эраси бошланишининг асосий кўринишларидан бири ҳайвонот ва ўсимликлар турларининг инсон ҳимояси остида кўпайиб бориши жараёнидир. Бу нафақат маданий шаклда, балки мавжуд табиий экотизмни сақлаб қолиш асосида боради. Бутунги кунда ўсимликлар ва ҳайвонот оламининг эволюциясини ўрганиш илмий—техник тараққиёт равнақининг оқибатларини ижо—

бий томонга буришнинг илмий асосларини яратиш йўлидан боради. Органик дунёнинг эволюцияси ижтимоий ҳаётдаги эволюцион йўл билан уйғун ҳолда ўрганиш ва биосферага татбиқ этиш умумметодологик аҳамиятга эга бўлган фалсафий масаладир.

Такрор—такрор айтмоқчиман: жамиятни янгилашнинг инқилобий усулларига биз мутлақо қаршимиз. Биз тадрижий — эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз.

(12) Ислом Каримов

Бугунги кунда борлиқнинг тараққиёт йўли — эволюция универсал характерга эга. Бу тамойил биосферада ҳам, ижтимоий ҳаётда ҳам инсон ақлий салоҳиятининг роли ортиб бориши тамойиллини таъминлайди.

2.5. СИНЕРГЕТИКА — ДУНЁГА ЯНГИЧА ҚАРАШ

Синергетика — бу дунёга янгича қараш бўлиб, фанлардаги янгиликларни умумлаштириш, ўз—ўзини ташкил қилиш, чизиқсиз тафаккур асосида глобал эволюцион жараёни таҳлил қилувчи фанлараро илмий тадқиқот усули сифатида асримизнинг 70—йилларида пайдо бўлди. Синергетика янги таълимот сифатида ўз—ўзини бошқаришнинг умумий қонунари ва тамойилларини ўрганишни мақсад қилиб қўйди. У ўз—ўзини бошқариш жараёнининг физик, химик, биологик, техникавий ва иқтисодий, социал ва бошқа соҳаларда намоён бўлиш принципларини глобал эволюцион йўналиш сифатида ўрганади. Синергетикага кўра, макон ва замон структураси макроскопик тартибга келиш жараёнида мураккаб чизиқсиз тизим сифатида тушунилади. Бу тизим мувозанатлик ҳолатидан узоқлашиб, ўзига хос танглик нуқтасига (бифуркация нуқтасига) яқинлашади ва натижада тизимнинг қалқиб турадиган, турғун бўлмаган ҳолати вужудга келади. Мана шундай ҳолатда тизим нуқтаси унча аҳамиятли бўлмаган таъсир ёки флукутация асосида ўз ҳолатини кескин ўзгартириши мумкин. Бу ҳолат кўпинча хаос (тартибсизлик)дан тартибга ўтиш асосида боради.

Шунинг билан бир қаторда синергетика хаос концепциясини қайта кўриб чиқди, унинг динамикасини ўрганди. У

маълум шароитда янги турғун тартибга асосланган тизим — нинг вужудга келишида конструктив роль ўйнашини кўрса — тиб берди. Синергетика дунёнинг классик фанга асосланган манзарасинигина эмас, балки квантга — релятивистик манзарасини ҳам, янгича чизиқсиз тафаккур асосида XX аср иккинчи ярмидаги янги илмий манзарасини тушунтириб берди. Синергетика жуда кўп эски тушунчаларга барҳам берди. Шу кунларгача «хаос (тартибсизлик) салбий тушунча, уни тартибга келтириш керак» деб қаралган эди.

Синергетика хаос дунёни бузувчигина бўлиб қолмай, қандайдир шароитларда маълум сабабларга кўра тузувчилик вазифасини бажариши мумкинлигини ҳам кўрсатди ва унинг тузувчилик механизмини асослаб берди. Тизим эволюцияси ўзини ўзи ташкил этиш асосида ўзини ўзи янгилashi мумкинлигини кўрсатиб берди.

Турли даражадаги ташкил қилувчилар хаос орқали ўзаро алоқада бўладилар. Нотинчлик, турғунмас ҳолатида тизим кам кучга эга бўлган таъсир — флуктуация макротизимни ўзгартириб юбориши мумкин. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, алоҳида олинган шахслар фаолияти ҳам самарали бўлар экан. У ҳамма вақт ҳам тўла намоён бўлавермайди, Умумий тенденциялар баъзида ютиб юборади. Бироқ, айрим шароитда алоҳида шахс фаолияти ҳал қилувчи ролни ўйнаши мумкин.

Бутунги кунда юртбошимизнинг саъи-ҳаракати ақл-заковати беқарор жамиятни барқарор ҳолатга келтиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу синергетиканинг тамойил-ларидан келиб чиқади. Шунингдек, ҳар бир шахс дунёда бўлаётган жараёнларга онгли муносабатда бўлишга, социал тизимга масъуллик билан ёндошиб, унинг тақдирига бефарқ қарамасликка олиб келади.

Илгариги илмий қарашларда тасодифни тизимдан қувишгача олиб келинган эди. Унда тасодиф иккинчи даражада — жали, умумий йўналишга таъсир кўрсатадиган асосий куч эмас, деб қаралар эди. Синергетика микрофлуктуация (теб — раниб турадиган ҳолат) даврида алоҳида олинган тасодифлар тизимнинг ўзгаришига ҳал қилувчи таъсир ўтказиши мумкин эканлигини кўрсатди. Бундан, юқорида айтганимиздек, тарихий тараққиётда алоҳида шахс ролининг муҳим аҳамиятга эга эканлигини, унинг тарихни яратишдаги бетакрор иштироки мавжудлигини синергетика кўрсатиб

роки мавжудлигини синергетика кўрсатиб берди, деган ху — лосага келиш мумкин.

Илгариги қарашларда ривожланиш пастдан юқорига борадиган босқич, олға қараб кетадиган, муқобилсиз (альт — тернативсиз) жараён деб изоҳланган. Ривожланиш орқага қайтмайдиган фақат илгарилаб борадиган жараён сифатида қаралган. Муқобил ривожланиш эса, иккинчи даражали, тасодифий ҳолат деб, магистрал йўлдан оғиш деб тушунтирилган.

Ривожланиш объектив асосдаги универсумга бўйсунди, тасодифлар ана шу умум тенденцияларга таъсир этолмайди, деб қаралган. Мураккаб тизимнинг ривожланиши бир то — монга йўналтирилган бўлмай, балки турли вертикал ва горизонтал йўналишда бўлиши мумкинлигини, бу йўналиши бир неча альтернатив йўллардан ташкил топишини синер — гетика кўрсатиб берди. Ривожланиш йўллари турлича экан, бу жараён ўзига хос, ўзига мос йўлни танлаб олиш имко — ниятини беради. Бу йўл инсон фаолиятини бузишга эмас бунёдкорликка, табиат ва жамиятни ардоқлашга, уларга му — носабатда эҳтиёт бўлишга чорлайди.

Эволюциянинг йўли кўп бўлса — да, тараққиётнинг маълаум даврдаги мақбул йўлини олодидан кўриб, унинг қонуниятини, сабабий боғланишини аниқлаш мумкин. Мана шу жараён детерминизмни янги босқичга кўтарди. Инсон ўзининг руҳиятида яшириниб ётган ҳолатларни англаб етади ва ўз имкониятларини ишга солади.

Синергетика мураккаб система (тизим) ривожланишига олодидан белгилаб қўйилган йўлни мажбур қилиб бўлмайди, деб кўрсатади. Система ўз ривожланиши учун уни тараққиёт тенденциясига, ўзига хос йўлга йўналтириш керак бўларкан. Умумий йўналиш сифатида инсонларнинг инсонлар билан, табиатнинг инсон билан биргаликда яшаши (коэволюция) қонунларини билиш керак бўлади. Ривожланишни бошқариш масаласи ўз — ўзини бошқариш шаклига кириш муаммосига айланиши керак.

Синергетика эволюция жараёнида супер йўналишнинг принципларини очиб беради. Бунда бир бутун эволюция қисмлардан, бўлаклардан ташкил топган мураккаб ривожланувчи тизим сифатида оддийлардан ташкил топишини аниқлайди. Бунда тизимни бирлаштириш ва бир бутунга келтириш оддийдан мураккабга қараб бормайди,

келтириш оддийдан мураккабга қараб бормайди, балки ана шу тизимнинг локалланиши «энергия нуқсони» ҳисобига қопланиб боради, бироқ бутун қисмларнинг йиғиндисидан иборат бўлмайди. Умуман олганда бутун қисмларнинг йиғиндисидан катта ҳам, кичик ҳам эмас, балки сифатий жиҳатдан бошқа система бўлади. Бутун билан бўлаклар (қисмлар) ўртасида янги мувофиқлик келиб чиқади. Булар ўзаро ҳамкорликда бўладилар.

Эволюция бир бутунни ташкил қилиш принциплари—ни тушунишнинг, мураккаб социал геосиёсатни ташкил қилишнинг, жамиятнинг турли даражадаги вилоятларини бир мақсадга бирлаштиришни ташкил қилиш ва дунё ҳамкорлигини вужудга келтиришга тўғри ёндошишнинг илмий—фалсафий асосини беради.

Синергетика мураккаб тизимни бошқаришга нисбатан нисбатан кераклигини, уни самарали бошқариш йўларини кўрсатиб беради. Мураккаб тизимни ташкил қилишда энг муҳими куч эмас (унинг кўп қисми «сувга оқиб» кетади), балки тўғри модели архитектуравий таъсирни ташкил этишдадир. Кичик, бироқ тўғри ташкил этилган резонанслар мураккаб тизимга таъсир этиши қанча самара беришини кўрсатди.

Шарқ фалсафасида қадимдан шундай ҳолларни пайқашган.

Агар тўғри ташкил қилинса, кучсиз кучлини енгади, юмшоқ қаттиқ устидан, паст баланд услудан ғалаба қилади,

Лао—цзи,

Синергетика маълум шароитда тез «оқим» (лавина) шаклидаги жараёнларнинг чизиқсиз ҳолатини, ўз—ўзини рағбатлангирувчи ўсиш қонуниятларини очиб берди.

Қандай қилиб очиқ тизим чизиқсиз муҳитда иқтисодни ташкил қилишнинг ташаббускори бўлиши мумкин?

Қандай талаблар бундай шароитда (очиқ, чизиқсиз тизимда) амал қилади, унинг кулаб кетишининг қандай эҳтимоллари бор ва мураккаб тизим қандай қилиб ривожланишни максимал таъминлаш мумкин?

Бу масалани тушуниш муҳим аҳамиятга эга. Синергетика мана шу масалаларга жавоб беради ва унинг қонуналигини кўрсатиб беради.

Синергетиканинг асосчиси белгиялик олим И.Пригожин ўзининг бу тўғридаги таълимотида ўз – ўзини ташкил қилиш қонуниятларини, хаосдан тартибга ўтиш қонуниятларини кўрсатиб берди.

Борлиқ беқарорлик ва барқарорликнинг ўзаро муштараклигидан иборатдир. Шу сабабли улардан бирортасисиз дунёни атрофлича ўрганиб бўлмайди.

И.Пригожин

Синергетика тамойилларига кўра, муҳит келажак шаклини ташкил қилишнинг ташувчисидир.

Маълум тизимнинг ташкил топишида муҳитнинг роли қандай?

Ўз – ўзини ташкил қилиш очиқ ва чизиксиз муҳитда амалга ошади. Кўпчилик ҳолларда табиатдаги жараёнларда ўз – ўзини ташкил қилишнинг спиралсимон тўлқин, гирдоб ёки олти қиррали катак шаклида намоён бўлиши кўзатиладган. Бирок ҳеч ким Нима учун тарқаб кетиш йўқ?, Нима учун муҳитда тизим ташкил топади?, Нима учун пайдо бўладиган тизим ўз шаклини сақлаб қолади? каби саволлар бермайди. Гарчи, тарқалиш жараёни юз берса – да, тизим маълум муҳитда ташкил топади. Нега муҳит маълум шаклдаги тизимни вужудга келтиради (спиралсимон ёки олти қиррали катак шаклида в.к.). Тизимнинг эволюцияси ва ички механизмида икки қарама – қарши йўналиш ўртасида асосий кураш ёки "ўйин" кетади. Буни ташкил этишда ёки қулаб кетишида фаол муҳит ҳал қилувчи ролни ўйнайди.

Синергетика мураккаб тизимнинг ташкил топишидан чўчиш ёки қўрқинш каби руҳий ҳолатни олиб ташлайди. Математик моделлаш натижаси шуни кўрсатадики, чизиксиз, очиқ системага асосланган оддий математик модель ҳам тизимнинг мураккаб ҳолатини ифодалайди. Мураккаб тизим ҳолатини чизиксиз математик модель асосида қисқа тенгла – маларда ифодалаб, унинг ҳолатини тўла баён этиш мумкин. Ўз – ўзини ташкил этишда тизимни фазовий маконда, очиқ чизиксиз ҳолатда тушуниш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Тизимнинг шаклланиши учун муҳитнинг ташувчи вазифасини олдиндан билиш мақсадида қуйидагиларга яъни:

- а) жараённинг "мақсади"га (янги структура жараёнига);
- б) бир бутун тизимнинг кенг ёйилиш умумий тенденциясига (муҳитга);

в) кузатадиган инсон идеалларига эътибор бериш керак.
Бу оддий математик модель асосидаги муҳим натижалар бўлиб, синергетик дунёни англаш асосини ташкил этади,

Энди очиқ муҳит тасаввурини нималигини аниқлаб олиш керак

Ўз – ўзини ташкил этишга қодир тизим гуруҳи (синфи) очиқ ва чизиқсиз тизим деб аталади. Атроф – муҳитда ўзи – нинг энергия манбаига эга бўлган, модда ва энергия алмашувини таъминлайдиган тизим очиқ тизим дейилади. Одатда «манба»и деганда локаллашган манба тушунилади. Ирмоқлар сувни ўз манбаларидан олади, кейин дарёларга айланади. Ўз – ўзини ташкил қилиш тизимида ҳар бир нуқта манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ўзаро алмаҳув ўз чегараси орқалигина эмас, балки ушбу муҳитнинг ҳар бир нуқтаси орқали амалга ошиши мумкин. Очиқ тизим ўз – ўзини ташкил қилишнинг зарурий шарти, бироқ ўз – ўзини ташкил этиш учун очиқ тизимнинг ўзи етарли эмас. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай ўз – ўзини бошқариш очиқ тизимдир. Бироқ ҳар қандай очиқ тизим ўз – ўзини бошқариш эмас. Ҳаммаси икки қарама – қарши имкониятларнинг «ўйини»га боғлиқ.

Чизиқсизлик тушунчаси дунёқараш аҳамиятига эга.

"Чизиқсизлик" янги парадигманинг концептуал тугуни – дир. Янги парадигмани чизиқсизлик парадигмаси деб аташ ҳам мумкин. Шунинг учун чизиқсизлик тушунчаси янги дунёқараш маъносини ифодалайди. Чизиқсизлик математик маънода маълум математик тенгламалар тури бўлиб, унинг қиймати муҳитнинг ҳолатига қараб бирдан катта ёки кичик бўлиши мумкин. Чизиқсиз тенглама бир нечта (бирдан ор – тик) сифатий фарқ қиладиган ечимга эга. Бундан чизиқсизликнинг физик маъноси келиб чиқади. Чизиқсиз тенгламани ҳал қилишнинг турли ечими эволюция ривожланишининг турли – туман йўлини кўрсатади. Бундай ҳолатни чизиқсиз тизим билан изоҳлаш мумкин. Ҳар қандай янги тизим муҳит натижасида сифатий ўзгарар экан, ўзининг янги эволюцияси йўлига эга бўлади. Бу эса чизиқсизлик эволюцияси кўп вариантли, муқобил эканини кўрсатади ва, ўз навбатида, имкониятларни танлаб олиш вазиятини яратади.

Эволюциянинг суръати, ривожланиш даражаси (муҳитда ривожланиш тезлиги) ғояси эволюциянинг орқага қайтмаслик тамойилини, унинг дунёқараш аҳамиятини кўрсатади. Чизиқсизлик маълум муҳитда "кичкина"нинг ҳақ қилувчи аҳамиятини кўрсатади, муҳитта, ҳодисаларга тез жавоб бериш характерини очиб беради. Ҳар бир ҳодисанинг ўзига мос йўлини топиш имкониятини кўрсатиб беради. Чизиқсизлик ривожланиш майдони йўлида адашиш ҳам мумкинлигини айтади. Бироқ, синергетика маълум гуруҳнинг ривожланиш кўламини ҳам кўрсатиб, унинг детерминланганлигини исботлади.

Синергетика «ҳамма нарса сабаб – оқибат асосида боради» деган эскича детерминизмнинг чизиқсиз система учун мос эмаслигини кўрсатиб, чизиқсиз, очиқ тизимдаги эволюциянинг янги детерминистик тизимини ишлаб чиқди, рационализм ва иррационализмнинг бирлигини, шунингдек, ривожланишнинг альтернатив, кўп йўлли эканлигини ва булар ўзининг атроф-муҳит билан қонулашув жараёнининг ўзига хос томонини кўрсатди. Шу билан бирга ривожланишнинг горизонтал ва вертикал йўналишининг ўзига хослиги, уларнинг ўзаро бирлиги ҳақидаги детерминистик таълимотни майдонга ташлади. Синергетика лавина шаклидаги ривожланиш ёки қулаш жараёнини ҳам кўрсатиб берди. Буларнинг ҳаммаси чизиқсиз, очиқ тизим, хаосни тартибга солиш, барқарорлик ва беқарорлик, тебраниб туришнинг қонуниятларини кўрсатдики, бу детерминизмнинг янги тасаввурини беради.

Фан эволюцияси

Давр	Фан моҳияти
Қадимги дунёда	Европада илмий билимлар тизими бундан икки минг беш юз йил илгари пайдо бўлган (Пифагор, Фалес, Анексимандр) Аристотель конкрет фанлар ҳақида фикр юритиб. Фанларнинг мантисини яратди. Фанларнинг мустақил соҳа сифатида мавжуд бўлишига асос солди, ҳамма фанларнинг умумий усулини яратди.
Ўрта асрларда	Фан худо яратган борлиқни тартибга солади, деб қаралди. (Августин).

	Форобий ҳар бир фаннинг ўрни ва унинг фалсафага муносабатини кўрсатди. Фаннинг таснифини берди. Мантиқни изоҳлашда ҳар бир сўзни ундаги бешта модда: хитоба – риторика; қиёс – силлогизм; бурхон – исботлаш; жадал мунозара (диалектика); ибора – талқин қилиш асосида таҳлил қилди, уларни ишлатиш йўллари кўрсатиб берди ва уни Хоразмийлар, Берунийлар янги босқичга кўтарди.
Янги даврда	Галилей фанни ҳақиқий ифодалайдиган тил – математика тили эканлигини таъкидлаб, фаннинг математик табиатини очиб берди; Бу назарияни Декарт, Ньютон Гюйгенслар давом эттирдилар
XX аср	Фан фалсафаси фалсафанинг асосий тармоғи сифатида шаклланди. Вена тўғраги фан фалсафаси ва унинг мантиқини фалсафанинг бош мавзуси деб эълон қилди. Илмий билимни стандартлаш тамойили, илмийлик ва ноилмийлик чегараси ишлаб чиқилди. Фаннинг ривожланиш концепцияси, жамиятда фаннинг роли, илмий текширишнинг методологик дастури ишлаб чиқилди.

Илмий текшириш даражаси (фан фалсафаси)

Даражаси	Илмий текширишнинг мақсади курсив
Эмпирик	Янги экспериментал фактлар топиш, фактларни назарияга солиштириш, унинг самарадорлигини текшириб кўриш.
Назарий	Экспериментал фактлардан назарий хулосалар чиқариш. эски назариядан самарали янги назарияни яратиш.

Ҳақиқат тўғрисида замонавий уч тамойил

Ҳақиқат концепциялари	Ҳақиқатнинг таърифи курсив
Мос келиш концепцияси	Фикрларнинг фактларга мос келиши

Когерент – (муносабат) концепцияси	Айтилган фикрни ҳамма тан олиши, унинг назарияга зид эмаслиги
Прагматик	Амалиётда муваффақият келтирувчи ишорч

Ҳақиқат нима ? (фан фалсафасида)

Фалсафий фикр та- раққиётида	Ҳақиқатнинг табиати
Қадимги даврда	Ҳақиқат – ғоянинг намоён бўлиши (Платон) Ҳақиқат моҳиятдир, фикрларни ғояликка мослаш (Аристотель)
Ўрта аср – ларда	Худо ҳақиқатдир. Ҳақиқат Оллоҳга етиш демак (тасаввуф). Тўғри ва ҳақ бўлган нарса шу бор бўлган нарсадан иборатдир. Ҳақиқат ҳам унинг (яъни Оллоҳнинг И.Р.) ўзигагина онд бўлган борлиқдир (Фаробий)
Янги замон	Ҳақиқат сезгиларнинг ғоялар фактига мос келиши
XX аср	Ҳақиқат нарсаларнинг моҳиятини очиб бериш – дир (герменевтика) Ҳақиқат айтилган фикрнинг фактларга мос келиши (аналитик фалсафа)

Назарий методлар (фан фалсафаси)

Назарий метод тур- лари	Тавсифи
Аналитик метод	Аксиомалар назариянинг асоси деб танланади. Аксиомадан теоремалар чиқарилади. Билимлар эксперимент, фактлар билан солиштирилади.
Конструктив метод	Конструктив методда энг мураккаб маънога эга бўлган, бироқ аниқ интуитив фикрга асосланган тушунча ва қоидалар асосида назариялар ташкил қилинади. Конструктив методда тузилишни ма –

	тематик символ ва бошқа йўллар билан ташкил қилиш мумкин бўлса, шундагина назарий ҳисобланади.
Гипотетик дедуктив метод	Майдонга ташланган гипотеза асосида дедуктив хулоса чиқариш методидир. Гипотезанинг сама – радорлиги назарияни экспериментлар билан со – лиштириш асосида вужудга келади.
Прагматик метод	Мақсадларни амалга ошириш ва шунга мувофиқ қадриятларни намоён қилишда самарали йўл – ларни қидириш усулидир. Мақсад – қадрият, во – сита одамлар томонидан ҳаётий муваффақиятга эришгандагина самарадор бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Дромин И.М. Кварконий из кварков. Природа 1995 № 10. Барашков В.С. Кварки, природы познание 39-бет.
2. Фролов И.Т. Жизнь и познание М., Мысль. 1981 43-бет.
3. Туракулов Е. Биохимия Т. Уз – н., 1998 132 – 136 ва 431 – 432 бетлар.
4. Овчиников Ю.А. Эра физико – химической биологии и материалистическое мировоззрение. М. Наука. 1993 125, 145 бетлар.
5. Каримов И.А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. Т. Уз – н 1993 5 – 7 бетлар.
6. "Труд – 7" газета. 2000 йил 8 июнь сони.
7. Файзуллаев О. Табиат ва философия. Т. 1996 21 – бет.
8. Эйнштейн А. Собрание научных трудов. Т.// М. Наука 1966 41 – бет.
9. Гейзенберг В.Г., Шредиггер Э., Дирак П. Современная квантовая механика три ноблаевских доклада ГТТИ. 1934. 15 – бет.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. Ўз – н. 1993. 136 – бет.
11. Философские науки. М. №1. 1989. 37 – бет.
12. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. М. 1965. 270-бет.
13. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., Ўзбекистон 1999. 14 – бет.

III-БОБ. ТЕХНИКА ФАЛСАФАСИ

Техника инсон фаолиятининг соҳаси сифатида қадимги даврдан бошлаб файласуфларни қизиқтириб келган. Қадимги Юнон ва Рим, уйғониш даври ва янги давр файласуфлари техникани назарий ҳамда амалий жиҳатдан таҳлил қилишга ҳаракат қилганлар, унинг фалсафий маъносини очиб бериш учун анчагина фаолият кўрсатганлар. Бироқ, «техника фалсафаси» атамаси Э.Капнинг 1877 йилда Германияда чиққан «Техника фалсафаси асослари» китобида илк бор ишлатилган (қўлланган).

XX асрда техника фалсафаси билан Ф.Дессауэр, Л.Мэмфорд, Х.Ортега – и Гассет, М.Хайдеггер, О.Шпенглер, К.Ясперс каби файласуфлар шуғулланганлар. Шунга қарамай техника фалсафаси асримизнинг 60 – йилларидагина мустақил фалсафий соҳа сифатида тан олинди ва 70 – йилларга келиб бу соҳанинг дастури ишлаб чиқилди.

Нима учун бу соҳа шу даврга келиб мустақил предмет сифатида қарала бошланди?

Чунки техника ҳозирги даврга келиб умумий харақтерга эга бўлиб қолди. Ҳаётнинг барча соҳаларига таъсири кучли бўлиб, иқтисод, сиёсат, экология, фан, социал ҳаёт, турли таълим тизими каби соҳаларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Техник тараққиёт бутун жамият ҳаётида ҳал қилувчи ролини ўйнай бошлади.

XX аср техника асри, индустриал цивилизациянинг шаклланиши даври бўлди. Пировард натижада техниканинг роли, унинг социал аҳамияти тубдан ўзгарди. Инсоният келажаги учун ҳам ҳал қилувчи соҳа бўлиб қолди.

Бугунги кунда техника терминини қурол сифатида талқин қилиш ярамайди. Муҳими, нарсани яратиш эмас, балки ундан нима ишлаб чиқаришдир.

(1) О.Шпенглер.

Техник тараққиёт индустриал жамиятда инсоният олдига жуда муҳим муаммоларни майдонга ташлади. Атроф – муҳитнинг ифлосланиши, табиий ресурсларнинг камайиб кетиши, ядро урушларининг хавфи каби масалалар XX аср фожиасига айланди. Агар шундай жараён давом этаверса, дунё цивилизацияси ҳалокатга учраши муқаррар,

деган масала кун тартибига қўйилди. Агар техниканинг моҳияти, унинг тараққиёт тенденцияси илмий – фалсафий жиҳатдан талқин қилинмаса, юқорида айтилган фожиаларнинг олдини олиш жуда қийин бўлади. Бунинг учун ҳаётни фалсафий – танқидий талқин қилиш, инсоннинг техник фаолиятига тўғри баҳо бериш, унинг келажаги ва социал оқибатлари ҳақида таълимот ишлаб чиқиш керак булади. Мана шундай шароитда техника фалсафаси пайдо бўлди. Унинг инсоният олдидаги бурчи техниканинг моҳияти ва инсонлар ҳаётидаги ўрнини тўғри кўрсатиш ҳамда инсон моҳиятини очиб боришдан иборат, дейиш мумкин.

Бунинг учун эса техника нима, инсониятга нима беради ёки қандай салбий оқибатларга олиб келади каби саволларни ҳал қилиш керак.

Бу муаммо бутунги кун техника фалсафасининг асосий вазифасига айланди.

Техникани таҳлил қилиш бугунги кунда икки фалсафий йўналиш нуқтаи назаридан бормоқда:

1. Фаннинг методологияси нуқтаи назаридан, яъни техник билимларни таҳлил қилиш ва янгича техник тафаккурни шакллантириш;

2. Антропология фалсафаси нуқтаи назаридан, яъни бунда техниканинг маънавий – ахлоқий, маданий муаммоларини, шунингдек, техникани инсонийлик – қадрият нуқтаи назаридан талқин қилиш.

Мавжуд муаммолар доирасида техника фалсафасини ўрганиш масалалари кўлами жуда кенг. Техника тушунчасининг моҳиятини аниқлаш, унинг тарихий тараққиёт босқичлари, техника билимлар тизимининг ўзига хос томонлари, техниканинг асосий соҳалари, фан, санъат, иқтисод билан ўзаро алоқаси масаласи, инсон билан табиат ўртасидаги янги тамойилларнинг пайдо бўлиши, янги технологик жараёнлар, техниканинг янги вазифалари каби масалалар **техника фанининг методологияси** доирасига киради.

Техник таълим ва тарбия, техник қадриятлар тизимини шакллантириш, инсоннинг интеллектуал ва ахлоқий фаолиятини уйғулаштириш, техникани ривожлантиришда инсоннинг аҳамияти ва масъулиятини ошириш, техникадан оқилона фойдаланиш каби масалалар **антропология фалсафаси** вазифаларига киради.

3.1 «ТЕХНИКА» ТУШУНЧАСИ, УНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ, ВА ҲОЗИРГИ ДАВРДАГИ ТАЛҚИНИ

Техника юнонча «техне» деган сўзган олинган бўлиб, санъат, устакорлик, бажара олиш каби маъноларни англатади. Техника тушунчаси қадимги Юнон файласуфлари Платон ва Аристотелларда сунъий меҳнат қурилмалари сифатида ишлатилган. Ўзбек тилида «маҳорат билан», «усталик билан», «санъаткорона» бажариш маъносига тўғри келади. Ўзбек тилида ҳунар, ҳунармандлик, устачилик атамаларини Европадаги техника сўзининг маъносида ишлатиб келинган. Техника табиатдаги табиий жараёнлардан фарқли ўлароқ инсон фаолияти натижасида сунъий амалга ошган нарсалардир.

Демак, техника инсон амалий фаолияти натижасида сунъий ҳосил қилинган предметлардир.

Бироқ, техникани бундай таърифлаш у тўғрисида дастлабки маълумот беради, холос. Техниканинг мазмунини очиб берадиган таърифни келтиришдан олдин, унинг ривожланиш эволюциясига эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Инсоният тарихи техниканинг такомиллашиб бориш тарихи билан узвий боғланган. Техника ўзининг бугунги ҳолатига келгунга қадар кўп вақт ўтди. Индустиал жамият — гача техника ҳунармандчилик шаклида намоён бўлди. Техника ҳунармандчилиги устадан шогирдага, устахона кўринишида ёки яқка тартибда отадан болага, авлоддан авлодга ўтиб келди. Бу алоҳида кишилар томонидан, тор доирада, амалга оширилди. Натижада юксак ижтимоий баҳо бериш даражасига етиб бормади. Бундай ҳолат ишлаб чиқаришни ҳам, ижтимоий ҳаётни ҳам тубдан ўзгартиришга қодир эмас эди.

XVII — XVIII асрларга келиб вазият тубдан ўзгарди. Европада манифактура (қўл меҳнати) ўрнига машина даври бошланди. Жамиятнинг анча қисми қўл меҳнатини ўз фаолияти имкониятларини кўпроқ очишга қарата борди. Усталар ўрнини билимдон, техника сирларини англаб етган шахслар ИНЖЕНЕР (МУҲАНДИС)лар эгаллади.

Муҳандис техник тизимларнинг нормал ишлашини таъминлабгина қолмай, унинг лойиҳасини тузади, ихтиро қилади; илмий методлардан, фан ютуқларидан фойдаланади,

техник янгиликлар киритади. А.И.Ракитов ўзининг «Компьютер инқилоби фалсафаси» (Ракитов А.И. Философия компьютерной революции. М.Прогресс, 1991 г.) асарида инженерлик белгиларини атрофлича таҳлил қилиб, муҳандислик тафаккури тараққиёти ўзидан олдинги анъанавий тафаккурдан тубдан фарқ қилишини кўрсатиб берди.

Инженерлик тафаккури машина асосида шаклланади, у ақлий (рационал) бўлиб, ҳаммага тушунарли шаклда намоён бўлади ва формаллаштириш, яъни стандартлаштириш йўналишига эга. У нафақат тажрибага таянади ва эксперимент қилади, балки систематик назарияга асосланган инженерлик ихтисослиги доирасида иқтисодни рентабеллаштиради.

(2) А.И.Ракитов

Муҳандислик тафаккури универсал характерга эга бўлиб, инсон ҳаётининг барча соҳаларига кириб боради. Техниканинг аҳамиятини ўрганиш кейинги юз йилликдан бошланди.

Янги даврда техника терминининг мазмуни ўзгарди. Энди техникага бугун ишлаб чиқариш воситалари, жараёни ҳамда ҳаракатининг мажмуи сифатида қаради. Техника тушунчасига даставвал меҳнат қуроллари ишлаб чиқариш ва машина киритилган эди. Демак, техниканинг ривожланиши билан унинг мазмуни ўзгарди. Немис файласуфи техника манзарасининг ўзгаришини қуйидагича ифодалайди:

Техника меҳнат қуроллари ишлатиш сифатида инсонларнинг яшаши ва мавжудлиги билан боғлиқ.

(3) К.Ясперс

Техниканинг ривожланиши учун XVII—XVIII асрларда илмий замин яратилди. Юқорида айтганимиздек, машина даври бошланди. XIX аср охири XX аср бошларида илмий—техник инқилоб индустриал жамиятнинг ривожланиши учун асос бўлди. Техника тараққиёти технологик жараёнларни изоҳлашни талаб қилади. Техника жараён сифатида амалга ошишини ҳам кўрсатиб бериш керак. Ана шундагина техника самарадорлиги ортиб боради. Биринчи босқичда техника қўл меҳнатига асосланди, кейинчалик техника инсон табиий аъзоларининг давоми сифатида жисмоний қудратини оширди. Бироқ, машина даврида техника мустақил куч сифатида механизациялашди. Техника одамдан ажралди, лекин

ҳамма вақт у билан ёнма—ён мавжуд бўлади. Техниканинг ривожланиши табиий фанларнинг тараққиёти билан узвий боғлиқ. Бугунги кун техникаси табиат фанининг даражаси билан белгиланади. Табиат фанлари ютуқлари техникани янги босқичга кўтаришга шароит яратди, илмий назарий асос вужудга келтирди.

Янги техникани яратишда электрни ва химияни қўллаш жуда ҳам катта янги техник реалликни вужудга келтирди. Бугунги электроника ва информатика даврида дунё улкан ўзгаришлар арафасида турибди. Бу ҳақ гап.

Техника маданият, маънавият ва маърифатнинг янги — ланиши билан белгиланади.

Техника имкониятлари кўламининг кенглиги билан характерлидир. Бу имкониятлар рўёбга чиқиши социал ҳаётнинг ҳамма томонларига ўз таъсирини ўтказиши. Меҳнатнинг характери, унинг мазмуни, унумдорлигини эса ўнлаб, юзлаб марта ўзгартади.

Техника ҳозирги цивилизациянинг бутун борлигида, ундаги маданият тизимида ўзгариш ҳосил қилади. Микро—электрон революцияси инсон ақлий қобилиятини ишга солади, қудратини орттириб боради. Технологик янгилик жамиятнинг социал тузилишида ҳам ўзгариш ҳосил қилади.

Бироқ, жамиятда техника ўзгариши қайси йўлдан бориши керак?

Фан—техника ва технология равақи «техника» тushунчасига анча ўзгаришлар киритди, унинг кўлами кенгайди. Бугунги кунда техниканинг таъсири органик ва ноорганик табиатга кенг қулоч очмоқда. Ноорганик табиатда қурилиш техникаси, электротехника, теплотехника, физика—химия техникаси, энергетика техникаси каби соҳалар пайдо бўлган бўлса, органик табиатда эса қишлоқ хўжалиги техникаси, биотехнология каби соҳалар бутун биология соҳасини қамраб олмоқда. Шунинг билан «тафаккур техникаси» номли хотирани ўрганадиган соҳа, тасвирий санъат, рассомчилик техникаси, мусиқа асбоблари техникаси, бошқариш техникаси ва технологияси, ишлаб чиқариш, давлатни бошқариш техникаси деган атамалар пайдо бўлмоқда.

• **Ҳозирги замон «техника»сини кенг маънода, яъни:**

- билимлар соҳасида – эмпирик ва назарий билишларни ўзаро боғлиқлигини кўрсатиш;

- инсон фаолияти соҳасида (ҳамма восита ва бажариладиган иш тартиби билан) – табиат ҳодисаларини инсон манфаатларига хизмат қилдириш;

- инсон фаолиятини касб-ҳунарга қаратиш, ҳозирги замон техника кўникмасига эга бўлиш ва инсон ўз маҳоратини кўрсатиш соҳасида – малака ва кўникмалар мажмуаси сифатида тасаввур қилиш мумкин.

3.2 ТЕХНИКА БИЛИМИНИНГ ТАБИАТИ

Техника фалсафасининг методологик муаммоларидан бири – техника билимининг ўзига хос томонини таҳлил қилишдир.

Техника яратган одам ўзига қандай мақсад қўяди?

Илмий изланишнинг асосий йўлини тушуниш – бу – фан билан техниканинг ўзаро муносабат эволюциясини англаш, уларнинг асосий босқичларини кўрсатишдир. Илмий – техник тараққиётнинг **биринчи босқичи** (1660 – 1740 йиллар) илмий инқилоб билан боғлиқ. Бу даврда фан ва техника узвий боғлиқ эди. Техника тамойиллари (принциплари) дунёнинг механик манзараси доирасида универсал модель сифатида намоён бўлди. Фан техниканинг илмий йўллари, асбобларини яратишга қаратилди.

Иккинчи босқич ХУ111 аср ўрталаридан ХХ аср бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади, баъзида фан ва техниканинг соҳа сифатида ажралиш даври, деб ҳам гапирадилар. Бу мустақил тараққиёт даври ҳисобланади. Ана шу даврда илмий ҳолатлар назарий жиҳатдан асосланди. Техника соҳаси ўз – ўзига ўрганган шахсларнинг кашфиётлари ижодий тус олди. (Уайт, Эдисон сингарилар). Индустриалланишнинг ўсиши техник кашфиётларни қайта ишлаб чиқаришнинг иқтисодий қисмини ҳал қилувчи амалга айлантира борди. Технологик жараён динамикаси фанга бўлган эҳтиёжнинг тобора ортиб боришини кўрсатди. Техника илмийлашиб бориши натижада **фан-техниканинг ўзаро алоқаси ўзининг учинчи босқичига кўтарилди.**

ХХ асрда фан амалиёт мақсадларини рўйбга чиқариш босқичига кўтарилди ва янги технология пайдо бўлди. Энди

бу техника ва технологияни алоҳида одамлар бажаришга қодир бўлмай қолди. Янги техника фан ютуқларини, унинг методларини татбиқ қилиш асосида вужудга келди.

Пировард натижа XX асрда фан ва техниканинг бири-бирига таъсири, ўзаро бирлигининг янги босқичи пайдо бўлди. Оқибатда фан ва техника билимларининг янги интеграцияси, ўзаро киришиб кетиш жараёни юз берди.

Бироқ, ҳозирги замон техника фалсафаси бу билимларнинг ўзига хос белгиларини аниқлайди. Немис файласуфи Ф.Раппнинг фикрича, техника билими тизимни ташкил қилишдаги мураккаблиги билан фарқ қилади. Бу билиш объекти, табиий фан объектидан фарқли ўлароқ сунъий характерга эга. Фандан олинган натижа билан техникадан олинган натижа муҳим жиҳати билан фарқ қилади. Илмий назария эмпирик тасдиқланган универсалликни талаб қилади. Бу, ўз навбатида, уларни оддий ишлатиш учун қулайлик яратади.

Фандан фарқли ўлароқ техника ютуғи жамият таъриқийётига бевосита таъсир этади.

(4) Ф.Рапп.

Юқоридаги фарқлар фан ва техника ўртасидаги узвий боғлиқликка ҳалақит бермайди. Фан ва техника ҳамма вақт ўзаро бирликда яшайди. Техника ва фаннинг асосий моҳияти инсон билимлари экан, у инсон фаолиятининг натижаси сифатида ҳақиқатга эришиш, билмаган сирларни аниқлаш, табиат муъжизаларини кашф этишдан иборатдир.

Техника қадимда ҳунармандлик санъати сифатида ишлатилган. Ҳозирги замон техника тушунчасида ҳам санъатлик хусусияти сақланиб қолган. Шунга кўра, санъат билан техниканинг фарқи ва ўхшашлиги ҳақида фикр юргизмасдан бу масалани тўлиқ ҳал қилиб бўлмайди.

Техника билан санъатни солиштириш асосида техниканинг моҳияти аниқ ифода этилади.

(5) Ж.Бек

Техника санъати санъатнинг бошқа турларидан фарқли ўлароқ инсон томонидан бошқарилади. (техникани севиш умуман севишдан, мусиқа санъатидан, қурилиш санъати ёки ҳарбий санъатдан фарқ қилади). Улар учун умумий томон доимо ижтимоий талаб — мақсадларга мувофиқ ўзгариб ту-

риш бўлиб, санъат ана шу мақсадларнинг бадиий ғояси сифатида намоён бўлади.

Техникада эса, асосий масала табиатдан фойдаланишдир. Санъат воқеликнинг моҳиятини очиб бериш характерига эга бўлса техникада ана шу моҳият кўргазмали шаклда ифодаланади. Санъаткор воқеликни ўзининг субъектив фаолияти орқали акс эттиради. Воқелик субъект кўзгусидан ўз – ўзини англаш орқали ўтади.

Техник фаолият ҳаётнинг маъносини чуқур ўрганишга қаратилган бўлса – да, уни қайта ўзгартириш инсоният эҳтиёжига мос келади. Инсоннинг табиат устидан ҳукмронлик қилиши тўғрисидаги дунёқараш ўзгарди. Энди техника табиат устидан ҳукмронлик қилиш йўлидан бормай, табиат ҳолатини бузмасдан иш қилиш, у билан ҳамкорлик, коэволюция асосида бориши керак. Бу глобал муаммолар маъносини аниқлаш билан боғлиқ.

3.3 ТЕХНИКА ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ДОИРАСИДА

Замонавий техника тараққиёти ва унинг муваффақиятлари икки хил социал оқибатни туғдирмоқда. Бир томондан, техникасиз инсоният тараққиётини тасаввур қилиш қийин бўлса, иккинчи томондан, техника қудратли куч сифатида салбий оқибатларга, дунёни бузишга, фожиаги оқибатга олиб келмоқда. Техникани ўйламасдан ривожлантириш мураккаб социал муаммоларни туғдирмоқда. Аслида инсон оғирини енгил қилишга қаратилган техника ишсизликни туғдирмоқда, иш билан таъминлашни қийинлаштиради. Хусусий транспортларнинг кўпайиши, бир томондан яхши, иккинчи томондан, шаҳарнинг экологик ҳолатига салбий таъсир этмоқда. Шовқин – суронлар инсон асабига салбий таъсир кўрсатмоқда. XXI аср бўсағасида инсоният олдида техникага оид жуда катта муаммоларни ҳал қилиш масаласи турибди.

Атроф – муҳитнинг sanoat чиқиндилари билан ифлосланиши, табиат ресурсларининг тугаб бориши, демографик мувозанатнинг бузилиши, радиоактив фожиянинг ўта хавфли эканлиги каби масалаларни ҳал қилмасдан туриб, инсоният келажагини тасаввур қилиш қийин. Буларнинг барчаси техникани қандай ва нима мақсадларда ишлатиш кераклиги тўғрисида чуқур ва атрофлича фикр юритишни

рақлиги тўғрисида чуқур ва агрофлича фикр юритишни тақозо этади.

Асримизнинг 60 – йилларида техниканинг бошқарийсиз ўсиши жамиятни бухронга олиб келаётгани ҳақида янги фикрлар, мулоҳазалар пайдо бўла бошлади. Бу даврда тех – никанинг янгилааниш жараёни юз бераётган эди. Илмий – техник инқилоб олдида ҳайрон қолиш, керак бўлса сажда қилиш ҳоллари пайдо бўлди. «Жамият – техника – табиат» муносабатларида янги муаммоларнинг вужудга келиши одамларни ташвишга сола бошлади. Оммавий чиқишлар, мунозаралар « яшилар» ҳаракати кучайиб кетди.

1972 йилда Рим клубининг биринчи маърузаси эълон қилинди. Бу жуда катта шов – шувларга сабаб бўлди. Бугунги кунда Рим клуби дунёга машҳур халқаро ташкилотта айлан – ган. Рим клубининг маърузаси дунёдаги йирик олимларнинг илмий изланишларига суянган ва айниқса, Массачусет (АҚШ) технологик институтида Д.Медоуз раҳбарлиги остида яратилган «Инсониятнинг мураккаб ҳолати» (Сложное по – ложение человечества) лойиҳага асосланган эди. Бу маърузада инсоният келажаги ҳақидаги масала анъанавий фикрлардан воз кечган ҳамда масалани янгича қўйганлар.

Маъруза мазмунини дунё олимларини ҳайратга солади. Унда инсоният тақдиридан хавотирланиш баён қилинган эди. Маъруза пайдо бўлган фожианинг олдини олишга чақирибгина қолмай, уларни ҳал қилиниш лойиҳасини ҳам майдонга ташлаган эди.

Бугунги кунда одамларнинг сон жиҳатдан ўсиши, ғамлаб қўйилган капитал жисмоний ҳал қилинганми?

Планетани таъминлаш, яшаб қолиши учун қанча миқдорда одам керак?

Бу қачонгача давом этади?

Бундай саволларга Д.Медоуз ва унинг сафдошлари бундан чорак асрдан олдинроқ «инсоният фожиа томон кетмоқда, уни ҳал қилиш чорасини топиш керак», – деб айт – ганлар. Уларнинг фикрича, ишлаб чиқаришни маълум миқдорда чегаралаш керак, акс ҳолда келгуси авлодга «обод ва озод Ватан » қолмайди. Энг асосийси, олимларнинг ри – вожланиш (прогресс) мезонига янгича қарашидир.

Жамият, техника чексиз олға кетаверадими?

Бу саволга жавобан жамиятнинг босқичлари ҳақидаги эски таълимотдан янгича қарашга ўтишни кўрсатиб берди — лар улар. Шу вақтгача жамиятнинг олға қараб кетиши учун ишлаб чиқаришни, техникани тўхтовсиз ривожлантириш тамойили мавжуд эди. Бу инсонларнинг моддий ахволини яхшилайти, деган тасаввур бор эди.

Ўсиш чексиз давом этиши мумкинми?

Бугунги кунда миқдорий ўсишдан сифатий ўсишга ўтиш керак, деб таъкидланди.

Маъруза кенг муҳокама қилинди, турли эътирозлар, танқидлар ҳам бўлди. Рим клуби бу масаланинг энг муҳимларини қуйидагича сифатида қуйдагиларга эътиборни қаратди:

- XXI аср бўсағасида инсоният олдида турган муаммолар ўта мураккаб ва ўта муҳим эканлигини сайёра одамлари (англаб этиши учун ёрдамлаштиш) онгига етказиш;

- одамларнинг тирик қолиши, глобал фожианинг олдини олиш учун янги муносабатларни шакллантириш имконияти — ни яратиш.

Рим клубининг энг асосий йўналишларидан бири инсо — ният олдида турган муаммолар, клуб ташаббуси билан қилинган ишлар, унинг келажаги, илмий — техник, саноат, иқтисодиётнинг социал оқибатлари ҳақида одамларни хабардор қилиб туриш ва шу орқали муаммоларни ҳал қилишда одамларнинг фаол иштирокини таъминлашдир.

1991 йилда Рим клуби бутун дунё одамларига ўзаро ҳамкорлик ҳақида мурожаат эълон қилди. «Биринчи глобал инқилоб» деб аталган маърузада глобал муаммолар ва инсо — ниятни сақлаб қолишнинг янги дастурида бу масалани ат — рофлича ўрганиш зарурлиги таъкидланган. **Башарият, халқаро ҳамкорлик ташкилотлари** бу масаланинг жиддий эканлигини англаб этиши ҳар бир одамнинг бу масалада иштирок этишини таъминлашга боғлиқ, деб ёзилган. Фақат инсоният ўзининг сиёсий продасини намоён қилиб, барча инсонлар биргаликда ҳаракат қилгандагина ўз яқинларини, инсониятнинг яшаб қолишини таъминлайди. «Биз оламшумул ҳамкорликка чақирамиз», — деб ёзилади мурожаатда.

3.4 ТЕХНИКАНИ ИНСОНИЙЛАШТИРИШ ВА ТЕХНИК ҚАДРИЯТЛАР

Бугунги кунда техника фалсафаси билан шуғулланувчилар техниканинг социал оқибатлари ва унинг қадриятлари муаммосини ҳал қилишга ҳаракат қилмоқдалар. «Техника» цивилизациясида индустриал ва постиндустриал каби қадриятлар тизимининг шаклланишига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу масалалар бутун инсониятни тўлқинлантирмоқда. Гап фақат табиий ресурсларнинг тугаб бориши ҳақидагина бормаяпти. Бу жараён инсоннинг ўзини, унинг онгини ўзгартиришга, тарбия масаласига қадрият нуқтаи назардан қарашга бевосита боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Француз социологи Ж.Эллюль ўзининг «Бошқа инқилоб» деган асарида техникани инсон ақлий фаолияти доирасига қаритар экан, бунда у дунёни умумий рационал — лаштириш (ақлийлаштириш) билан боғлайди. Демак, инсон ақлий фаолияти техникани яратибгина қолмай, унинг усти — дан назорат қилиш қудратига ҳам эга. Техника мақсадларни амалга ошириш воситаси сифатида инсон фаолиятини андозалашга (стандартлашга) қодирдир. Натижада инсонни мураккаб ҳаракат қилувчига, объектга айлантиради.

Техника атроф муҳитга таъсир этибгина қолмай, ўзи атроф муҳитга айланиб бормоқда. Техника бизнинг атрофимизни ўраб олган муҳитга айланиб бормоқда. Техниканинг ўзи ҳамма жойни эгаллаб, табиатни яроқсиз, иккинчи даражали қилиб қўйди. Табиат фан ва техника ўртасида бўлинган. Техника бир бутун муҳитни ташкил этиб, инсон унинг ичига ҳис қилиб, фикрлаб, тажриба орттириб яшайди.

(6) Ж.Эллюль

Техника моҳияти ҳақида фикр юритиб немис файласу — фи М.Хайдеггер инсон тор техника доирасида чегараланиб қолмаслигини кўрсатади.

Техника мақсадни амалга ошириш воситаси бўлибгина қолмай, имкониятларни намоён қилиш, очиш воситаси ҳамдир. Техника яширин имкониятларни, ҳақиқатни вужудга келтириш воситасидир.

(7) М.Хайдеггер

Техника табиатнинг қиёфасини ўзгартиш билан бирга ҳақиқатни очиш, табиатни ўрганиш, идрок этишни ҳам ўз ичига олади. Демак, техник раванқ, фалсафий нуқтаи на —

зардан, атроф-муҳитни ҳалокатли оқибатга олиб келиш билан бирга, инсон бундай борлиқни қандай қабул қилиши, идрок эта билиши билан боғлиқлигини кўрсатади. Техника мустақил яшовчи бир бутун соҳа сифатида майдонга келиб, инсоннинг дунёни идрок этишда, ижод ва эстетик жиҳатдан дунёни англашда муваффақиятга эришишга олиб келмоқда.

«Санъат муҳит техникасини ҳосил қилади. Техника қўйган талабларни амалга оширади. Янги тафаккур ана шу ҳозирги сунъий муҳитни, техника муҳитини таҳлил қилиш керак».

(8) Ж.Эллюль

Ҳозирги замон санъати техник реалликни акс эттириши керак. Техникага инсон қалби қўшилганда, у қадриятга айланади, дунёни, табиатни бузишга эмас, тузишга қаратилган бўлади.

Технократик тамойил. Ҳозирги замон техника фалсафаси техник соҳа бўйича зиёлилар ва уларнинг маънавиятига алоҳида аҳамият беради. XX аср ўрталарида — фан ва техниканинг олға кетиши умумий тус ола бошлаган бир пайтда шу жараён ифодаси сифатида технократик (технократия юнонча кратия — ҳукмронлик, ҳокимият сўзидан олинган бўлиб, техника ҳукмронлиги деган маънони англатади) концепция кенг кўламда тарқала бошлади.

«Технократия»ни биринчи марта Т.Веблен ўзининг «Инженерлар ва қадриятлар тизими» деган асарида қўлланди ва техника мутахассислари ишлаб чиқариш ва социал раванқ учун ҳолисона меҳнат қилганини айтади. 60—70 йилларда Ж.К.Гэлбрейтнинг «Янги индустриал жамият», «Иқтисодий назария ва жамият мақсади» китобларида «технократия» тушунчаси ривожлантирилган. Унинг фикрича, техноструктура (тузилиш) мураккаб қатламлардан иборат бўлиб, бир бутун техник тизимни ташкил этади.

Жамиятни пастдан юқорига қараб бир-бирига бўйсунувчи техник тизим, коллектив ақл, коллектив ҳал қилишни вужудга келтиради.

(9) Ж.К.Гэлбрейт

Индустриал жамият тараққий этиши ривожланиши билан «техноструктура» иқтисоднинг ривожланиши ва жамиятни бошқаришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб бора—

ди. Шунинг учун жамиятнинг сиёсий ҳоқимияти техника мувахассислари қўлида тўпланиши керак, жамиятни бошқариш эса илмий-техник билимга боғлиқ бўлади, деб ёзади Гэлбрейт. (10)

XX асрнинг иккинчи ярмида исли кўрилмаган илмий-техник муваффақиятлар бўлди. Меҳнат унумдорлиги ошиб, бир неча мамлакатларда одамларнинг иқтисодий аҳволи яхшиланди. Техниканинг чексиз ўсиши инсоният олдидан катта муаммолар туғдирди, дунёвий фожиаларни вужудга келтирди. Бадний адабиётда ҳам, фалсафий адабиётларда ҳам техник ҳукмронлик, техник тоталитаризм давлатини танқид қилина бошланди.

Бугунги кунда техника фалсафаси доирасида технократия масаласи муҳим муаммодир. Технократияни танқид қилувчилар фалсафанинг кучига катта умид боғламоқдалар. Улар фалсафа ўзининг инсонийлиги, ўзининг маънавий ахлоқий қоидалари ва дунёга бўлган эзгулик муносабати билан техниканинг чексизлиги ҳамда ҳукмронлигига, унинг келажакка тўғри қараш орқали инсонларни ишонтириш мумкин, деб ҳисоблашмоқда. Техника цивилизациясида инсон нафақат дунёни, жамиятни режалаштиради, балки инсоннинг ўзи режалаштириш объектига айланиб қолади (О.Шельски). Техника фалсафаси шу жиҳатдан техника зиёлиларининг техникани бошқариш ва ривожлантиришдаги ўрнини таҳлил қилишга киришди.

Техника ва этика. Илгариги фикрлаш тизимида техника билан шуғулланувчи шахс холис иш қилади, шунинг учун у маънавий жиҳатидан холис, унинг ижоди, техник кашфиёти ҳам ҳеч қандай ёмонликни назарда тутмайди, деб қаралган. Техник илмий ходим ёки инженернинг масъулияти, маънавий жавобгарлиги масаласи ҳам кескин қўйилмаган эди. Бугунги кунда, келажак тўғрисида фикр юритганимизда, илмий ходим ва инженер-конструкторларнинг фаолиятини уларнинг маънавий қиёфасимиз аниқ тасаввур қилиб бўлмайди.

XX асрнинг йирик физиги Альберт Эйнштейн 30-йиллардаёқ ўзининг дўсти Макс Фон Лауэга ёзган хатида фан ходимлари сиёсатга таъсир этиши, маълум ҳодисаларга масъул эканини билиши кераклигини, олим бўлаётган ҳодисаларни кўрабимаслиги, масъулиятсиз бўлиши, бошқарув

тизимига бефарқ қараш мумкин эмаслигини айтади (11). Бу диёримизнинг буюк файласуфи Абу Наср Форобий бундан 1100 йил олдин ёзган, «Илмлар таснифи ҳақида» рисоласидаги олимнинг масъулияти тўғрисидаги фикрларига ҳамоҳангдир (12).

Ҳозирги даврдаги инженер инсоният цивилизацияси олдидagi масъулиятини англаб етиши керак. Бугунги инженер инсониятга хизмат қилувчи, маънавий етук инсонпарвар шахс бўлиши керак. Инсоният тақдири техника оқибатларига боғлиқ бўлиб қолаётган экан, техник раънақни бошқаришда, унга босиқлик билан муносабатда бўлиб, мақсадларни амалга оширишда, унинг натижасини баҳолаш, ва давлатни бошқаришда техниканинг ўрнини хал қилиш фақат инженернинг касби бўлиб қолмай, балки умуман долзарб (ёки устувор) маънавий-ахлоқий масаладир.

Ўтмиш тарих ҳеч қачон бугунгидек инсонга жуда катта масъулият юкламаган. Чунки инсон ҳеч қачон техника воситаси билан табиат устидан бугунгидек ҳукмронлик қилмаган. Инсон табиатдаги мавжудотлар устидан, атрофмуҳит устидан, ҳатто Ердаги бутун жонли мавжудотлар устидан ҳукмронлик қилмоқда.

Бугунги кунда инсон минтақасидаги, ҳатто оламшумул доирадаги ўзининг турини, бутун ҳаётининг олий шаклини йўқ қилишга олиб келди, кампи деганда унга зарар етказмоқда.

(13) А.Хунийг.

Бугунги кунда техниканинг характери тубдан ўзгарди. У илгариги техника эмас. Бизнинг давримиздаги техника шундай даражага етдики, унинг ёрдамида инсон барча хоҳишларини рўёбга чиқариши мумкин. Техникага эга бўлган одам учун фаолият, иш имкониятлари ортиб бормоқда. Буларнинг барчаси техник тараққиётнинг оқибатларини кескинлаштирмоқда.

Инсон ўзининг техник фаолияти билан табиат негизларига кириб бормоқда. Бу жараён борлиқ эволюциясининг таркибий қисми сифатида намоён бўлмоқда. Инсон эса ана шу эволюцион жараённинг қатнашувчисидир. Демак, биз шу жараённинг иштирокчиси сифатида унга масъулмиз. Бизнинг масъулиятимиз беқиёс ўсиб бормоқда, деб ёзади А.Хунийг (13).

Инсон эволюцион жарённинг иштирокчиси сифатида, бу жараёнга ўз ақл гидроки, салоҳияти билан ёрдам бериши керак. Шу нарсани яхшилаб ўйлаши керакки, инсон нимага қодир бўлса, шуни қилавериши керакми? Бугунги техника дунёни ўзгартириш учун катта имкониятларга эга, шунинг учун у дунёга жуда катта куч билан таъсир қилмоқда. Мус – тақил куч сифатида техника унинг имкониятлари ва жамият тараққиётига ижобий таъсири ҳақидаги масалани ҳал қилиш инсон дунёқарашининг шаклланиши, дунёга бўлган янги муносабати билан боғлиқ. Бадиий адабиётда, теле – ва кино эрканларда кўрсатилган фантастик санъат турида техника – нинг инсон устидан ҳукмронлиги, компьютерлар ҳокимияти ҳақида турли қарашлар пайдо бўлмоқда. Бундай фантастик қарашларда жон борга ўхшайди.

Бугунги кунда техника инсонга хизмат қилмоқдами ёки инсон техникага хизмат қилмоқдами?

Бу масалани тушуниш мураккаблашиб кетмоқда. Инсон техника таъсирига қай даражада тушиб қолганини ўзи ҳам билмай қолади. Техника ҳаётнинг барча соҳаларига кириб, аниқ иш бажариб, такомиллашиб бормоқда. Бу жараён одамларнинг ҳаётини техника билан боғлиқ қилиб қўймоқда. Ўз навбатида инсон эркинлигини ва қадр – қийматини техникавийлашиш асосида чеклаш юз бермоқда. (Баъзи одамлар ҳаётининг мазмунига ҳам айланиб қолмоқда). Инсон ҳаётининг барча соҳаларига кириб бориш билан техника ўз ҳукмронлигини ўтказиш, инсоннинг барча фаолиятига «босқинчилик» қилишга ўхшаган ҳодисалар ҳам юз бер – моқда.

Ҳозирги олимлар «Инсон техник имкониятларини, техникага қаратилган бутун салоҳиятини ишга солиши керакми?», – деган саволни майдонга ташламоқдалар.

Жамият келажакка қандай қадриятлар қолдиради?

Келажакда инсонлар ҳаёти учун муносиб турмуш тарзи ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш муаммоси муҳим фалса – фий масаладир. Шунинг учун инсонлар ўз ҳаёти, келажаги ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишни хоҳлайди. Бу техника – нинг келажаги ҳақидаги масала билан боғлиқ бўлиб, уни эса инсонларнинг социал масъулиятисиз ҳал қилиб бўлмайди. Бу ҳолда у ёки бу шахснинг масъулияти тўғрисида ёки айрим техника турларининг социал оқибатлари ҳақида гап кетаёт –

гани йўқ. Аксинча, техника фалсафаси доирасида глобал ҳал қилиш ҳақида, инсониятнинг маънавияти тўғрисида, бутун инсониятга суянадиган ахлоқий принциплар, қадриятлар ҳақида сўз кетмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, техника фалсафаси фалсафий тадқиқот сифатида шаклланиб бормоқда. Яқин-яқингача техникага, инсон амалий фаолияти сифатида назарий-фалсафий жиҳатдан ўрганишга арзимади, деб қаралган эди. Шўролар даврида фалсафанинг умум назарий томонларига эътибор бериб, унинг амалий томонлари таҳлил қилинмас эди. Бугунги кунда ҳам бизнинг олий ўқув юрталаримизда ўқитиладиган фалсафа дастурида техника, фан, маданият, тарих фалсафаларига алоҳида мавзу ажратилиб ўқитилмайди. Ваҳоланки, Аристотелдан бошлаб Форобийгача, Гегелдан тортиб замонавий фалсафагача фалсафани назарий ва амалийга ажратганлар. Бироқ, бугунги кунда техника фалсафасининг ҳамма томонлари назарий жиҳатдан таҳлил қилингани йўқ. Унинг асосланган назарий тизимининг модели яратилган эмас. Философиянинг моҳияти, мазмуни, амалий фалсафада чуқур ва атрофлича намоён бўлади.

Техника фалсафаси

Техника фалсафасининг эволюцияси	Техниканинг табиати ҳақидаги Фикрлар
Техника фалсафаси	Техника ҳодисасини методологик ва дунёқараш нуқтаи назардан ўрганадиган фалсафанинг соҳаси
Қадимги дунё фалсафасида	Техника юнонча «технэ» сўзидан олиниб, маҳорат, ҳунармандлик маъносини англатган. Техника ҳунармандлик қобилиятининг мажмуи, унинг юқори билимдонлиги деб қаралган.
Ўрта асрларда	Техника ҳунармандчилик, устачилик маъносида ишлатилиб, Оллоҳ берган ақл, фаросат билан ижодий иш юритиш ҳисобланган ва бу ҳунар авлоддан авлодга ўтиб турган.

Инсон предмет таъсирида эмас, балки социал омилар таъсирида шаклланиб боради, деб таъкидлайди Маркс. XX асрдаги социал концепциялардан бири «Лингвистик туб ўзгариш» деб аталади. Уларнинг фикрича, тил инсоннинг энг муҳим белгиси, шу боис у жамиятнинг қиёфасини белгилайди. Ю. Хабермас одамлар орасидаги мунозара маълум қондаларга асосланадиги, шу асосда муносабатлар шаклланади, биргаликда фаолиятда бўлиш тамойиллари ишлаб чиқилади, деб ёзади. Жамият коммуникатив – дискуртив (биргаликда дунёни тушуниш) бир бутунлик асосида ташкил топади. Бунда ошкоралик, демократия, танқидийлик ҳукмрон бўлади.

Биз юқорида ижтимоий фалсафанинг турли концепцияларини кўриб чиқдик.

Айрим шахс фаолияти асосида бутун бир халқ, миллат ҳақида ҳулоса чиқариш мумкинми?

Бу саволга социал фалсафа ҳозирча «йўқ» деб жавоб бермоқда. Жамият шундай ташкил қилинган тизимки, унда алоҳида шахсдан ташқари маънавий ҳаёт, инсон символик (рамзий) дунёси ва шу фаолиятнинг натижаси ҳам мавжуддир.

Демак, жамият инсонларнинг тизимли ташкил қилинган биргаликдаги ҳаётий фаолиятидан иборат. Социаллик – жамиятга тизимли тавсиф бериш демакдир.

4.1.2. ЖАМИЯТНИНГ СОЦИАЛ ТУЗИЛИШИ

Социаллик (ижтимоийлик) деганда инсонларнинг биргаликда мавжуд бўлишини характерлайдиган ҳамма ҳодисалар тушунилади, бу табиий – физиологик – биологик жиҳатдан фарқ қиладиган томони ҳам ҳисобга олинади. Социал ёки ижтимоийлик одамлар ўртасидаги бевосита ёки бивосита муносабатларнинг ўзаро таъсири натижасида жамиятнинг турли қатламларга бўлинишидир. Инсонлар муносабатсиз социаллик мавжуд бўлмайди. Унинг ташувчиси инсон ва маҳсулотлар яратишдаги инсоннинг фаолиятидир.

Ижтимоийлик (социаллик) ҳар қандай шахсга хос хусусият. Инсоннинг ижтимоийлашув жараёнини ўрганиш алоҳида шахс онгининг социал томонини ўрганишдан бошланади. Алоҳида одам ижтимоийликдан ташқарида

қараладиган бўлса, фақат унинг онги руҳий, нейрофизиоло — гик жиҳатдан қатнашганлиги ўрганилади, холос.

Ижтимоийлик бошқа одамнинг таъсири, унга бўлган муносабатда пайдо бўлади. Натижада инсоннинг руҳий дунёси янги социал даражага кўтарилади. Жамият ўзига хос энг кўзга кўринмас муносабатлар асосида якка шахслар ўр — тасидаги ўзаро муносабатнинг натижаси сифатида намоён бўлади. Демак, улар ўртасида маълум алоқалар мавжуд бўлади.

Жамият макроструктураси жиҳатдан одамлар, мута — хассислик, демографик, иқтисодий — сиёсий дунёқараш мазмунига кўра, ўзаро турли хил алоқада бўладилар. Бу алоқалар кичик гуруҳлардан тортиб халқ, миллатгача бўлган муносабатларни ўз ичига олади.

Социал тузилишни ўрганганда жамиятнинг макроструктурасини аниқлаш жуда мураккаб масала. Уларда умумий ўзак, умумий жисмоний бирлик йўқ. Лекин маънавий бирлик, фикрлаш бирлиги, умумий онг — ижтимоий онг мавжуд.

Жамиятнинг макротузилиши тизимли (системали) ха — рактерга эга. Унинг системалилиги бир бутун жамиятни ташкил этади. Жамиятнинг бир бутун тизимлилиги бир маконда бўлакларнинг биргаликда фаолиятда бўлишини, жамиятнинг биргаликда ишлашини таъминлайди.

Алоҳида шахслар руҳияти — онги асосида ижтимоий онг вужудга келади. Жамиятнинг макротузилишга эга бўлган ижтимоий ҳаёти бир бутун онг ва руҳиятни ташкил қилишининг сабаби, унинг бир бутун тизимли тузилишга эга бўлишидадир.

Тил, маданият, амалиёт, санъат, фан, ахлоқларнинг маълум тизимга тушганлигини ҳамма билади. Биз тизим нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, шахснинг ички ўзгариш жараёнининг ҳам бир бутун системадан иборат эканилигини кўрамиз. Унинг онги, ҳиссиёти, тили ва маданияти, ду — нёқарашли кабилар бир бутун тизимга эга эканилигини кўр — сатади.

Тизим оз сонли одамлардан, миллат ва халқлардан уларнинг ҳис туйғулари, фикрлари, дунёқарашининг ўзаро бирлиги асосида ташкил топиши мумкин. Тизимда тартиб — сизлик (хаос) тартибга айланиб боради. Ана шу тартиб асо —

сида маданият, санъат, ахлоқ, тил нормалари вужудга келади. Халқ, миллатнинг кўпчилиги унга амал қилади.

Маълум тизимдаги одамларнинг жуда кўп умумий томонлари бор (урф – одат, анъана, фикрлаш стили ва бошқалар). Бироқ уларнинг ўзига хос томони ҳам бор.

Демак, ижтимоийлик тизимлилик таъсири асосида умумийлик ва ўзига хосликни ўз ичига олади.

4.1.3 ЖАМИЯТ ФАН СИФАТИДА

Жамият тараққиётида рационалликнинг аҳамияти

Фалсафа фани таҳлил қилар экан, унинг асосий хусусиятлари, бир бутун умумий йўналишларига аҳамият беради.

Ижтимоий тараққиётнинг умумий йўналишини ҳаракатга келтирувчи куч нима?

Фалсафа бу саволга жавоб беради.

Ижтимоий ҳаётни илмий таҳлил қиладиган фалсафа борми?

Баъзи файласуфлар бу саволга салбий жавоб берадилар. Чунки, табиатда зарурият, қонуният ҳукмрон бўлса, жамиятда эркинлик мавжуд, шунинг учун инсон иродаси, эркин тафаккурни қонулаштириб бўлмайди, дейдилар улар.

Гегель ва Маркслар ижтимоий ҳаётнинг ўз қонунилари бор ва бу қонулар инсон онгидан ташқарида, унинг онгига, иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд, деб айтдилар. Маркс ижтимоий – иқтисодий формация ҳақида ўз таълимотини яратди. Бу концепцияга кўра, жамият бошланғич жамоа тузумидан қулчиликка, қулчиликдан феодализмга, феодализмдан капитализмга ва ундан коммунизмга муқаррар ўтади. Бу Маркс таълимоти чизиқли, бир ёқлама тафаккурга асосланганлигидан далолат беради. Иккинчидан, Гегель ҳам, Маркс ҳам ижтимоий қонуларни шахс фаолиятдан ажратиб қўйганлар. Улар индивиднинг жамиятдаги бетакрор ўрни ва ролини инобатга олмаганлар.

Структуралистлар эса, жамиятнинг инсондан ташқарида инсон иродасига боғлиқ бўлмаган тузилиши ҳақида фикр юритадилар. Улар жамият маълум қонуниятлар асосида ривожланади, деб кўрсатадилар ва инсон фаолиятига эътибор бериш масаласида камчиликка йўл қўядилар.

XX асрнинг иккинчи ярмида фалсафада "лингвистик" туб ўзгариш юз берди. Мантиқий позитивизм, аналитик

фалсафа тарафдорлари, кейинчалик Витгенштейн каби олимлар фалсафада бурилиш ясадилар. Улар жамият тўғрисидаги фанни маълум фикрларни ифода этиш билан боғладилар. 1942 йилда Гемпель ижтимоий фан соҳа вакил-ларига мулоҳаза орқали дедуктив хулоса чиқариш моделига ўтишни таклиф қилади. Бироқ, бу мактабнинг айрим вакил-лари, жумладан, Витгенштейн Гемпель мантиғи тор доирада эканлигини, тилнинг имконияти кенг эканлигини, битта схема доирасида иш кўриш мумкин эмаслигини таъкидладилар. Бир неча бор мунозарадан сўнг ижтимоий қонунлар табиат қонунларидан фарқ қилишини тан олишди. Бироқ, мунозара ҳамон давом этмоқда.

Тажрибалар, экспериментлар ижтимоий ҳодисаларга ҳам татбиқ этилди. Натижада, жамият ўрганиш бўйича эм-пирик социология каби фанлар пайдо бўлди. Неопозитивизм ва постпозитивизмнинг фан дастури социал ҳаётга ҳам тат-биқ этилди. Социал соҳалар математик модель билан ўрга-нилиб, маълум муваффақиятларга эришилди.

Нима учун математик формулалар, ўзининг аниқлиги билан ажралиб турса-да, социал соҳада физик формулалар-дан ўстун тура олмади?

Математик моделнинг иқтисодиёт соҳасида қўлланилиши жуда катта натижа берган бўлса-да, табиат-даги (оний) лаҳза-тезлик, иқтисоддаги қиймат кўриниши физикавий модель билан ҳал қилинди. Заррачаларнинг ҳо-лати худди инсонлар фаолиятидагидек эркин, олдиндан би-либ бўлмас даражада экан. Физик-тадқиқотчи катта миқдордаги заррачаларнинг ҳолатини аниқлаш учун стати-стик қонунларни ишлатади. Алоҳида, якка заррачанинг ҳолати учун эса эҳтимоллик назариясини қўллайди. Шунга ўхшаш социал ҳодисаларда ҳам алоҳида олинган одам фао-лиятини эҳтимоллик назарияси асосида қайд қилинса, кўп-чиликнинг фаолияти эса, статистик қонун асосида ёзилади.

Демак, жамият қонунлари ўзинга хос характерга эга бўлиш билан бирга табиат қонунлари билан ўхшашлиги ҳам бор.

Герменевтик метод эса, социал ҳодисаларнинг ўзига хос томонини талқин қилади. (М.Вебер, Г.Парсонс).

Табиат бизга бегона... жамият эса-бизнинг дунё

(3) В.Дильтей

Бироқ, табиат ҳақидаги таълимот ҳам инсон фаолияти — нинг шаклидир. Уларни тушуниш, англаш энг муҳим масалалардан биридир.

Жамият тўғрисидаги фан борми?

Албатта бор. Маълум фактлар, тажрибалар асосида жамиятни илмий ўрганишга киришилади. Инсон ўзининг билимлари асосида жамиятнинг ривожланиш йўллари, умумий тенденцияларини топади. Бу эса фан йўлидир.

Жамиятнинг инсон ўрганмаган бирор соҳаси йўқ. Инсоннинг қалби каби ҳодисалар борки, улар ҳам илмий таҳлил қилинади. Фан ҳамма вақт ҳақиқатни очишга интилади.

Фан учун ақллилик энг асосий ўринни эгаллайди. Демак, ижтимоий ҳаёт ақлий метод орқали, жамиятнинг ривожланиши эса, унинг нормалари, усуллари орқали эса ўрганилади. Фан инсон ҳаётининг ички, мураккаб томонларини ўрганади. Бундан кундалик онг билан ҳал қилиб бўлмайди. Илмий таҳлил, олдиндан билиш ижтимоий ҳаётга ҳам тегишли. Бу илмий — рационал метод орқали амалга ошади. Бу юксак типдаги (рационалликдир) ақллиликдир.

Рационаллик инсоннинг онгли, мақсадга қаратилган фаолияти сифатида қаралади.

Вебер инсонда тўртта социал таъсир мавжудлигини айтади — кўрсатади. Улар қаттиқ ҳаяжон, анъанавийлик, рационал қадриятлар ва рационалликдир. *Унинг фикрича, энг асосийси қаттиқ ҳаяжондир.* Бунда инсон ўз хоҳишини қондиришга интилади. Индивид ана шу устунлик асосида иш тутади. Қаттиқ ҳаяжон ҳамма вақт ҳам натижа беравермайди. Чунки, у ҳамма вақт ҳам ўйланган, атрофлича фикрланган бўлмайди. Бунда анъанавий таъсир, қоида ва қонунлар иш беради. Ўтмишга таҳлид қилиш анъана ва одатларга асосланган бўлади. Булар қатъий хулосалар бўлиб, одатда танқид қилинмайди. *Рационал қадриятлар* маълум мустақил ҳаракатга маълум дастур асосида фаолиятда бўлади.

Ниҳоят мақсадли—рационал фаолият. Бунда субъект аниқ дастур асосида мақсадга қаратилган бўлади. Бу ижтимоий ҳаётни ўрганишдаги рационал (ақлий) моментнинг ўсиб боришидир. Фаолиятни ўрганишнинг рационал модели мақсадли ақллиликни ташкил этади.

Жамият ҳақидаги фан, аввало, мақсадли рационал — ақлий фаолият бўлиб, бунда прагматик метод устун туради.

Табиат фанлари эса, прагматик методга эмас, балки гипотетик — дедуктив методга асосланади (устун туради)

Гипотетик-дедуктив метод фанга иш қандай ҳолатда бўлади. деган саволга жавоб берса, прагматик метод ўйланган мақсадга эришиш учун нима қилиш керак. деган саволга жавоб беради.

СОЦИАЛ ФАЛСАФА

Фалсафа тарихида	Жамият нима? Жамиятнинг моҳияти, хусусияти
Қадимги фалсафада	У ёки бу даражада муваффақиятли, бирлигидан иборат. Жамиятда адолатнинг адолатсизлик устидан галабаси (Авесто)
Ўрта асрларда	Дунёвий ҳақиқатдан илоҳий ҳақиқатга интилиш. Фоний дунёдан боқий дунёга тайёргарлик. Яшашдан мурод эзгулик (Ибн Сино). Жамият — инсонлиқдир. Инсонлик моҳияти ҳақиқий бахт саодатга эришув экан, инсон бу мақсадни ўзининг олий ғояси ва истагига айлантириб, бу йўлда барча имкониятлардан фойдаланса, у бахт — саодатга эришади (Фаробий)
Янги замонда	Инсонлик тузилган ижтимоий шартнома асосида биргаликда яшашдир. (Локк, Руссо) Инсонларнинг биргаликда меҳнат қилиши жараёнидаги ўзаро муносабат.
XX асрда	Инсонларнинг социал таъсири тизими бўлиб, у қадриятларни яратиш билан белгиланади (Вебер, Парсонс, Сорокин ва бошқалар) Инсонларнинг яхши ташкил қилинган мунозара нормалари асоси янги коммуникация алоқаларидир (Хабермас ва бошқалар) Жамият тараққиётининг асоси уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир (И. Каримов)

4.2 ТАРИХ ФАЛСАФАСИ

Тарихий хотирасиз келажак йўқ

И.Каримов

Тарих юнонча historia сўзиган олинган бўлиб, ўтмиш воқеалар ҳақида ҳикоя, бўлган ҳодисалар деган маънони англати.

Қадимги дунёдаёқ тарихга универсал билиш сифатида қараб келинган. Ўтмишнинг бугун ва келажак билан алоқадалигини тарих кўрсатади.

Ўтмишни қандай билиш мумкин? Ўтмиш бугунги кун билан келажак билан қандай алоқада бўлади? У ёки бу халқ тарихининг бир бутун универсал маъноси борми?

Бу ва шу каби саволларга тарих фалсафаси жавоб беради. Демак, тарих фалсафасини яратиш учун бир бутун инсон эволюциясини, унинг маъно ва мазмунини таҳлил қилиш керак. Тарих фалсафаси – тарихни англаш, унинг орқага қайтмас жараёнини тушуниб олишдир.

Тарихнинг драматик жараёнларида инсоннинг иштироки қандай?

Бу савол ҳам бугунги кунда энг муҳим масала бўлиб қолади. Чунки, ҳар бир шахс ўз ўтмишини ва ундаги иштирок этган авлодларни билишга қизиқади, тарихий жараёнда ўзининг ўрнини белгилаб олишга ҳаракат қилади. Демак, инсон ўзининг шу жараёндаги ўрнини, ўз иштирокини, ўзининг қадр – қийматини билишни истайди.

Инсон тарихий мавжудот сифатида вақтнинг давомий – лигини ҳис қилиб, унда ўз зиммасига нималар юкланишини тушуниб яшашга интилади. Инсон ҳаётнинг маъносини англаш экан, у нафақат бугунги кун ташвиши билан яшайди, балки ўтмиш ва келажак ҳақида фикр юритиб, ўйлаб, изтирооб чекиб, қуйиниб, мамнун бўлиб яшайди. Бу эса, тарихни кенг маънода тушуниш демакдир.

Юнонлар тарихга дунёни эстетик англаш, космоснинг гармонияси ва ундаги даврийликнинг яқуни сифатида қараганлар. Космосда ҳам, инсон ҳаётида ҳам узлуксиз ал – машиш, айланиш юз беришини қайд этдилар. Табиатда ис – сиқнинг – совуқ, ёзнинг – куз, қишнинг – баҳор алма – шинуви, ижтимоий ҳаётда эса яхшининг – ёмон, ёвузлик – нинг – эзгулик билан алмашинуви айланма шаклда бораёт –

ганини кўрдилар. Бу доира шакли абадийлик ва ўткинчи — ликнинг геометрик рамзини англатади, (доира бошланиши ҳам, охири ҳам йўқ) деган фикрга келдилар.

Бобокалон алломаларимиз дунёни чархпалак шаклида ифодалашган.

Инсон ўз тарихини ўзи яратади, ундаги муаммоларни келтириб чиқарувчи ҳам, ҳал қилувчиси ҳам инсоннинг ўзидир.

Қадимги фалсафа тарихи, А.Ф.Лосевнинг фикрича, абадий ташкил толувчи, абадий қайтиш, даврий бўладиган дунё онгини (Гераклит) руҳнинг давомийлиги ва руҳиятнинг намоён бўлиши (Платон) шаклида ифодалаган. Юнонлар та — рихнинг давомийлигини билиб, фожиали ҳолларни ҳам кўрсатишган.

Тарихнинг фожиаси универсал характерга эга эмас. Тарихнинг охири йўқ. Бироқ, қадимги яҳудийлар таълимотига кўра, тарих тугайди, унинг охири бор дейилган. **Тарихнинг охири борлиги тўғрисидаги таълимот эсхология деб аталади.**

Барча динларда инсон оллоҳ томондан яратилгани ва инсоният тарихи илоҳий ифоданинг систематик реаллашуви эканлиги айтилади (Августин). *Эсхология концепцияси провиденциал (тақдир, илоҳий режа демакдир) таълимот билан уйғунлаштирилади.*

Бу концепцияга Гегелнинг тарих фалсафаси ҳам мос келади. Гегель, юқорида айтилганидек, тарихни тасодифий, тартибсиз ҳодиса эмас, балки ички қонуният асосида ривожланувчи жараён, деб қаради. Бироқ, у тарихни бир чизикда, бир йўналишда олға қараб кетувчи жараён, деб ту — шунди. Унингча, тарихий тараққиёт ўзининг олға қараб та — раққий этишини таъминлайди. Натижада, ўзининг охириги мақсадига эришади. Фожиалар, тарихий изтироблар, ўлиш ва адоийликдаги азоблар, урушлар ва шу каби драматик, трагедик ҳодисалар, Гегель фикрига кўра, *тарихий тақдирнинг реаллашув тараққиёти бўлиб, унинг умумий йўналишини, келажagini ўзгартирмайди.*

Тақдир концепциясига кўра, дунё тарихи турли эгри бугри йўллار билан олға қараб кетади.

Марксизм ҳам ана шу ғоядан келиб чиқиб, тарихни олға қараб боради ва охириги синфсиз, ҳар қандай муаммолар ҳал

қилинган коммунизмга ўтилади, деб кўрсатади. Жамият XX аср фалсафасида бундай қарашларга қарши таълимотлар вужудга келди.

XX аср фалсафаси келажак раванқига қарши эмас, келажакка умидсизлик билан қарашни ҳам тарғиб этмайди. Аксинча, XIX асрда яратилган прогресс тушунчасининг камчиликларини тушунтириб, келажак тўғрисида кафолатли, тарихнинг мазмуни ва моҳиятини ифодаловчи концепцияни яратишга интилади. Гегель ва Маркс концепцияларининг асосий хатоси шундаки, улар келажакни илоҳийлаштириб, унинг аҳамиятини ўтмиш ва бутунги кунга паст назар билан қараш ҳисобига кўтармоқчи бўдилар, ноаниқ келажакни ўтмиш ва бутунги ҳаётдан, устун қўядилар. *Бутун ўтмиш, бутунги ҳаёт келажак учун қурбон қилинади.* Маркс эса, бутун инсоният тарихи адашувлардан иборат, ҳақиқий тарих коммунизмдан бошланади, деб айтган эди. *Келажак албатта яхши бўлади, ундан ҳам қилмаса ҳам бўлади,* деб инсонларни масъулиятсиз бўлишга чорлайди. Келажак тўғрисида конкрет тизимни эмас, мавҳумликни майдонга ташлайди. Бу назария хатоси келажак муқаррар, у инсон продаси, хоҳишидан қатъий назар, объектив вужудга келади деб, инсон субъекти ва инсон фаолиятининг ҳал қилувчилик аҳамиятини тушуниб етмади, тан олганда ҳам, иккинчи даражали аҳамиятга эга, деб кўрсатади.

XX аср фалсафаси инсонлар келажак тўғрисида ўйлар эканлар, мавҳум, одамларга ваъда берадиган жамият тўғрисида эмас, балки келажакнинг абадийлиги тўғрисида, тарихий тараққиётнинг доимийлиги кафолатланган тараққиёт тўғрисида фикр юритишлари керак, деб ўргатади. Бу фалсафага, инсон фаолияти ана шу абадийликнинг лаҳзаси сифатида, тарихнинг тақдирига таъсир этишини тушуниш асосида бориши керак.

Бизнинг ҳатти-ҳаракатимиз маҳсули келажак учун, келажак қадриятлари учун қандай бўлади, деган масала тўғрисида ҳукм чиқариш бизнинг ишимиз эмас, зеро биз ҳар дақиқада тарихий тақдирга, абадий оламга ўз муносабатимизни билдириб яшашимиз керак.

(4) Н.Бердяев

Бошқача қилиб айтганда, келажакда учун махсус яшаш шарт эмас. Аммо, инсон ўзининг фаолият йўналишида

қадриятлар, бурч, инсоннинг қадр — қиммати каби универсал характердаги масалаларга ўткинчи деб эмас, балки абадий инсоний муносабатлар деб, тарихнинг маъноси сифатида қараши керак.

Тарихнинг маъноси нима?

Тарихнинг маъноси шундан иборатки, у муаммосиз, ёмонликсиз яшамайди. Бир муаммо ҳал қилинса, иккинчи муаммо келиб чиқаверади. Инсон ўз муаммоларини келтириб чиқариш билан бирга уни ҳал қилишга ҳам қодир. Мана шу асосий, ҳал қилиш керак бўлган масалаларни ечиш ва янги муаммоларга тайёр туриш, уни майдонга ташлаш тарихнинг маъносини ташкил этади. Буларнинг барчаси инсон фаолияти орқали амалга ошади. Демак, инсон бутун тарихнинг йўналишига ўта масъулдир. Инсоннинг амалий фаолиятига баҳо бермаслик, «ҳамма нарса ўтиб кетади», деб бепарво бўлиш ўз уйини бузишга олиб келиши мумкин. Ўз Ватанини ҳимоя қилмаслик, ўз уйда тартиб ўрнатмаслик, инсон фаолиятини тузишга эмас, аксинча, бузишга қаратиш бутун инсониятни ҳалокат ёқасига олиб келади.

Тарихнинг моҳияти. Тарих моҳиятини тушуниш дунёқараш аҳамиятига эга. Бу, ўз навбатида, инсон фаолияти қачон ва қандай шароитларда бузиш, йўқ қилиш ва ўлдиришга қаратилган бўлади; қайси вазиятда ўз-ўзини ривожлантирувчи, яратувчанлик ва бунёдкорлик фаолиятида бўлади; тарихнинг соғлом ривожланишига кафолат беради, каби масалаларни ойдинлаштиришни тақозо этади.

Бу фалсафа тилида тарихнинг моҳияти деб аталади.

Биз тарих моҳиятини аниқлаш билан тарихнинг мавжуд бўлиши чегарасини аниқлаймиз. Тарих мавзусида бўлиши учун ўзининг йўқотган қадриятларини тиклаши, бузмасдан, тўсиқ бўлмасдан ҳаракат қилиши, ривожланиши керак.

Замонавий мутафаккирлар таълимотига кўра тарихнинг олға кетиши прогрессга кафолат бермаса — да, унинг мавжуд бўлишига, абадийлигига кафолат беради.

XX аср фалсафаси, XIX аср фалсафасидан фарқли ўлароқ, ўтмишнинг бугун ва келажак билан алоқаси асосида кафолатли тараққиётни кўрсатиб берди. Бунинг энг асосий — лари қуйидагича:

Биринчидан, ҳозирги замон тарих фалсафаси социал амнезия (хотиранинг йўқолиши) га алоҳида эътибор бер —

моқда. XIX аср фалсафаси шу нарсани аниқладики, халқ, миллат ўз тарихини эсдан чиқариши ҳоллари юз бериши мумкин экан. Бундай жараён алоҳида шахсларда ҳам учраши мумкин. Бунда шахс ўз ўпмишин эсдан чиқарса, амнезия ка—
саллиги деб аталади. Социал маънода у ёки бу халқнинг та—
рихини бутунлай ёки унинг бир қисмини унутишини англа—
тади. Бунда халқнинг ўтмиши билан бугунги кун ўртасида
изчил алоқа йўқолади ёки камаяди. Бу нафақат тарихий
жараёнларда, балки бирор бир даврнинг тарихий шахслари
билан ҳам юз беради. Масалан, шўролар даврида ўзбек
халқнинг бир қатор зиёли фарзандлари «халқ душманлари»
тамғаси остида қатағон қилиндилар... Бу уларнинг ҳалқимиз
хотирасидан ўчирилишларига, кейинги авлодда улар
туғрисида ёмон таассурот қилишига олиб келди.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов нинг 9 майни
«Хотира ва қадрлаш куни» сифатида нишонлаш тўғрисидаги
Фармони муносабати билан шаҳидларни эслаш уларнинг
сиймоларини халқнинг ёрқин хотирасига айлантирди, мил—
латнинг гурури даражасига кўтарди. Уларнинг қилган иш—
лари, мардона фаолияти бугунги кунимиз билан уйғун ҳолда
боғланди. Халқ, миллат хотираси ўз қадр—қимматини топди.
Бироқ, бундай сиймоларнинг хотирасини тиклаш осон бўл—
мади. Ундан ташқари тарихимизни бузмасдан, объектив,
ҳақиқий ҳолда акс эттириш ва уни бугунги ҳамда келажак
авлодга етказиш ҳам ўтмиш билан келажакни боғлайдиган
дунёқарашни шакллантириш гаровидир. Айни бир пайтда,
ўтмишда ватан равнақи, қадр—қиммати, миллат ўзлигини
англаши учун бошини кундага қўйган сиймолар—шахслар
жасоратини кўрсатиш билан бирга жамиятимизни бузишга,
ўлкамизни мустамлака айлантиришга вайрон қилишга
қаратилган социал кучлар ҳақида ҳам гапириши керак.

Иккинчидан, тарихни бузишга, йўқ қилишга қаратилган
кучлар ҳақида гапирар эканмиз, XX асрда бўлган иккита
жаҳон урушларини тилга олишга тўғри келади. Бу урушлар
шундай оқибатларга олиб келдики, цивилизацияни вайрон
қилиб, уни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди.

Илгариги замонларда ҳарбий тўқнашишлар жаҳоншумул
аҳамиятга эга эмас эди. Гегелнинг «урушлар тарихий жара—
ёнларни ўзгартиши мумкин эмас», деган фикри ҳозирги
шароитда тўғри келмай қолди. Шу маънода, шахснинг тарих

олдида ўта масъулияти тарихнинг кафолатли давом этишида асосий кучга айланиб қолди.

Учинчидан, инсонлар фаолиятида юз бераётган ғайри инсоний хатти — ҳаракатлар жамиятнинг ўзини ўзи йўқ қилишига олиб келди. Жаҳонда ядро, экологик, демографик фожиалар ва шу каби глобал муаммолар пайдо бўлди. Олимлар, файласуфлар, тарихчилар жамиятнинг кафолатли тараққиёти бўйича инсон фаолиятининг дастурини ишлаб чиқдилар. Дастурда тарихий ворисликни ишга тушириш, инсоният тарихини сақлаб қолиш мумкин деб кўрсатилди. Бунинг учун одамлар реал ҳаётни тўғри тушунишлари, та — рихни сақлаб қолиш ва кафолатли тараққиёт моҳиятини чуқур англаши керак. Ҳар бир шахс ўзининг қобилияти ва истеъдодини реаллаштириб, намоён қилиб, ишонч, эътиқод, севиш билан одамгарчиликни биринчи ўринга қўйиб яшаши керак. Бугунги кунда ҳар бир шахс, миллат, халқ бутун та — рихий жараёнларни ўзида намоён қилиб, ўзига хос, ўзига мос йўлни топиб яшашни таъминламаса, дунё тарихи қуруқ бир схемага айланиб қолади. Ҳар бир шахс, миллат, халқ ҳаёт бетакрор эканлиги ҳисобга олиниши зарур, акс ҳолда тарих оддий андозадан иборат бўлиб қолади. *Тарихнинг мазмуни ана шулар билан тўлдирилади.*

XX аср фалсафаси «ўтмиш билан бугунги кун ва кела — жак бир бутун жараёни ташкил этар экан, бу жараён ало — ҳида шахсга қандай юз беради?» деган саволга жавоб беради. Демак, тарихийлик шахс ва ҳар бир авлод тақдирини та — рих тақдири билан узвий боғлиқликда олиб қарайди. Бу — лар авлодлар билан жонли муносабат, уларнинг ўзаро боғлиқлиги, маънавий мулоқотда бўлиши тарихнинг кафо — латли абадий яшашини таъминлайди. Бу дунёдаги барча одамларнинг бир — бирлари билан ўзаро ҳамкорликда бўли — ши, ўзаро бир — бирини тушуниши, ўзаро ишонч асосида боради. Қаерда шахс тақдири ҳар бир авлод тақдири би — лан боғлиқ ҳолда ўзаро муносабатда бўлса, ўша ерда та — рихнинг тараққиёт кафолати таъминланади. Тарихнинг моҳияти ҳар бир инсоннинг тарих жараёнлари билан тур — лича муносабатда бўлиши орқали белгиланади.

XX аср фалсафасида тарихнинг моҳияти ҳар бир шахс учун тарихий даврнинг уч ўлчови билан белгиладиган ту — шунчалар орқали очиб берилади. Бу уч ўлчов шахснинг ўт —

миш, бүгунги кун ва келажакка бўлган муносабатини таъминлайди. Мана шу ўтмиш, бутунги кун ва келажак тарих жараёнида шахснинг вақтга бўлган муносабатини ифода этади. Бу ўлчов маълум тарихий даврда авлодларнинг ўзаро маънавий муносабатини таъминлайди.

Биринчидан, тарихда маънавий фарзандлик тушунчаси амал қилади. Инсон дунёда яшар экан, ўтмиш авлоднинг фарзанди сифатида юзага келади, яшайди. Бироқ, у бутун юмушни бошидан бошламайди, аждодлар яратган моддий ва маънавий маданиятнинг давомчиси, ўзи яшаётган жамият, вақт нуқтани назаридан баҳоловчи, бажарувчи сифатида мавжуд бўлади. Чунки, ота—онадан қолган моддий ва маънавий бойликнинг эгасидек, шу жараёни давом этти—рувчи фарзанд сифатида яшайди. Маънавий фарзандлик шахснинг маънавий дунёсининг таркибий қисмидир. Айни бир вақтда, у тарихнинг вориси сифатида намоён бўлади. Тарих, бу жиҳатига кўра, авлодларнинг алмашув жараёнидаги муносабатни англаб етишдир.

Маънавий фарзандлик маъносини тушунмасли—авлодлар қадрига етмасликдир. Бунда шахс аждодларини танимайдиган мавжудотга айланиб қолади.

Маънавиятнинг тикланиши, туғилиб ўсган юртда ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак. Ҳар қайси инсон «мен шу миллат фарзанди эканман, менинг аждодларим кимлар бўлган, миллатнинг ибтидоиси қайда, унинг аёққа туриши, тикланиш жараёни қандай кечган?» деган саволларни ўзига бериши табиий... Тарихий хотираси бор инсон — продали инсон.

Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир,

(5) И. Каримов

Тарихни билмаслик ўз аждоғини билмасликдир, демак, маънавий фарзандликдан маҳрум бўлиш демакдир. Бундан шундай ҳулоса келиб чиқадики, ҳар бир инсон ўтмиш ота — боболари яратган билимлардан, маданият ва қадриятлардан фойдаланар экан, у ўз даврининг фарзанди сифатида яшай — ди.

Инсон ўз даврининггина эмас, ўз тарихи, ўз авлодининг фарзандидир. Биздаги ғурур, ифтихор, инсонийлик ўтмиш авлоддан мерос бўлиб қолган. Шунинг учун ўзини

ажодларининг маънавий вориси сифатида тасаввур қилмаган одам, тўла маънода шахс бўлиб етиша олмайди.

Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган ва менталитетига айланган, айна вақтга шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ—равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасидаги ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафкураси деб биламан,

(6)И.Каримов

Иккинчидан, бугунги кун тарих фалсафаси маънавий биродарлик тушунчасини майдонга ташлади. Биз шундай тарихий даврда яшамоқдамизки, ҳар бир шахснинг дунё олдидидаги масъулигини англаб етиши масаласи асосий ўринга чиқиб қолди. Дунёдаги зиддиятлар, муаммоларни ҳал қилиш учун одамлар бир — бирлари билан дўст — биродар бўлиб яшаш энг муҳим масалага айланиб қолди. Дунёдаги урушлар, ўлдиришлар одамлар ўртасидаги душманлик туйғуси асосида пайдо бўлади. Инсонларнинг бир — бири билан дўст бўлишини таъминлаш инсоний хислатларни намоён қилиш демакдир.

Шу вақтгача бу тушунчага унчалик эътибор берилмаган эди. Дўстлик, биродарлик жуда деганда яхшилик деб қаралган эди. Эндиликда реал ҳаёт, бир сайёрада, бир ер шарида яшайдиган одамларнинг ҳамкорлиги муқаддас қатъий қоидаларга айланишини тақозо қилмоқда. Чунки сайёрамиз, айримлар ўйлагандек, жуда мустаҳкам эмас экан. Мана шу умумий уйимизни авайлаб сақлаб қолиш учун фақат ҳамкорликда яшаш керак. Ядро фожиаларини, экологик бўҳронларни биродарлик билангина ҳал қилиш мумкин.

Барча инсонлар социал аҳволи, бой — камбағалигидан қатъий назар Ерда ҳаётни сақлаб қолишга, бутун инсоният тақдирига масъул экан, биргаликда ҳамкор бўлиб яшашнинг ҳаёт тарзига айланиб бориши — бугунги кун талабидир. Маънавий биродарлик зиддиятли масалаларни тинч ва осойишта ҳал қилишни кўзда тутди. Инсон ўзлигини, ўз қадр — қимматини англаб етиши ва шу қадр — қимматни рўёбга чиқаришга ўта масъул эканлигини ҳис қилиши ўта долзарб масалага айланди.

Ўзбекистон XXI асрга қадам кўяр экан, тинчлик, биро – дарлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни, барқарорликни таъминлаш ғояси билан жаҳон ҳамжамиятига кириб бормоқда. Бу ғоя тарихий тараққиётнинг моҳиятини белгилайди. Чунки одамлар ўртасидаги урушлар, бир – бирига тажовуз қилиш, инсонга қарши ғайриинсоний фаолиятда бўлиш ғояси XX асрда қолиб кетгани яхши. XXI аср инсонийлик асри бўлиши, инсонлар ўз ҳаётлари рўёбга чиқаришлари учун тўлиқ имконият яратилиши керак. Жамиятимиздаги тинчлик, осойишталик, биродарлик, ўзаро ҳамкорликнинг самараси ҳам шунда. Юртбошимиз бу таъмоий нафақат алоҳида олинган миллат ва, халқнинг, балки дунё халқларининг маънавий биродарлик тамойилигига айланиши кераклигини назарда тутди. **Бизнинг жамиятимиз бошқа халқлар, мамлакатлар билан биродарлик мураса қилиш концепцияси асосида иш кўради.**

Учинчидан, тарих фалсафаси келажак ҳақида фикр бюритар экан, маънавий оталик ғоясини майдонга ташлади. Оталик масъулияти келажак олдидан масъулият юкини кўтариш демакдир. Келажак авлод бутунги авлодни, яъни бизни ўз тақдирини ҳал қилишга қаратилган намуна сифатида баҳолайди. Бошқача қилиб айтганда, биз ота – боболаримиз ишини давом эттириб, келгусига замин яратдик. Демак, биз бошлаган ишни келгуси авлод давом эттиради ва қандай баҳолайди. Биз келгуси авлодга нисбатан бошловчи сифатида иш қишлоқдамиз. Биз ўз ҳаёт тарзимизни танлаш билан келгусий авлод тақдирини ҳал қилишнинг турли воситаларини ҳам танлаб оламиз.

Биз бугунги фаолиятимиз билан келажакка замин тайёрлаймиз, келгуси авлодни давом эттиришнинг асосини яратамиз Хуш, шундай экан, биз келгуси авлодга юксак маънавият, озод, обод Ватанни қолдирамизми ёки уни бузиб, оталик бурчимизни бажаролмаймизми? Бундай саволларга ҳар бир инсон, яшаётган авлод жавоб бериши керак. Ўтмишда ҳам, бугун ҳам, келажакда ҳам биз каби инсонлар яшашини унутмаслик керак.

Тарихнинг маъноси. «Тарихнинг олға қараб бориши (прогресс) концепциясига кўра, жамият борган сари яхши – ланиб, ривожланиб боради. Шунинг учун кўп қайгууришнинг ҳожати йўқ. Тарих муқаррар равишда, эр –

тами — кечми, мукаммаллашган, ҳар томонлама ривожланган жамиятга келади. Одамлар ҳеч қандай муаммосиз фаровон ҳаётга етиб келади», — деб фикрланган яқин ўтмишимизда. Бунда тарихнинг асл маъноси иккинчи ўринга суриб қўйилган эди. Бироқ, тарихий тараққиёт жараёни шуни кўрсатдики, тарихнинг олға қараб бориши таъминланмади ва кафолатланмади.

XX асрдаги жаҳон урушлари кўп вайронагарчиликка олиб келди. Миллионлаб қурбонлар, раҳмсиз диктаторлик, тоталитаризм, оммавий геноцид (у ёки бу халқни йўқ қилиб ташлаш) одамларнинг оммавий қашшоқлашуви каби ҳодисалар аср фожиаси бўлди. Жаҳон урушлари, вайронагарчиликлар, инсониятнинг ер юзидан йўқолиб кетиши мумкинлиги каби масалалар жамиятнинг олға қараб кетишига кафолат бермас эди. Жамиятнинг бир бутун тараққиёти масаласига ҳам шубҳа билан қарайдиган бўлдилар. Ҳақиқатдан ҳам одамлар меҳнат қилдилар, ўз асрининг фидойисини сифатида, жисмоний ва ақлий фаолиятда бўлдилар. Янги техника, янги моддий неъматлар яратдилар. Бироқ, одамлар аҳволи, авлодлари ҳаёти яхшиланмоқдими? деган савол майдонга энди ташланди.

Кейинги уч юз йил ичига одамларнинг моддий аҳволи ўттиз марта ошиши учун имконият туғилди, ҳамма нарса ўзгарди, фақат инсоннинг ўзига ўзгариш бўлмади,

К. Ясперс

Ҳаётда ёмонлик борган сари ортиб борди: Адолатсизлик, маънавий қашшоқлик ҳам авжига чиқди. Ана шундай шароитда немис файласуфи К Ясперс одамларнинг бахтли ҳаёт кечирishi мумкинми, деган саволни майдонга ташлади. Шунинг учун файласуфлар ўз нигоҳларини тарихнинг мавжудлигини, унинг абадийлигини кафолатирадиган замонга қаратдилар. Бу тарихнинг маъносини англаш зарурати эди.

Бироқ тарихнинг маъносини аниқлаш жуда мушкул масала. Файласуфлар ҳеч қачон осон йўлдан бормаган. Ҳозирги замон фалсафаси XIX аср фалсафасидан фарқли ўлароқ ижтимоий ҳаёт, тарих мураккаб, кўп қиррали жараён бўлиб, унинг йўналишини олдиндан билиш қийин эканлигини англаб етди. Файласуфларнинг кўпчилиги тарихнинг тақдирини шахс тақдири билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Уни турли томондан текширишда Н. Бердяев, К. Ясперс, Ж.

Маритиен ва бошқаларнинг хизматлари катта. Даставвал, **ижтимоий тарих инсонлар тарихидан иборат эканлигини тан олиш керак.** XIX аср фалсафасида тарих объектив инсондан ташқаридаги жараён сифатида ўрганилиб, шахс бу жараёндан чиқариб ташланган эди.

Тарих эса, конкрет одамларсиз юз бермайди. Чунки тарихда инсон ўз меҳнати, фаолияти, кураши, севиши, азобланиши, ўй-фикрлари билан иштирок этади. Ҳар бир одам тарихий жараёнда иштирок этар экан, у ёки бу даражада из қолдиради. Аммо, тарихий бурилишлар, ижтимоий-иқтисодий, илмий, маданий-маърифий ўзгаришлар тўғрисида фикр юритирганда, асосан шу жараён ва ўзгаришларга хазмати синган айрим тарихий шахслар ва мутафакирларга эътибор берамиз.

Ҳар бир инсон бетақрор, унинг қилган фаолияти ҳам жозибадор.

Ҳамма одамлар фан билан шуғулланиб, тарихий субъект сифатида намоён бўлавермайди, бироқ тарихда ҳамма вақт конкрет шахс сифатида иштирок этади, муаммоларни ҳал қилишда у ёки бу даражада иштирок этиб, ўзи қандай бўлса, шундай намоён қилади. Ҳар бир шахс, юқорида айтганимиздек, тарихий тажрибалардан фойдаланиб, тарихда иштирок этади ва келажакка замин тайёрлайди. Бироқ уларни ўз дунёқарашдан келиб чиқиб қабул қилади, амалга оширади.

Тарихий жараёнларни пайқаш ҳаммага ҳам nasib бўлавермайди. Кўплар бу жараёнларни пайқамайдилар ҳам. Буюк шахслар, салоҳиятли инсонлар бу жараёни илмий амалий таҳлил қилиш қудратига эгадирлар.

Президент Ислом Каримов ўзининг саъи-ҳаракати, ақл-заковати билан тарихимизда буюк ўзгаришлар бўлишини ҳаммадан олдин пайқади, халқни юксакликка чорлади. Ўзимизга хос, ўзимизга мос тараққиёт йўлимизнинг умумий тарихий жараёнлар билан узвий боғлиқлигини кўрсатиб берди. Тарихимиз маъноси ва мазмуни индивидуаллашган шаклда Ислом Каримов асарларида ўз ифодасини топмоқда.

Инсон ўтмиш билан муносабатда бўлар экан, бу инсон яшаётганининг умумий шартидир. Агар инсонни ўтмишдан маҳрум қилинса, бу уни ўзига хос йўлдан, ўз қадриятдан маҳрум қилишдир. Ўтмишга фақат объект сифатида қарай

олмаймиз. Ўтмиш борлиғимизнинг, қадриятларимизнинг таркибий қисмидир. У ўзлиғимизни англашнинг, мустақил фикрлашимизнинг заминидир. Ўтмиш аждодларимиз ўзи хоҳлаганича, мустақил қадрият сифатида яшаган. Биз улардан тамомила бошқача эмасмиз. Уларнинг ворисларимиз. Демак, тарих ҳар бир шахснинг ўтмишга муносабатда бўлиши, тарихий жараёнда ишгирок этишининг бетакрорлигини ифодалайди.

Тарихга ҳар бир шахс ўз фикри, эътиқоди, дунёқараши билан мустақил муносабатда бўлади. Бу эса, шахснинг умуий тарихий жараёнларда иштироки мазмунини ташкил этади. Шундан кўринадики, умумий жараёнлар сифатида тарих шахснинг қадр-қимматининг ўзига хослигини намоён қилиш асосида боради.

Бугунги дунёда ҳақснинг қадр-қимматини намоён қилишга тўсқинлик қилувчи омиллар жуда кўп. Бойлик орқасидан қувиш, амалга интилиш, шон-шухратга берилиш, нопоклик ва бошқалар қадр-қимматни ошириш эмас, аксинча, шахснинг ўзи ўзини пастга уриши эканлигини ҳамма вақт ҳам пайқамайдилар. «Одий» одамга эътибор бермаслик, «юқорига» қараб «пастни» кўра билмаслик шахснинг қадр-қимматини пастга уради. Ҳозирги замон гуманизми ҳар бир шахснинг қадр-қимматини оширишга, унинг борлигини, яшашини, тарихий жараёнда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган.

Миллий маънавиятимиз, миллий ғоямиз ана шуларни ифода этади. Ўзбекистон Конституцияси халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилган ҳолда инсон эркинлиги ва ҳуқуқларига кафолат беради. Халқимизнинг бугунги кунда миллатга, жамиятга, ўз-ўзига, бошқа халқлар қадриятларига бўлган муносабати тарихга бўлган муносабат мезони билан ўлчанади.

Тарихнинг маъноси умуминсоний маъно бўлиб, ҳамма вақт конкрет шахс билан боғланган ҳолда намоён бўлади. Тарихнинг маъноси деганда соф объектив ёки соф субъектив деб қарамаслик керак.

«Маъно» тушунчаси (кимгадир, нимагадир) инсонга бўлган муносабатни кўзда тутеди. «Маъно» инсон борлиги жараёнида ижод қилиши, дунёни билиб бориши, пайқашни кабилар билан биргаликда намоён бўлади.

Инсон ўз ижодий фаолиятида инсонийликни намоён қилади. Шу асосда тарихнинг маъносини кашф қилади. Та-рихнинг маъносига ташқи жараён сифатида эмас, балки инсоннинг ички маънавий дунёси сифатида, ҳамма жараён-ларнинг инсон кўзгусидан ўтиши нуқтаи назаридан қараш керак. Тарихнинг маъноси — меники, мен учун, деб қарашни, бугун тарихий борлиқ мен учун дахлдор деб, қарашни кўзда тутати.

Тарихга ижодий муносабатда бўлиш, уни яратиш ва уни англаб етиш—муҳим масала. Бирор нарсага маъно берар эканман, мен ўз яшашимнинг бир қисмидан ажраламан (вақтим, умрим кетади), бироқ қашшоқлашиб, кучсизлашиб қолмайман, аксинча, маънавий бойиб бораман. Янги билим—ларга эга бўламан, дунёни чуқурроқ англайман. Ана шунинг учун, юқорида айтилганидек, «тарих — меники, мен учун»

Кимки ўтмишни ардоқлар экан, тарихий хотира билан яшар экан, тарихнинг бетакрорлиги, унинг қадр—қимматини ва шу билан бирга ўз қадр—қимматини англаб етади, шакл—лантиради. Шахснинг ўзига хос фаолияти тарихнинг ички ривожланиш жараёнига айланади. **Демак, тарихнинг уни-версал маъноси шахснинг ўз қадриятларини намоён қилиши, билиши, ўтмишга бўлган муносабати орқали уйғунлашиб боради.**

Шахс қадр—қиммати инсон фаолиятининг бунёдкорлиги, инсонга, тарихга бўлган муносабати, инсоний (одамий) хислатларининг рўёбга чиқиши асосида намоён бўлади. Бироқ инсон ҳеч қачон мақсадларнинг амалга ошиш воситаси бўлмаслиги керак, деб ёзади И.Кант. Инсон учун қоидалар, тартиб қоидалар, ахлоқий принциплар умумий, бироқ инсон мақсадларини амалга ошириш қурбонига айланмаслиги керак. Бугунги кунда халқимизнинг абадийлигини, мустақиллигимизнинг орқага қайтмаслигини англаб яшаш тарихни ҳар бир шахс ҳаётининг мазмунига айлантириб бормоқда. **Абадийлик—бу инсонларнинг яхлитлигидир. Абадийлик учун яшаш—бу ўтмиш, бугунги кун ва келажак авлодлар билан яшаш демакдир.**

Абадийлик оламида яшаш ўз қадр—қимматини авайлаб, ўз фикр—мулоҳазаларини баён этиб (даврга, ўзгариб тура—диган дунёга мослашиб яшашни ўз фикрлаш тарзи деб қабул

қилмай), мустақил ҳаёт кечириб, дунёда ўз ўрнини топа би —
лиш, одамларга ўхшаб ҳаёт кечиришдир.

4.3 СИЁСАТ ФАЛСАФАСИ.

Сиёсий муносабатлар мураккаб ва кўп ўлчовлидир. Унинг ижтимоий — иқтисодий, маданий, тарихий тизимлилик, функционал — концептуал ва бошқа жиҳатлари бор. Сиёсат — ни бир бутун бирликда қараш, дунёқараш сифатида баҳо — лаш, таҳлил қилиш алоҳида аҳамиятта эга. Уни фалсафий таҳлил қилиш амалий фалсафанинг таркибий қисмига киради. Сиёсат фалсафаси кўп тармоқли фан бўлганлигидан, унинг асосий элементлари, шаклланиш босқичлари бошқа ижтимоий — гуманитар фанлар билан мунособати, ҳозирча тўла аниқланмаган. Сиёсат фалсафасининг тадқиқот объекти ва предмети ҳақида ҳам мунозаралар давом этмоқда. Унинг асосчилари ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд.

1987 йилда Лондонда чоп этилган «Сиёсий фалсафа та — рихи» китобида сиёсий фалсафанинг асосчилари сифатида қадимда Фукидид ва Платон, Ксенофонт ва Аристотель, ўрта асрларда Августин ва Аль Форобий, Фома Аквинский ва Макиавелли, янги замонда Мартин Лютер ва Гуго Гроций, Р. Декарт ва Ж. Локк, А. Смит ва XIX асрда Гегель ва Ф. Ницше, XX асрда Гуссерель, Хайдеггер ва бошқалар кўрса — тилади. Бироқ, кўпчилик адабиётларда сиёсат фалсафасини сиёсат назарияси билан аралаштириб юборадилар. Ваҳо — ланки, сиёсий фалсафа сиёсат дунёсининг тузилиш эле — ментлари бўлиб, уни фалсафий категориялар орқали таҳ — лил қилишда, уларнинг тушунча — категориялари, тамой — иллари тизимини яратишда муҳим аҳамият касб этади.

4.3.1. СИЁСАТ ФАЛСАФАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Ҳозирги замон файласуфларининг таъкидлашича, сиёсат фалсафаси қадимги даврлардаёқ мустақил фан соҳаси сифатида шакллана борган, ва сиёсий фан сифатида май — донга келган. Америка ва инглиз сиёсатшунослик фанининг машҳур вакиллари Дж. Келтин ва Н. Берри Платон «Дав — лат» асарига сиёсий фалсафа тизимига биринчи бор асос солган» деб таъкидлайдилар. Замонавий сиёсат фалсафаси — нинг йирик намоёндаларидан бири Л. Страус Сократни

сиёсий фалсафанинг асосчиси, Платон ҳамда Аристотель қарашлари сиёсий фалсафанинг бизгача етиб келган энг қадимги намуналари, деб ёзади.

Баъзи файласуфлар, хусусан А. И. Алёшин сиёсий фалсафа шаклланишини, қадимги давр фалсафасига тегишли эмас деб, унинг қарашларига эътироз билдиради.

Биринчидан, сиёсат фалсафанинг ҳақиқий маънода тўлиқ шаклланиши учун, давлат, сиёсий муносабатлар аниқ шакланган бўлиши; Иккинчидан, сиёсатшунослик тушунчаларининг маъно ва мазмуни кенг ва чуқур шакланган бўлиши; Учинчидан, давлат, ҳокимият, ҳуқуқ, эркинлик каби тушунчалар қарор топиши керак. Ана шундагина сиёсат фалсафасини ўрганиш объекти такомиллашади, майдонга келади. Сиёсат бир бутун борлиқ сифатида намоён бўлади.

Сиёсий дунё қадимги дунё файласуфларини қизиқтирган. Платон, Аристотель, Цицерон ва бошқалар «Сиёсат» «Давлат» «Қонун» «Республика» ва бошқа тушунчаларни таҳлил қилиб асарлар ёздилар.

Платон ўзининг «Давлат» асарида сиёсий ҳаётнинг ўзгармас идеалини берган. Бу Платон томонидан грек сиёсий идеалини қабул қилиш, қайта ишлаш, холос,

Р.Коллингвуд

Шунингдек, Аристотель грекларнинг ахлоқини ёзиб қолдирган эмас, балки грек ахлоқини ифода этган, бу ахлоқ жамиятнинг олий табақасига хос эди. Т. Гоббс ўзининг «Левиафан» асарида абсолютизмнинг сиёсий ғоясини баён этган.

Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шахри» асарида «халқнинг орзуларини давлат бошқариши керак»лиги ғоясида ифода этган.

Бироқ, «Сиёсий тарих таълимоти» билан «Сиёсатшунослик», «Сиёсат фалсафаси», «Сиёсат социологияси» каби нисбатан мустақил фан йўналишларининг тушунчаларни аралаштириб юбориш чалкашликларга, ғализликларга олиб келади. Сиёсатшунослик фани энг ёш фанлардан, десак, хато қилмаймиз, эътибори билан қадимги даврдан то XVIII асргача сиёсатшунослик фани ривожланишига мос тарзда сиёсат фалсафаси ҳам шаклланиб борди. Сиёсат, сиёсий фал—

сафа тўғрисидаги фикрларда авлоддан – авлодга ўтиш даврида туб ўзгаришлар юз берди. Шахс камолоти билан боғлиқ бўлган: ҳуқуқ, эркинлик, шахс ва жамият манфаатлари тушунчалари ва ғоялари пайдо бўлади. Шахс билан жамият манфаатининг мос келмаслиги, жамиятдаги зиддиятларни англаш, таҳлил қилиш, уни ҳал қилиш масалалари ҳар бир жамиятда ўзига хос тарзда кун тартибига қўйилди. Жамиятда зиддиятли кучларнинг биргаликда яшаши, меҳнат қилиши, жамият билан давлат ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштириш учун ижтимоий – сиёсий институтлар (давлат маҳкамалари), кадриятлар, фуқаролик жамияти тўғрисида ғоялар ривожланди. Янги замон мутафаккирлари шахс билан жамият ўртасидаги доимий антиномия (бир – бирига зиддик)ни англаб етиб, унинг муаммоларини текшириш объекти қилиб олдилар. Жамиятдаги муаммолар давлат учун биринчи даражали эканлиги кўрсатиб берилди.

Жамиятнинг сиёсий дунёси, мустақил кичик социал соҳа сифатида, фуқаролик жамиятнинг шаклланишига замин ҳозирлади. Бу ғоя XVIII аср охири XIX асрнинг бошларида капиталистик тузимнинг шаклланиши, ундаги муҳим сифатлар: хусусий мулк, эркин бозор иқтисоди, вакиллик – парламент демократияси, иқтисодий, ҳуқуқий давлат, социал ва сиёсий соҳаларнинг нисбатан мустақиллашуви, юз бера бошлади. Жамиятнинг сиёсий дунёси XVIII – XIX асрларда капитализм тузумининг вужудга келиши ва қарор топиши мобайнида мустақил кичик социал соҳа, дунёнинг кичик бир тизими сифатида фуқаролик жамиятнинг шаклланишига замин ҳозирлади ҳамда унга нисбатан ҳам мустақил фаолият кўрсата бошлади.

4.3.2. МУСТАҚИЛ СИЁСАТ ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

XIX асрга келиб «гуманитар фанлар» тушунчаси пайдо бўлди ва кенг тарқала бошлади. Ижтимоий – гуманитар фанлар доирасида «Сиёсатшунослик» ва «Сиёсат фалсафаси» шаклланди. Бу давлатнинг келиб чиқиши, унинг вазифалари, ижтимоий шартнома назарияси, динга бўлган муносабати, халқ, миллат суверенитети, инсон ҳуқуқи ва эркинлиги, бошқариш шакллари каби муҳим тушунчаларга

қизиқишнинг ортиб бориши билан белгиланади. Шунинг билан Ғарбда XIX асрда теократик сиёсий таълимотнинг вужудга келиши, давлатнинг илоҳийлиги ҳақидаги таълимотнинг қайта тикланиши, қиролик ҳокимиятини тиклашга уринишлар давлат тўғрисидаги илмий назарияни ишлаб чиқишга эҳтиёж пайдо бўлди. Бу даврда давлатнинг ҳамма нарсадан устуналиги тўғрисида, жамият билан тенглаштирувчи таълимотлар ҳам пайдо бўлган эди.

XVIII аср охири XX аср бошларида муҳим сиёсий назария вужудга келди. Сиёсат дунёсига янгича қарашлар сиёсий назарияни қайта ишлаб чиқишда муҳим асос бўлиб хизмат қилди. Бу сиёсатшуносликнинг мустақил илмий соҳа, алоҳида фан бўлиб шаклланишига олиб келди. Натижада, сиёсат соҳасини назарий ўрганадиган мутахассислар гуруҳи, институтлар пайдо бўлди. Сиёсий муносабатларининг қонуниятларини ўргандилар. Айниқса, сўнги даврда Гегель жуда катта аҳамиятга эга бўлган назарий — гоявий масалаларни майдонга ташлади.

Шуни таъкидлаш жоизки, сиёсат фалсафасининг илмий асосчаси сифатида тан олинган Гегель ҳеч жойда бу атама — ни ишлатмайди. У онасига бағишлаган асосий асари — «Хуқуқ фалсафаси» да сиёсий дунёнинг муҳим тушунчаларини таҳлил қилади. Биз нима учун Гегель «сиёсат фалсафаси» ўрнига «хуқуқ фалсафаси» атамасини ишлатган, деган саволга ёзилган китоблар, мақолаларга суяниб таъкидлашимиз мумкин. Гегелгача инглиз файласуфи Гоббс фанга «ахлоқ фалсафаси», «давлат фалсафаси» тушунчаларини киритган эди. У сиёсат — фалсафасини «қонунни бошқариш» тушунчаси билан айнан маънода ишлатган. Ҳозир бу тушунчанинг эквиваленти (тенглиги) сифатида «хуқуқий давлат» тушунчаси қабул қилинди.

XVIII аср охирига келиб, «Хуқуқ фалсафаси» тушунчаси ишлатила бошланди. У тушунчадан Г. Гуго ўз асарларида кенг кўламда фойдаланди.

Демак, хуқуқ, хуқуқий асос сиёсат фалсафасининг шаклланиши учун энг муҳим тушунчалар ҳисобланган. Шунга кўра, Гегель сиёсий борлиқни, сиёсатни фалсафий таҳлил қилишда «хуқуқий» тушунчасини танлаган бўлса, ажаб эмас. Хуқуқ ва қонун бугунги кунда хуқуқий давлатнинг суверенитет, универсаллик, умумий, мавҳум, шахсисиз

характерга эга бўлишининг асоси бўлиб, бунга сиёсий фуқаролик дунёсининг ўзига хос, индивидуал, аниқ, норасмий томонларини қарши қўйиш мумкин. Гегель «Хуқуқ фалсафаси»да сиёсат дунёсининг шаклланиши ва қарор топиши, унинг вазифалари тўғрисида ўзининг тамойиллари ва қарашларини баён қилади. Асарда яхшилик ва ёмонлик, қонун ва ҳуқуқ, эркинлик ва адолат, ахлоқ, шахс ва оила, мулк, фуқаролик жамияти каби энг асосий муаммоларнинг давлатга бўлган нисбатини, ўзаро боғлиқлигини очиб берилади. *Демак, бу асар эркинлик ёки хуқуқ фалсафасигина бўлмай, «сиёсат фалсафаси» ёки сиёсатнинг фалсафий таҳлилидир.*

Айниқса, асарнинг «Ахлоқ» қисмида фалсафий масалаларига батафсил изоҳ берган. Бунда Гегель оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг моҳиятини очиб беради. Уларни жамиятнинг энг асосий тушунчалари деб кўрсатилади. Гегель давлат тўғрисидаги ғояга, давлатнинг динга, ижтимоий фикрга муносабати, давлат институтлари ва ҳокимият моҳияти, давлатнинг тарихий типлари ва уни бошқариш масалаларига кенг ўрин ажратилган.

Гоббс, Локк, Гегеллар майдонга ташлаган муҳим муаммоларни XIX аср давомида ва XX аср биринчи ярмида Г. Спенсер, В. Парето, М. Вебер, А. Мишель, Л. Дюги, Б. Кроче, К. Шмидт ва бошқалар давом эттирдилар, сиёсат фалсафасининг муҳим ва асосий томонларини ҳал қилишга киришдилар. Улар сиёсий борлиқ ва унинг концепцияларини ишлаб чиқдилар. Билиш назарияси ва онг муаммолари сиёсий соҳани методологик жиҳатидан ўрганиш, ахлоқ ва ҳуқуқ нисбати, реал ва идеал эркинлик, тенглик, адолат каби сиёсий онтологиянинг назарий масалаларини ёритишга катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг хизмати шундаки, сиёсат олами алоҳида реаллик сифатида ўзига хос ривожланишига қонунларига эга эканлигини кўрсатдилар.

Асримизнинг 30—50 йилларида бу масалаларда янада самарали натижаларга эришилди. Сиёсий оламни ривожлантириш режалари майдонга ташланди. Булар сиёсий соҳани таҳлил қилишда дунёқараш ва методологик жиҳатлардан жуда катта аҳамиятига эга бўлди. Олимлар (файласуфлар)нинг кўплари тоталитар тизимга, фашизм диктатурасига қарши кескин кураш олиб бордилар. Демократиянинг қарор топишига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

топишига ўз ҳиссаларини қўшдилар. 60 – 70 – йилларда сиёсат фалсафаси янги босқичга кўтарилди. Бу муаммоларнинг майдонга ташланиши Страус, Э. Фогелин, Р. Назиқ, Г. Рормозер ва бошқаларнинг номи билан боғлиқ.

Юқоридаги фикрларни ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, сиёсат фалсафаси жамият тараққиётнинг маълум даврида вужудга келган. ижтимоий-сиёсий фикрлар асосида шаклланган. Фуқаролар жамиятининг ва сиёсий дунёнинг тизими сифатида қарор топиши сиёсат фалсафаси шаклланишининг шарт-шароити ҳисобланиб, ижтимоий-гуманитар фанлар, айниқса фалсафанинг узоқ давр ривожланиши жараёни натижасидир.

4.3.3. СИЁСАТ ФАЛСАФАСИНИНГ МОҲИЯТИ

Сиёсат фалсафаси фалсафа ва сиёсатнинг кесишган жойини ўрганувчи фан соҳаси бўлиб, сиёсий муносабатларни дунёқараш нуқтаи назардан таҳлил қилади. У ўз ичига сиёсий онтология (борлиқ), аксиология (қадриятлар), эпистемология (билиш тўғрисидаги таълимот), методология, праксиология (амалиёт тўғрисидаги таълимот)ларни ўз ичига олади. Шунингдек, бу билиш соҳаси, сиёсий дунёнинг белгиланган номлари, қадриятлари, давлат ва ҳокимият тўғрисидаги сиёсий ғоялар тизимини инсон маънавий фаолияти, дунёқарашнинг шаклланиши жараёни сифатида ўрганади.

Сиёсат фалсафаси учун сиёсат дунёсининг, эркинлик, тенглик, адолат каби қатор тамойилари фалсафий фикр юритиш манбаидир. У сиёсий муносабатларнинг «қаерда?», «қачон?», «қандай?», «кимлар томонидан амалга оширилди?» каби саволларини фаолиятга ва сиёсий ҳаётнинг умумий йўналишига қаратади. Масалан, конкрет давлат ёки ҳокимият тузилиши эмас, давлатнинг табиати, умуман, ҳокимият; конкрет уруш эмас, умуман урушларнинг умумий табиатига, уларнинг инсон ҳаётида тугган ўрни ҳақида фикр юритади.

Ҳар қандай сиёсат инсон ҳаётининг фаолиятининг муҳим соҳаси сифатида, ўз фалсафий мазмунига эга. Бу маънода сиёсат фалсафаси – сиёсий фаолиятнинг таркибий қисмидир. Сиёсат дунёси объектив борлиқ сифатида мавжуд бўлиш билан бирга, ғоялар тарзида ҳам намоён бўлади, яъни сиёсат

ғояси маънавий борлиқ сифатида тушунчалар, категорияларда ифодаланади. Бу маънода сиёсий борлиқ аниқ ва ноаниқ шаклларда ҳар қандай жамиятда бирга яшайдиёсат фалсафасининг вазифаси сиёсий дунёдаги фикрлар, ғояларни англаб етиш ва тушунчалар моҳиятини очиб беришдир. Сиёсат фалсафаси назарияларнинг тушунча — категорик соҳасини (аппаратини), унинг тилини ишлаб чиқади. Сиёсат фалсафаси фактларни оддий ва қуруқ тар — тибга солиш билан шуғуланмайди, балки унинг моҳиятини очиб беради. Сиёсат фалсафаси сиёсий дунёдаги бутун билан бўлак, умум билан якка, назария билан амалиётнинг ўзаро нисбати, эркинлик, адолат, тенглик, озодлик масалаларини бир бутун ҳолда ўрганади. Сиёсат фалсафаси доирасига ҳокимият моҳияти, ҳокимият муносабатлари, давлатга оид бўлган ғоялар киради.

Фалсафа сиёсий соҳадаги тушунчалар моҳиятни очиб бериш билан шуғуланар экан: «Нега бошқариш керак?», «Халқни бошқариш кимга, ва нима учун керак?», «Бошқаришнинг моҳияти нима?», «Одамлар ўз-ўзини қандай қилиб бошқарадилар?» каби саволларга жавоб бериши керак. Шу фазибаларига қараб, сиёсат фалсафасини жамиятнинг сиёсий ташкилотлари фаолиятларни ташкил қилиш тамойиллари ҳақидаги фан дейиш мумкин.

Сиёсат фалсафаси умумий тенденция, тамойиллар, қонуниятлар билан шуғуланар экан: жамият, демократия, фуқаролик, ҳокимият, сиёсат тушунчаларининг умуминсоний томонларини изоҳлаш билан бирга ҳар бир умумий қондалар муайян шароитда, конкрет халқ, миллат ҳаётида ўзига хос шаклда намоён бўлишини ҳисобга олади

Бугунги кунда мамлакатимизда демократик ҳуқуқий, фуқаролик жамияти барпо этилмоқда, ўзимизга хос, ўзимизга мос йўлни танглаб олдик. Бу йўл халқнинг, миллатнинг дунёқароши, тарихий давлатчилигимизнинг миллий тараққиёт йўли билан характерланади. Бу сиёсий йўлнинг мазмуни миллат менталитетига хос фикрлаш усули, дунёга бўлган муносабати конкрет тарихий давр билан белгиланади. Шунинг учун сиёсий ғояларни, уларнинг андозаларини ташқаридан киритиш, уни у ёки бу миллат ҳаётига зўралаб синдиришга уринишдир.

Сиёсий ғояларнинг қадрияти ижтимоий – гуманитар фанларда ўз ифодасини топади. Унинг мазмуни шу фан ва – киллари яшаган жамият хусусияти билан узвий боғлиқ. Чунки, ижтимоий фанлар тарихий характерга эга.

Ислом Каримов жамиятнинг сиёсий қарашларни: давлат тизими, халқ анъаналари, бой давлатчилик тарихи, халқнинг орзу – умидлари, хуллас миллат менталитетини белгилайдиган, дунёқараши, дину – диёнати, миллий қадриятлардан келиб чиққан ҳолда дунё амалий тажрибалари, илмий назарияларидан фойдаланган ҳолда, ўзбек халқини озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт сари бошламоқда. Президентимизнинг сиёсат фалсафасига доир илмий концепциясини умумлаштириб айтсак:

«Биз барпо этаётган давлат, энг аввало, умум жаҳон цивилизациясига, давлат қурилиш соҳасига бошқа халқлар эришган тажрибаларига, ижтимоий қадриятларга асосланиши лозим.

Ватанимиз азалдан башарият тафаккур ҳазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавияти, ағолатпарварлик, маърифат–парварлик каби фазилатлари шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий ривожланади ва, ўз навбатида, бу фалсафий–ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, буюк мутафаккур аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шиклланиши лозим».

И.Каримов

СИЁСАТ ФАЛСАФАСИ

Сиёсий назария ва фалсафа	Сиёсатнинг таҳлил йўналишлари
Сиёсий назария	Сиёсий муносабатларнинг конкрет намоён бўлишини муштарак – мужассам ўрганади. (Бу – институтлар, субъектларнинг тузилиши ва вазифалари, уларнинг характери, сиёсий тизимдаги аҳамияти, ўзаро алоқалари, шакл ва типлари ҳақидаги

	лишлар тизимидир)
Сиёсат фалсафаси	Сиёсий муносабатларнинг дунёсининг бир бутун тарзда умумий йўналишга хос универсал тамойиллари, моҳиятини, давлат, ҳокимиятнинг умумий ва миллий ғояларини. Бу ғоялар сиёсий онтология (борлиқ), гн – осеология (билиш), аксиология (қадриятлар), методология категориялари орқали ифода – ланади.
Сиёсий он – тология (борлиқ)	Сиёсат дунёси инсон борлиғи, фаолияти соҳасининг ўзига хос томони бўлиб: ҳоки – мият, давлат тизимидаги ташкилотларга, принцип ва нормаларга бўлган муносабатни ифодалайди. Ҳокимият, давлат тизими у ёки бу гуруҳнинг, бутун жамиятдаги киши – ларнинг манфаат ва эҳтиёжларини таъминлашга, ҳаётини фаолиятини амалга оширишга кафолат беради. Бошқача қилиб айтганда, сиёсий борлиқ – жамият, давлат ва ҳокимиятга тегишли барча ташкилот ва муносабатлар, мажмуасидир.
Сиёсий би – лиш	Субъектнинг сиёсий муносабатлар намоён бўлиши ва моҳиятни ўрганиш жараёни бўлиб, бунда сиёсий борлиқ билишнинг объекти ҳисобланади. Сиёсий ҳис – туйғулар, фикр – мулоҳазалар сиёсий онг шаклланиб боради. Субъект сиёсий ҳаётни англаб етади. Тушуниш, муҳокама, мулоҳаза орқали демократия, ҳокимият, давлат тизими, ҳуқуқий, фуқаролик жа – мияти тўғрисида билимга эга бўлади. Ва бу сиёсат фалсафасининг асосий мақсадини, вазифасини ташкил қилади.
Сиёсий ме – тология	Сиёсатни ўрганишнинг: аналитик ва синтетик; тизимли ўрганиш; чизиқли ва чизиқсиз тафаккур; ўз – ўзини бошқариш, статистик ва эҳтимолий. Прагматик ва лингвистик методлари мавжуд. Методология технология ва бошқаришнинг хусусий ва умумий методларини ўз ичига олади.

Сиёсий ак — сиология (қадриятлар)	Сиёсат дунёсида жамият мақсад ва ғояларни амалга оширишда эзгулик, адолат, гўзаллик, ҳақиқатнинг намоён бўлишидир. Инсон энг олий қадрият эканлигини сиёсат даражасига кўтариш, аксиологиянинг маз— мун — моҳиятини ифодалайди
---	---

4.4. ИҚТИСОДИЁТ ФАЛСАФАСИ

Иқтисодиёт фалсафаси ҳозирги замон донолик илми —нинг муҳим бир соҳаси бўлиб, амалий фалсафанинг тарки —бий қисми ҳисобланади.

Фалсафани назарий ва амалий соҳага ажратиш юнон файласуфи Аристотелдан бошланади. Форобий ва Ибн Си —нолар амалий ва назарий фалсафага жуда катта эътибор берганлар. Фалсафанинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётдаги ўрнини кўрсатиб беради. Жаҳон фанида Форобий ҳақли равишда иқтисодиёт ва сиёсат фалсафасининг асосчиси деб тан олинади. Гегель ҳам фанни фалсафа, тарих, ҳуқуқ, санъат, ахлоқ, фалсафа тарихи, мантиққа бўлиб, ҳар бир соҳанинг фалсафий муаммоларини кўрсатган эди.

Ҳозирги даврда билимлар тизимининг турли соҳалари билан шугулланувчи фалсафий йўналишлар мавжуд. Булар фан фалсафаси, тарих, социал, иқтисодиёт, сиёсат, техника, санъат, ҳуқуқ фалсафаси ва шу кабилардир. Бундай соҳалар фалсафанинг умумий ғояларининг реал ҳаёт билан алоқасини таъминлаб, унинг инсон амалий фаолиятидаги аҳамиятини кўрсатиб беради. Фалсафа умумий тушунча —лардан конкрет ҳаётий муаммоларни ҳал қилишга ўтади. Одамлар фаолиятини маълум мақсадларни амалга оширишга йўналтиради. Европа фан — техникасининг ривожланиши, шу асосида индустриал жамиятнинг вужудга келишида фалса —фадаги рационал —метод асосий роль ўйнаганини биламиз. Бугунги кунда инфор­мацион жамиятнинг вужудга келишида Аристотель майдонга ташлаган, мантиқан ал Хоразмий иш —лаб чиққан, кейинроқ унинг ватандошлари Форобий ва Ибн Си­нолар томонидан ривожлантирилган алгоритмни техни —кага татбиқ қилиш (албатта ғарб мантиқшуносларининг му —носиб ҳиссасини эътироф этан ҳолда) муҳим роль ўйнага —нини ўйлаб кўрайлик. Бугунги кунда инфор­мацион жамият

мавжуд экан, унинг иқтисодий, сиёсий, маънавий моделини кўрсатиб беришда фалсафий тафаккурнинг ишгиروي ки юк — сақдир. Биз бунда иқтисодиёт фалсафаси нима, у жамиятни таҳлил қилишда, ижтимоий ҳаётнинг ривожланишида қандай ўрин тутади, каби саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

→ Тўғри, бутунги кунда фан соҳаси шунчалик мураккаб — лашиб, дифференциялашиб кетдики, у билан шуғулланиб, чуқурроқ ўрганиш учун алоҳида одамнинг умри етмайди. Аксинча, инсон жуда катта имкониятларга эга бўлишига қарамай, умр бўйи ҳаракат қилса ҳам ҳаммасини реаллаштириб улгурмайди. Уни реаллаштирадиган муҳит ҳам бор, тўсиқ бўладиган, таҳдид соладиган омиллар ҳам бор. Бундай жараёнларни юртбоштимиз ўз асарларида атрофлича ёритган.

Бутунги кунда бутун борлиқнинг, дунёнинг манзараси асосида ҳамма фанларнинг умумий бир негизини топиб, уларнинг ҳамкорлигини таъминлаш ва мувофиқлаштиришда, бир мақсадга йўналтиришда фалсафа асосий ўрин тутади. Фалсафа инсоннинг дунёда тутган ўрни, унинг атрофдаги реалликка бўлган муносабати билан шуғулланар экан, иқтисодий реаллик инсоннинг дунёга бўлган муносабатининг муҳим бир томони, бевосита инсоният наслининг табиатга бўлган муносабатини мақсадга мувофиқ, онгли муносабати асосида табиат билан инсон ўртасида модда алмашув ва инсон билан инсон ўртасидаги моддий муносабатлар асосини ташкил этади. Демак, иқтисодиётни файласуф нигоҳидан ўтказиш инсоннинг табиат билан муносабатда бўлишининг қандай мақбул методологияси бор, инсон унга муносабатда бўлишда, ахлоқий, эстетик, диний, фалсафий қарашларини намоён қилиш асосида борадими ёки фақат табиатни ўзига бўйсиндириш асосида борадими? Инсон иқтисодий муносабатлари жараёнида табиатни сунъийлаштириб боради. Уни ўз эҳтиёжига мослаштиради. Бироқ, биз яратган сунъий табиат табиатга қарама — қарши, унинг табиийлигини ўзгартирадими ёки у билан мувозанатда бўладими, деган саволга жавоб беради.

Демак, иқтисодиётни инсонийлаштириш фалсафий муаммодир. Биз иқтисодиётда ишлаб чиқариш, истеъмол ва алмашув жараёнида инсоний ҳислатларни намоён қилиб

яшаймизми ёки фақат биологик эҳтиёжларни қондириш учун яшаймизми? Инсон ва унинг дунёда тутган ўрни турғисида гоҳ инсонни, гоҳ космос, табиатни бириктиришга қўяди, натижада гоҳ гуманитар билимлар, гоҳ табиий — илмий изланишлар устунлик қилади. Бугунги кунда илм — фанни ҳам, иқтисодий муаммоларни ҳам ҳаммасини инсон моҳият нуқтаи назаридан изоҳлашнинг ўрганиш керак бўлади. Акс ҳолда иқтисодиёт инсоннинг маънавий ҳаётини, ишонч — эътиқодини, миллий ғурурини, ватан туйғусини тарбияламайди. Аксинча, юксалиб кетишнинг сабаби руҳиятдаги эзгулик, миллий ғурур, ифтихор, маънавий кўтарин — қилик эканлигини кўрсатади.

Олмониянинг юксаликка кўтарилиш сабаби немис руҳиятига мос иқтисодиётни ташкил қилиш эмасми? Немис руҳияти, ахлоқи ва минталететини ифодаловчи "немис идеологияси" пайдо бўлди. Кант, Гегель, Фейербах, Фихталар немис тафаккурини юксак чўққига кўтарди. Немис халқининг кучли бўлиши учун, унинг эътиқодида янгилашни юз беришини кўрсатди.

Ницше, Гуссарль дунёдаги буҳрондан қутилиш учун янги тафаккур тарзини яратиш керак деди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг одамларни жаҳолат ботқоғидан чиқариб келажакка ишонч — эътиқод руҳида тарбиялашда бизнинг ватанимизда мавжуд бўлган аждодларимиз яратган фалсафа жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Германияда Франкфурт мактаби, Вена тўтараги, Англия аналитик фалсафаси, Америка Қўшма Штатларида бизнес ва прагматик фалсафа Европа фани ва иқтисодни ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшмадимми? Инсон фаолияти нимага қаратилиши керак, дунёнинг яхлит манзараси ҳақидаги фалсафий фикрларни майдонга ташлади.

Бугунги кунда "яқин келажакдаги фаолиятимизнинг бош мақсад ва мазмунини белгилаб олишимиз зарур" деб кўрсатади юртбошимиз. Биз иқтисодиётнинг барча соҳаларини ва тармоқларини эркинлаштирар эканмиз, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақил фаолиятида бўлиши учун тўла ва ҳар томонлама имконият яратамиз, ўтмиш ва келажак авлод билан ишлаб чиқаришда иштирок этадиган ва этмайдиган одамлар билан маълум муносабатда бўлишни тақозо қилади. Бундай фаолиятни амалга ошириш, яъни эркинлаштириш ва

иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш одамларнинг маълум дунёқараш тизимига эга бўлиши, шахснинг онгли муносабатида бўлиши, маълум иқтисодий билимга эга бўлишгина эмас, балки инсон маънавий жиҳатдан пок, иймони бутун, иродаси бақувват, инсон қалби тоза бўлиши керак. Буларнинг ҳаммаси дунёга тўғри ва виждонан муносабатда бўлиш демакдир.

Одамларга бундай муносабат миллий онгимиз, мента – летитимиздан келиб чиқади. Ҳозирги замон фалсафасида жамият ривожланишининг янгича қарашлар тизими мавжуд. Демак, ҳар бир юмушчи, тижоратчи ёки корхона эгаси ана шундай қарашлар тизимидан келиб чиққан ҳолда иш юри – тиши жамиятни ривожлантиришга олиб келади.

Маркс ўзининг "Капитали"да иқтисодий назарияни майдонга ташлар экан ижтимоий қонунларнинг объектив эканлигини бош масала деб қаради. Шу асосида жамиятнинг ривожланишида иқтисодий муносабатлар асосий ролни ўйнайди, деб жамият ривожланишининг негизида иқтисод ётишини кўрсатди. Кишиларнинг маънавий ҳаётининг ўзгариши ана шу иқтисодий муносабатларга боғлиқ қилиб қўйди. Инсонни "иқтисодий одам" билан тенглаштирди.

Гегель эса, бутун борлиқни объектив, мутлоқ ғоя билан тенглаштирди. Ҳар иккаласи ҳам инсон ижтимоий қонунлар инсон онгидан ташқарида, унга боғлиқ бўлмагани ҳолда мавжуд, деб айтдилар. Бу қонунларни алоҳида одам йўқ қила олмайди, бекор қила олмайди, деб кўрсатдилар. Ҳар бир шахс умумий маданият, қонунга бўйсунди, деб айтдилар.

Одамларнинг ўз манфаатлари йўлида ҳаракат қилиши, ўз фойдасини кўзлаб фаолиятда бўлиши одамларни бир – лаштирмайди, балки бир биридан ажратади. Хеч ким зарарга ишлашни ҳохламайди. Бу одамларнинг кундалик турмуши учун қулай фалсафадир. Бироқ, иқтисодий борлиқ инсон борлигининг бир қисми экан. Реал ҳаёт мураккаб экан. Реал ҳаётда инсон турли сабабларга кўра фаолиятда бўлади. Инсон эркин, мустақил, баркамол бўлиши учун дунёни, ўзини ҳис қила билиши, идрок қилиши, тушуниши, унинг қонунларини ўрганиши, ўзини шу дунёнинг бир қисми эканлигини ва унда тугган ўрнини англаб егиши керак. Мана шунда ҳалол меҳнат қилади, маънавий жиҳатдан пок бўлади. Шунда инсон озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт

барпо этишга ўз ҳиссасини қўшади, бунга ўзини масъул деб билади.

Иқтисодий эркинлаштириш шахс эркинлиги билан боғлиқ. Эркинлаштириш жараёни иқтисодий бозор иқтисодий қонуни асосида ривожланишни таъминлаш билан бирга, шахснинг камол топтириш жараёнига айланади, унинг миллий характерини шакллантиради. Иқтисодий эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш жараёни миллий ғоя тамойилларининг уйғунлашуви ва ҳар бир соҳа ва ҳар бир одамнинг ҳаёт дастурига айланиб бориши билан характерланади. Иқтисодий эркинлашув жараёни — инсон характерининг намоён бўлиши, инсонийликнинг рў — ёбга чиқиши асосида борганида ҳар қандай ислохотларга тўсиқ бўладиган иллатлар, тараққиётимизга таҳдид соладиган таъсирлар олиб ташланади демақдир.

Олмонийликлар характерида аниқлик, ишни охирига етказиш, ҳар бир ишни ўз вақтида тугатиш, немис ғоясининг ўз фаолиятига сингдириб юбориш; Америка халқини му — ваффақият, бойлигини кўпайтириш ғояси онг — онгига син — гиб кетган, муваффақиятсизлик — уят ҳисси билан боғлиқ эканлиги жамият ривожланишига таъсир этмайдими?

Ҳозирги замон фалсафасида инсон фаолиятининг турли йўналиши ҳақида фикр юритилади. Уларнинг фаолиятини асосан иккига бўлинади. Биринчиси, маҳсулдорсиз фаолият, иккинчиси — маҳсулдорлик (бунёдкорлик) фаолият. Демак, инсон фаолияти ҳаммаси ҳам моддий, маънавий неъматлар яратавермас экан.

Маҳсулдорсиз одамлар олувчи одам ҳеч қандай маҳсулот яратмайди, аммо турли йўللар билан бировлардан олади. Бироқ, бундай одам ўз қадр қийматини сарфлаб, бировларга тақдим қилиб, қарам бўлиб яшайди. Ўзини қийнаб, азоблаб, бошқаларга қарам бўлиб яшаш улар учун шарафли. Уларни пассив характердаги одам деб аташ ҳам мумкин. Бундай одамлар мазаҳист — турида бўлади. Ўзини қурбон қилишдан ҳам, азобланишдан ҳам завқланади, бўйсуннишни содиқлик, гурусизликни камтарлик, ўзининг мустақил фикри йўқликни масъулиятлилик деб билади.

Тортиб олувчи одам ҳам ҳеч қандай маҳсулот яратмай — ди. Бошқаларни бўйсундиради. Социал жиҳатдан бировларни азоблашдан мамнуният ҳис қиладиган одам. Бундан ташқари,

йиғиб – териб яшовчи одам, эҳтиёткор, амалиятли, тежамкор, ўзини тута биладиган одам ҳам бор. Зиқна, бахил одамлар ҳам шу типга киради. Бундай одам конструктив эмас, балки деструктив одам турига киради.

Бозор характерли одам, «бозор одами». Бу алмашиб, одди – сотди билан кун кўради. Бутун қобилияти, иқтидори одди – соттига қаратилган. Инсоний муносабатларни одди – сотти муносабати билан ўлчайдиган одам. Бундай одам бе – фарқ бўлади. Ҳаётнинг мазмуни пул, мол – муқда, иқтисодий муваффақиятда деб билади, ҳамма нарсени пул билан ўлчайди. Биз бозор одамининг маҳсулдор (бунёдкор) одам бўлишини хоҳлаймиз.

Сермахсул одам. Бу моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқарувчи, ақлли, ҳаётни севувчи, мақсадни амалга оширувчи одам. Бундай одам маҳсулот яратади, экин экиб, боғ – роғлар яратади, ижод қилади, билимини, ақл – идрокини, ҳис – туйғусини намоён қилади. Ўз кучи, ақлига ишонади, муваффақиятни ташқаридан эмас, балки ўзидан қидиради. Бировдан олиб яшамайди, тортиб олмайди, бошқалар ҳисобига бойимайди. Балки, ўз одамгарчилигини, инсоний фазилатларини руёбга чиқариб яшайди. Мана шу – нинг учун бундай одамлар интилиб, изланиб, ташаббускор бўлиб яшайди. Натижада, ўзлигини билиб, бошқаларни се – виб, яхшилик қилиб яшайди. Қийинчиликлардан қутилиб кетишнинг конструктив йўларини топа билади. Демак, бу – нёдкор шахс ижодкор, ташаббускор шахсдир. Шахснинг бундай ҳислатлари руҳий таҳлил фалсафасида батафсил ишланган. Бунёдкор шахс ўз кучи, меҳнати, одамийлигини намоён қилиб яшар экан, унинг фаолияти яхшилик, севиш эзгулик, саодатга қараб боради. Дунёни, табиатни бўзмасдан ардоқлаб яшайди. Инсонларга ўз меҳрини, қалбини ҳади қилиб яшайди. Бундай одамлар инсоний куч – қудратларини ҳосил қилишга қодирдир. Савол туғилади: инсонда шундай куч қаердан келади? Аввало, азадан берилган, унинг та – биатидан шундай яратилган бўлади. Қолаверса тарбия, му – ҳитдан олади, илм олади, билимга эга бўлади. Тафаккури ривожлавнади. Унинг билимдон бўлиши комилликка етак – лайди. Эркин, мустақил фикрловчи комил инсон эса, куч – қудратли бўлади. Инсонга яхшилик қилиш, уни сева билиш учун у камолотга эришиши керак. Камолотга эришиши учун

чин севгига эга бўлиши керак. Ана шунда ўз кучини намоён қилиш имкониятига эга бўлади. Кучни намоён қилиш орқали одам лаззатланади, сева билади, эзгуликни амалга оширади. Хуллас инсонийлик намоён бўлади. Демак, биз иқтисодий эркинлаштириш эканми бу жараён уни инсонийлаштириш демакдир.

Мана шунинг учун инсонийлаштириш ғайринсоний ҳислатларга қарши кураш асосида боради. Таъмағирлик, омонатга ҳиёнат, ноҳақлик, ҳасадгўйлик, умидсизлик, тажа – вузкорлик, бепарқлик, пассивлик, адолатсизлик, ёлгон, ифво, нотўғри ахборот каби иллатлар жамиятимиз демократияси – нинг ривожланиши, озода ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлига тўсқинлик қилади. Бундай фикрлаш тарзи мустабид (тоталитар) даврнинг қашшоқ фалсафаси оқибатида вужудга келган фикрлаш тарзи, хусусий мулкчилик, мулкка эгаллик қилиш туйғусини менсимаслик, миллий тафаккурни пастга уриш натижаси эмасми?

Порахўрлик тажавузкор, бузуқлик, вайронагарчиликка, адолатсизликка олиб борадиган йўл эканлигини, иймонга, миллий ғурурга раҳна соладиган, миллат номига доғ туширадиган фаолият эканлигини англаб етиш вақти келди. Демократия, ҳуқуқий давлат қонунлари одамларни ана шулардан ҳимоя қилиши кераклигини Юртбошимиз такрор – такрор айтмоқда.

Биз юқорида Маркс "Капитал" асарида хусусий мулкка қарши пролетариат мафкурасини яратар экан, ижтимоий мулкнинг вужудга келишининг асосларини кўрсатиб берди, деб айтдик. "Сиёсий иқтисод танқидига доир" асарида қапи – тализмдан социализмга ўтиш революция (инқилоб) асосида бўлишини кўрсатиб берди. Бунинг фалсафий асоси диалектик материализм эди. Чунки, диалектик материализм пролетариат синфи мафкурасининг фалсафий асосидир. Мана шу асосда иқтисодийда маъмурий буйруқбозлик усули пайдо бўлди. Социализм иқтисодийнинг ҳалокати сабаби ҳам ана шунда. Чунки, иқтисодий эркинлашмади, ҳаммани "тенглаштириш" сиёсати, "эҳтиёжга яраша" принципига қараб кетди. Иқтисодийда боқимандалик психологияси вужудга келди.

Бугунги кунда диалектик материализм бозор иқтисодийга ўтишининг фалсафий асоси бўла олмайди. Биз

мустақил демократик, фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат барпо этар эканмиз бизнинг мустақил диёримиз, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз экан қайси фалсафага асосланиши керак?

Бу саволга Президентимиз қуйидагича жавоб беради: "Биз барпо этадиган давлат, энг аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиш соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши лозим. Ватанимиз азалдан башарият тафаккури хазинасига унутилмас ҳисса қўшиб келган. Асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавияти, адолатпарварлик, маърифатпарварлик каби фазилатлари шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан ўзвий равишда ривожлани ва ўз навбатида бу фалсафий ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Бизнинг келажаги буюк давлатимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, буюк мутафаккур аждодлари мизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим". (И.Каримов "Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари" Т. 1995, 9-бет).

Мухтарам Президентимиз бозор иқтисодига ўтишнинг беш тамойилини майдонга ташлади. Бу тамойиллар бозор иқтисодиётига ўтишнинг, иқтисодиётнинг фалсафий асоси десак ҳато қилмаган бўламиз. Чунки, "Иқтисоднинг сиёсатдан устуналиги" принципи иқтисоднинг ҳамма нарсадан ҳам устун ёки моддийлик бирламчи, маънавийлик икқиламчи, деб қаралган диалектик материализм фалсафасидан тамоман фарқ қилади. Бунда гап иқтисодиётнинг мустақиллиги, эркинлиги, ўз қонуниятлари билан иш кўриши ҳақида боради. Ҳар бир соҳанинг мустақил вазифаси, тамойили, ўз ўрнида бўлиши ҳақида боради. Иқтисодиётнинг маъмурий буйруқбозлик асосида бошқарилмаслиги тўғрисидаги фикрдир. Бу тамойил Юртбошимиз асарларида босқичма-босқич тақомиллашиб бормоқда.

Иқтисодиёт фалсафаси тўғрисида гап борар экан, унинг методологияси тўғрисида ҳам баҳс юритиш даркор. Бунда бозор муносабатларига босқичма-босқич эволюцион йўл билан ўтиш иқтисодиётнинг умум фалсафий методи ҳисобланади. Иқтисодиётни эркинлаштириш ҳам эволюцион йўл билан боради.

Биринчидан, иқтисодиётни эркинлаштиришнинг босқичма – босқич шаклланиши тажавузкорликни истисно қилади. Бу инсон моҳиятини, қадриятларини намоён қилиш асосида боради. Демак, маънавиятимизнинг рўёбга чиқиши асосида иқтисодиёт инсонлашган жараёнга айлантирилади.

Иккинчидан, иқтисодиётни эркинлаштириш иқтисоднинг ўз қонунлари асосида тараққий қилишни таъминлайди. Демак, ўз – ўзини ривожлантириш, ўз – ўзини ташкил қилиш (синергетик метод) асосида боради.

Учинчидан, иқтисодиётни эркинлаштиришни бошқаришнинг янги усулини тақозо қилади, ишлаб чиқариш, алмашув ва истеъмол жараёнларининг уйғунлигини таъминлайди, ташаббускорларга кенг йўл очиб беради, мулкка эгаллик ҳиссини шакллантиради.

Тўртинчидан, иқтисодиётни эркинлаштиришни ривожлантиришдаги тўсиқларни олиб ташлашни тақозо қилади, ривожланишнинг узлуксизлигига йўл очади.

Бешинчидан, иқтисодиётни эркинлаштириш ижтимоий ҳаётдаги вазиятни ҳисобга олишни табиат ва ижтимоий фанлар ютуғидан эркин фойдаланиб, уни татбиқ эта билиш, янги технологияни жорий қилишга кенг йўл очиб беради.

Олтинчидан, эркинлаштириш иқтисодиётнинг очиқ ти – зим сифатида фаолиятда бўлишини тақозо қилади. Натижада турли соҳалар ўртасида, чет эл инвестициясини жалб қилиш, улар ўртасидаги номувофиқликни бартараф қилишга имкон яратади.

Еттинчидан, иқтисодиётни эркинлаштириш хўжалик субъектларини қонун доирасида мустақил, ҳеч кимга тобе бўлмай демократик асосда иш юритишни тақозо қилади. Турли манфаатлар ўртасидаги зиддиятни бартараф қилиш, улар ўртасидаги ўзвий боғлиқлик, ўзаро ҳамкорлик асосида иш тутишни таъминлайди.

Саккизинчидан, шахс нафақат қонунни ҳурмат қилиши, унга амал қилиши асосида иш кўради, балки виждони, эътиқоди олдида ҳам масъулиятдан бўлади. Одамгарчиликни намоён қилиб яшаш ҳаётнинг мазмунига айланади. Демак, иқтисодиётни эркинлаштириш – шахснинг эркин, мустақил бўлиб яшаш, комилликка интилиш жараёнига айланади. Эркинлаштириш иқтисодиётни ахлоқийлаштиради, ҳаётни, ватанни, одамларни севувчи, махсуддор одамни шаклланти –

рувчи жараёнга айлантиради. Иқтисодий муносабатлар инсоний муносабатларга айланади. Биз фан фалсафаси доира — сида фикр юритгар эканмиз, иқтисодиётнинг ривожланиши фан — техника билан боғлиқлиги масаласига алоҳида эътибор беришимиз керак.

Дунёнинг табиий — илмий манзараси бор. У дунё тўғрисидаги тасаввуримизни ўзгартириб туради. Масалан, XVIII асрда механика қонунлари асосида дунёнинг механик манзараси ҳақида тасаввурлар ҳосил бўлди. Механика қонунлари мутлақ қонунлар деб ҳисобланди. Уларнинг техникага татбиқ этилиши саноат инқилобини юзага келтиради. XIX аср охири — XX аср бошларида дунёнинг янги манзараси (нисбийлик назарияси, радиоактивлик ва бошқалар асосида). XX асрнинг 60 — йилларида квант механикаси, янги космос назарияси, синергетика асосида дунёнинг янги манзараси, уларнинг натижаси ўлароқ янги тафаккур тарзи вужудга келди. Дунёнинг бир бутун назарияси доирасида иқтисодий реаллик манзараси тушунчаси пайдо бўлди. Бу иқтисодиёт назариясининг — реалликнинг илмий манзарасидир.

Мумтоз сиёсий иқтисод борлиқнинг иқтисодий манзарасини беради ва одамлар фаолиятининг муҳим томонини очиб беради. Бунда асосий эътиборни моддий бойликка, инсон кўли билан яратилган ёки маълум миллатнинг табиий бойлигига қаратилади. Бунинг асосчилари А.Смид, Д.Рикардо ва б. эди (XV111 аср). Мумтоз сиёсий иқтисод асосчилари моддий фаровонлик тўғрисидаги ғояни олға сурдилар. Но — мумтоз сиёсий иқтисод чегараланган иқтисодий ресурсларни тақсимлаш масалаларини майдонга ташлади. XIX асрда инсонлар бирлиги — халқ оммасига бир бутун хўжалик сифатида халқ оммасига эса, тарихни ҳаракатга келтирувчи сифатини қаралди.

XIX аср охирида "Маржинализм инқилоб" яъни хўжалик масалаларни рационал хал қилиш усули вужудга келди. Шундай қилиб "бойлик дунёси", "хўжалик маданияти дунёси тушунчалари, бўлди улар асосида эса дунёнинг иқтисодий реал манзараси пайдо бўлди. Бугунги кунда "хўжалик юритувчи субъекти" тушунчаси иқтисодий реалликнинг манзарасини ташкил этади. Бугун долзарб масала иқтисодиётни эркинлаштириш шахс ўта масъулиятли

эркинлаштириш шахс ўта масъулиятли бўлишни таъозо қилади.

Ҳозирги замон фалсафасида иқтисодиётнинг янги ман — зараси дунёқарашга таъсир этиб, меҳнатнинг мазмунини ўзгартирмоқда буниги натижасида меҳнат унумдорлиги ўн — лаб, юзлаб марта ортиб бормоқда, техника социал ҳаётнинг барча соҳаларига кириб бормоқда, цивилизациянинг ҳамма томонларига, маданиятнинг турли соҳаларига таъсир эт — моқда. Технологик янгилик жамиятнинг социал тузилишига кескин таъсир кўрсатмоқда. Натижада, янги цивилизацияга мос хўжалик тизими пайдо бўлмоқда. Бунда меҳнат кўлами, бошқариш, дам олишлар тамомила бошқача тусга киради. Буларнинг ҳаммаси дунёқараш тизимини янгилашга олиб келади. Инсон билан техника ўртаси янгидан — янги муаммоларни дунёқараш доирасида ҳал қилмасдан илож йўқ.

Технологик жараёнларнинг тубдан ўзгариши, маълум муаммоларнинг ҳал қилиниши жамиятдаги социал масалалар ривожини кўзда тутати. Америка файласуфи, социолог Эл — вин Тоффлернинг фикрича, техник тараққиёт нуқтаи назардан қараганда жамият уч босқичга бўлинади ва шу асосда цивилизацияларнинг маълум тури келиб чиқади. Биринчи тўлқин аграр цивилизация, иккинчиси — индустриал цивилизация, учинчиси индустриал цивилизациядан устун ёки информатсион жамият деб аталади.

Ҳозирги замондаги иқтисодий назарияга кўра, жамият — нинг ўзгариши моддий неъматларнинг, иқтисодиётнинг ўзгаришидан бошланди, иқтисодий зиддиятлар революцияга олиб келади, иқтисодиёт бутун борлиқнинг каалитити деган қоида ҳам ўзгарди. Маркс ўзининг "Сиёсий иқтисод танқидига доир", "Иқтисодиёт — фалсафий" қўлёзмаларида ана шундай хулосага келади. Жамиятдаги иқтисодий, муно — сабатларнинг ривожланиши ва ўзгаришини ҳалок бўлишини диалектик метод асосида исботлайди. Революция, синфий кураш, моддий манфаат масалаларининг фалсафий асоси ҳам диалектик материализмдир.

Ҳозирги замонда иқтисодий категорияларни ҳал қилиш учун янги методологик асос вужудга келди. Тарихни, ижти — мойи жараёнларни, ҳаракатга келтирувчи омил инқилоб эмас, балки эволюция ҳисобланади. Бу Президентимиз май — донга ташлаган бозор иқтисодиётига босқичма — босқич

ўтадиган, узлуксиз, маърифатли тараққиёт йўлидир. Президенти — денгимиз халқимизни янги жамият — озода ва обода Ватан, эркин ва фаровон ҳаётга чорлаш билан бирга яшириниб ётган иқтисодий талафотларнинг инсониятга хавф солаётган, терроризм, фундаментализм, экология каби муаммоларнинг олдини олиш учун курашга шунингдек, маънавийсиз бозор муносабатларига қарши курашга ҳам чорлайди. Булар эски тоталитаризм, "мўрт, заиф, бирёқлама ривожланган, пахта ҳокимлиги ва бой минерал — хом ашё ресурсларидан назоратсиз, аёвсиз фойдаланиш асосига қурилган оғир мерос бўлиб қолганлигини айтиш лозим". (И.Каримов. Ўзбекистон XX1 асрга интилоқда, Т. "Ўзбекистон"1999. 4 — бет).

Президентимиз «Озода ва обода ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» деганда унинг фикр — зикри ва ҳаёли утопиядан фарқ қилади. Унинг орзу — истаги чексиз идеаллаштириш эмас, балки келажак биз яшаган дунёдан яхшироқ, ҳаётийроқ, инсон яшаши учун қулайроқ бўлишини истайди ва шу орзуларини илмий исботлаб беради. Бироқ, юртбошимиз келажак жамиятда ҳам муаммолар бўлишини, айтади. Бунда адолатсизликларни у жамиятнинг касаллик — ларга чалинишини кўзда тутаяди. Демак, гап касалликнинг олдини олишда, унга тўғри диагноз қўя билишдадир. Юртбошимиз адолатсизликни бир ҳамла билан йўқотиш қийинлигини Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясида жуда тўғри баён қилди.

Жамиятимиз улкан социал ўзгаришлар арафасида турибди. Бу ҳақ гап. У маданият, маънавият, маърифат, техникани, иқтисодийнинг янгиланиши арафасида турибди.

4.5 ТИЛ ФАЛСАФАСИ

Тил қадимдан файласуфлар диққатини ўзига тортиб келади. Қадимги давр фалсафасида, хусусан Платон, Сократ, Аристотель асарларида тил тўғрисида махсус қарашлар мавжуд. Аристотель ўзининг мантиқ тўғрисидаги таълимотини яратганда жонли тилга асосланган. Унинг қонуларини очиб берган.

XVIII асрларга келиб тилнинг фалсафий таҳлили масаласига қизиқиш кескин ошиб кетди. Немис табиатшунос олими В. Гумбольдт (1767 — 1835) тил ўзига хос реаллик бўл-

либ, ўзини ўзи ривожлантиради, ўзини ўзи ишлаб чиқаради, дейди.

В. Гумбольдт муайян халқ тили фалсафага ўз тасирини ўтказибгина қолмай, балки халқнинг характерини белгилай — ди, деб хулоса чиқарди Гегель ҳам тилнинг инсон онги ва тафаккурини шакллантиришдаги аҳамиятини алоҳида таъкидлаган. XIX асрда тил тўғрисида илгари сурилган фалсафий фикрлар XX асрдаги фалсафий қарашларга назарий манба бўлиб хизмат қилди.

Классик (мумтоз) фалсафада тил жамиятда жуда катта аҳамиятга эгалиги ҳақида фикр юритилади, чунки тил инсонга берилган нодир тухфадир. Тил тафаккур билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг мавжудлигини намоён қилади. Маълум даражада предметдан узоклашади, ўзига хос сифат хоссаларини кўрсатади. Инсон тил орқалигина мавхум тушунчаларни ҳосил қилади. Тил шахснинг социал индивид сифатида яшаш шarti бўлиб, бошқа одамлар билан биргаликда ҳаёт кечирishiни таъминлайди. Социал қоидалар, тартиб — интизом, ахлоқ қоидалари, инсонлар меҳнати билан яратилган моддий ва маънавий маданият, қадриятлар тил орқали авлоддан авлодга ўтади.

➔ Шунинг билан бирга тил қатор социал вазифаларни ҳам бажаради. Энг муҳими, коммуникатив (алоқа) вазифани бажаради. «Инсон», «тил», «жамият» бир тартибда, бир қаторда турадиган тушунчалардир. Буларнинг бирисиз иккинчиси мавжуд бўлмайди. Хулоса қилиб айтганда, мумтоз фалсафада тилнинг аҳамиятига катта эътибор берилган.

Баъзида сўзнинг ноўрин ишлатилишининг салбий оқибати ҳақида ҳам мулоҳаза юритганлар. Масалан, XVII аср инглиз файласуфи Ф. Бэкон фикрича, билиш йўлида тўсиқ — гов бўладиган омиллардан бири «бозор тўсиғи»дир. Бу кишилар ўртасидаги сўзлар воситасида олиб борилган фикр алмашув натижасида вужудга келади. Одамлар сўзни эҳтиётсизлик билан қўллаши оқибатида хато фикрлар келиб чиқади. Бу бозордаги одамларнинг ҳовлиқиши, ошириб юбориш натижасидир.

Фанга ҳам сўзни ўз ўрнида ишлатмаслик хато фикрларга олиб келади. Бироқ бундай тўсиқлар бари бир ҳал қилинади.

Ф.Бэкон.

Ҳозирги замон фалсафасида тилни мукамал ўрганишга киришилади. Унинг реал ҳаётдаги ўрни чуқурроқ ўрганила бошланди. Файласуфлар тилнинг салбий ва ижобий томонларини ҳам таҳлил қилмоқдалар. Инсонлар сўзни нотўғри ишлатишдан жабрланиб қолишларинигина таҳлил қилиб қолмадилар. Энг асосийси ўша нохушлик тилнинг ўзида, ўзининг тузилишда эканлигини кўрсатдилар. Шу жиҳатдан қараганда, замонавий фалсафа тил тўғрисида янги муаммоларни майдонга ташлаб, уни ҳал қилиш йўлини топишга ҳаракат қилмоқда.

XX аср фалсафаси тил реалликни ифода этибгина қолмай, маълум маънода реалликни яратди, деган хулосага келди. Ҳозирги замон тил фалсафасига кўра сўзни ишлатиш билан предметларни яратиш ёки ҳаётдан чиқариб юбориш мумкин. Замонавий фалсафанинг тезисларидан бири: «Айтмоқ – маълум маънода яратиш, тузиш» демакдир. Бироқ бу тезис тўғри талқин қилишни талаб қилади. Ўзбекларда «Ҳолва деган билан оғиз чўчимайди», деган нақл бор. Бу сўзнинг ўзи нарса эмас. Оғиз ширин бўлиши учун ҳолвани оғизга солиш керак, дегани. Бироқ тилда «ҳолва» деган сўз бўлмаса, унинг тўғрисида тасаввур ҳам бўлмайди.

Жамият бозор иқтисодиётига ўтар экан, унинг маъноси ва мазмуни ҳақида фикр юритади. «Бозор» сўзи тўғрисида индамасдан, унинг ижобий ва салбий томонини кузда тутди. Биргина бозор сўзи инсонлар ўртасидаги муносабатлар олди-сотди муносабатига айлангани каби салбий ҳолатларнинг бозор одамлари эҳтиёжларини қондиришга қаратилганлиги талаб ва таклифни бошқариб турувчи қонунларнинг амал қилинишини, шунингдек, хусусий мулкка эгаллик, ўз касбига содиқлик масъулиятлилик ҳисининг шаклланишини назарда тутди. Шундай қилиб, тилга нисбатан реаллик ўзининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Бундай мураккаб жараёнларни ҳозирги замон фалсафаси таҳлил қилади.

Биринчидан, биз грамматик жиҳатдан таҳлил қилаётган сўзлар реалликка қай даражада мос келади. Мавжуд сўзларнинг тўғрилигига қандай кафолат берилади?

Мавжуд объектни ифодаловчи уни сўзлар қай даражада акс эттиради?

Бу масалада фалсафада мавжудлик муаммоси тўғрисидаги тушунча қабул қилинган.

Тилда ифодаланган объект мавжудми?

Тилда ифодаланган сўз — ҳукм, тушунча грамматик ва мантиқий жиҳатдан маълум қоидаларга мос келади. Бу мос келиш объектни қай даражада тўғри ифодалашини аниқлаш керак. Масалан, «айланма квадрат» мантиққа тўғри келмай — ди, мантиққа зид. Бироқ, «айланма», «квадрат» тушунчалари алоҳида — алоҳида мавжуд. «Айланма квадрат» эса ҳаётда йўқ, ҳаётга мос келмайди. Унинг нусхасини тополмаймиз. Лекин шундай тузилишга эга бўлган гаплар ҳам мавжудки, у грамматик ва мантиқий жиҳатдан тўғри тузилган, бироқ унинг мавжудлигини тасдиқлаб ёки инкор қилиб бўлмайди. *Шунинг учун мавжудлик муаммоси XX асрдаги баъзи фалсафий оқимларнинг асосий масаласига айланиб қолди.*

Иккинчидан, тил луғат тизимининг кўп ва озлиги унинг бой ва камбағаллигини билдиради. Булар тилнинг тузилишига, турли маъносига ва мазмунига таъсир этади. Луғат тил мазмунининг нозик томонларини ҳар томонлама ифодалайди, уни чуқурроқ акс эттиради, тафаккурнинг ривожланишини таъминлайди. Камбағал тилда тафаккур ҳам кам ривожланган бўлади. Бироқ унинг акси ҳам бўлиши мумкин экан. Тилнинг луғат бойлиги кўп бўлсада, унинг мазмуни фикрни ҳақиқий ва чуқур ифодаламаслиги ҳам мумкин. Қарама — қарши фактлар ҳозирги замон маънавий вазиятида тил луғат фондининг бойлиги тафаккурнинг ривожланиши даражасига мос келмаслиги ҳам мумкин.

Тил ўзлаштирилади, бироқ у тафаккурнинг ривожланишига деярли таъсир этмаслиги мумкин. Бугунги кунда зиёдилар ишлатадиган сўзларни тўла ўзлаштириб олган, шу тилда гаплашадиган одамларнинг ҳаммасини ҳам ақлли деб бўлмайди. Унинг остида ўта маънавий қашшоқлик, чуқур маънога эга бўлмаслик яшириниб ётади. Инсон тақлидчи ёки қуруқ ёдловчи тўтиқуш эмас. Тушунмаган сўзларни беихтиёр айтавермайди. Шунингдек, инсон ҳаёт учун керакли сўзларнинг ҳаммасини ҳам ишлатавермайди. Инсон ўзининг «ҳаётий дунёси» доирасидаги сўзларни кўпроқ ишлатади. *Инсон «ҳаётий дунёси» тушунчаси немис файласуфи Э. Гуссерль (1859 — 1938) томонидан киритилган. (Ўзбек тилида «қундалик ҳаёти» деб аташ мумкин).* Бу шундай сўзлар кў —

ламики, субъект уни «ўзиники» деб билади. Бунда одам ўзини эркин ҳис қилади, тортинмай уларни ишлатади, ҳамма нарса унга тушунарли ва яқин бўлади.

Инсон «ҳаётий дунёсидан» ташқари жуда кўп нарсалар бор. Уни инсон билиши, ўрганиши, аммо кундалик турмушда ишлатмаслиги ҳам мумкин. Тилнинг умумий ҳажми ҳар бир субъект учун (алоҳида шахс, бир гуруҳ одамлар, халқ, миллат учун) икки қисмга бўлинади. Бир қисми жонли ҳаётга тегишли. Бошқа қисми ундан ташқарида қолади. Инсон би — ринчисини ўзиники сифатида ҳис қилади. Иккинчисига эса, гарчи уни моҳирона даражада билса ҳам, ўзиники деб қараши қийин. Масалан, биз кундалик ҳаётда математикадан ёки чизмачилиқдан олган барча билимларимизни татбиқ эт — маймиз. Уларни илмий ишда, лойиҳалаш институтларида ишлатамиз.

Ҳозирги даврда тилнинг ана шу кундалик ҳаётдан ташқаридаги қисми борган сари ортиб бормоқда. Инсон ке — лаётган турли ахборот оқимини ўзлаштиришга, уни ўзиники қилиб олишга улгурмаяпти, қийналмоқда. Шунинг билан информация қулай қилган тилни ҳам ўзлаштириб улгурмаяпти. Бундан шундай ҳулоса келиб чиқади: тил кў — лами тафаккур кўлаמידан бир неча бор кенг; таффакур жараён сифатида субъектнинг ўзиники, унинг бевосита жонли бойлигидир.

Учинчидан, ҳозирги замон фалсафаси тилни таҳлил қилишда тузилиш жиҳатини ҳам қараб чиқади. Бугунги кунда тилшунослиқда «структурали лингвистика» соҳаси пайдо бўлди. Бу соҳанинг асосчиси Ф. Де Соссюр (1857 — 1913) ҳисобланади. У «Лингвистиканинг умумий курси» китобида бу соҳанинг асосий назарий масалаларини баён этган. Структурали (тузилишли) лингвистиканинг пайдо бўлиши тилшунослиқ фанида туб ўзгариш деб қаралади. Бу бутун билимнинг турли соҳаларига, маданиятга кучли таъсир ўтказди. Уларнинг ривожланишига йўл очиб берди. Ф. Де Соссюрнинг таълимоти тилнинг борлиқдаги аҳамиятини қайта кўриб чиқишга ундади.

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида, ўз тузилиши нуқтаи назардан, инсон онги доирасида кўриниши мумкин эмас экан. У ҳамма вақт ҳам англаб етилмас экан. Демак, унинг маълум тузилиши онгсиз (онглаб етмаган) сифатда мавжуд

бўлади. Бундай ҳолатни бевосита онгда ифодалаб бўлмайди. Англаб етмаслик қатлами тилнинг белгилар тизимига хос бўлиб, бевосита маъносини, аҳамиятини ифодаловчи жузи — лишга тегишли бўлади.

Тилсиз ҳеч қадайд маданият мавжуд бўлмас экан, уни структура (тузилиши) жиҳатдан таҳлил қилиш халқнинг турли даврдаги маданиятини таҳлил қилишга имкон беради. Структура (тузилиш) жиҳатдан қараш жамиятдаги турли соҳаларни ўрганиш учун қўлланиб келинди. Ижтимоий — гуманитар фанлар, шу жумладан, фалсафа соҳасининг ҳам тузилиш жиҳати ўрганилди. Шунинг билан кўп ижтимоий соҳаларда, жумладан фалсафа соҳасида ҳам кўпдан — кўп муаммолар майдонга ташланди.

Очиқ онгсиз, англаб етилмаган тузилишни ўрганиш шуни кўрсатдики, инсон ўзининг ихтиёридан ташқарида бошланадиган, онга айланиши учун замин бўладиган ва тил билан боғлиқ бўлган ҳодисани тан олиш керак. Тил ана шу онг ва англаб етилмаган ҳолатни ифодалайди. Демак, онг маданиятнинг тил орқали ифода этилган дастурий ифодаси, унинг тасарруфидаги соҳадир. Бу шундай масалаларни майдонга ташлайдики, инсон маълум тилни турли қатламлар ифодалаган маданият орқали ўзаро мулоқотда, эркинлик фаолиятда ўзлаштира олади.

XX аср фалсафасида структура методининг аҳамияти ва камчилиги ҳақида кескин мунозара кетди. Баъзилар бу метод тилнинг объектив тузилишини ўрганиб инсон эркинлигига путур етказди, бутун бир авлод бирлигига салбий таъсир кўрсатади, деб танқид қилдилар.

Секин — аста қарашлар бир — бирига яқинлашиб борди, феноменология, герменевтика, экзистенциализм қарашлари билан уйғунлаштирилди. Ижтимоий жараёнларда шахснинг социаллашуви тилнинг стандартлари, қоидалари, схемалари орқали ифодаланган кундалик ҳаёт тарзига мослашиш асосида борди. Бунда ўзаро алоқа натижасида тилда ифодаланган тайёр қоидалар, тасаввурлар эскидан қолган ижтимоий андозалар асосда иш қилишга ўрганиб қолади. Энг асосийси, умумий тил ҳаётнинг барча соҳаларига кириб боради ва ўз таъсирини ўтказди. Тил ҳаётининг масалага айланади. Натижада, эркин фикрловчи кишилар ҳам ўзининг фикрини маълум қоидаларга мослаштиришига тўғри келади. Ижти —

мой фикрга мосланишга мажбур, демак, оммавий тилга мослашади. *Тилнинг ҳукмронлигини енгиб бўлмайди*, деб ёзадилар файласуфлар. (қаранг А.Ф. Шаповалов Основы философии М. 1998 411 – бет)

Алоҳида таъкидлаш жоизки, тилнинг ҳукмронлигига қарши чиқиш тилнинг ижтимоий аҳамиятига қарши чиқиш эмас. Тил ҳамма вақт ҳар қандай шароитда инсоннинг жамият билан учрашув майдони бўлиб қолади.

Инсон тил воситаси билангина ҳақиқий ижтимоийлашади. Тил воситаси билан ахлоқ, анъаналар, урф – одатлар, ҳуқуқ нормалари шаклланади, улар орқали эса инсоний хислатлар шаклланади. Инсон насли табиат ҳукмронлигидан ажралади, ўзини эркин ижтимоий борлиқ деб ҳис қилади.

Тилни ишлатишда эҳтиёткорлик талаб қилинади. Акс ҳолда, у биз кутмаган томонга буриб юбориши ва кутилмаган натижалар чиқариши мумкин. Бизнинг иродамизга боғлиқ бўлмаган ҳолда табиат кучи асосида, биз танлаган тил вариантыдан ёмон оқибатлар келтириб чиқариши мумкин.

Демак, инсон тил ҳукмронлигига қарши ўз иродаси, имкониятларини ишга солиб, ўзлигини, индивидуаллигини сақлаб қолишга ҳаракат қилиши керак. Аналитик фалсафа (XX асрда) ана шу тил ҳукмронлигини чеклаш масаласи билан шуғулланди.

Бу оқим тарафдорлари аналитик фалсафа доирасида тилнинг таҳлил қилдилар. Уларнинг бир гуруҳи тилни мантикий таҳлил қилишга киришди. Бу гуруҳ аъзолари Б. Рассел (1872 – 1970) Д. Мур (1873 – 1958) Х. Рейхенбах (1891 – 1953) М. Шлик (1882 – 1936) ва бошқалар тилни ислоҳ қила бошладилар. Улар тилдан мантиққа тўғри келмайдиган, якки маъноли сўзларни чиқариб ташлаш керак, деган фикрни майдонга ташладилар. Немис математики ва мантиқшуноси Г. Фреге *формаллашган тил ғоясини* ишлаб чиқди. Бу нафақат математикларга, балки табиий тил вакиллари ва файласуфларга ҳам тушунарли бўлиши керак, деди у.

Г. Фреге формаллашган тил учун икки тамойил характерли деб кўрсатди: *биринчидан*, бир маъноли, *иккинчидан*, предметлик принциплари. Қуёш сўзи қайси тилда ифодаланмасин, Қуёш предметини ифодаласин, деб кўрсатди. Бунда гап жонли сўзлашув тилини ислоҳ қилиш тўғрисида кетаётгани йўқ. Бир маъноли, предметлик принципи илмий

тил учун қўл келади. Бу принцип зиддиятсиз, мантиқий изчил илмий муаммоларни ҳал қилишга қаратилган. Масалан, «доира квадрат» мантиққа зид, демак, мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Бир гуруҳ файласуфлар бошқа йўлдан кетдилар. Бу йўналиш **лингвистик фалсафа** деб аталади. Улар тилни ифода этиш, ишлатишгача хатолар ҳақида гапирдилар. Унинг йирик вакили Л. Витгенштейн (1889–1951) ҳисобланади. Унингча, тилни ишлатишда аниқ тасаввурга эга бўлиш керак.

XX асрнинг кўпчилиги файласуфларида социал борлиқни тўғри ва ҳаққоний кўрсатиб бериш ўрнига, унинг моҳиятини атрофлича тушунтириш ўрнига унга қарама – қарши ёлғонни айтиш, икки юзламачиликдир.

(6) Л.Витгенштейн

Тилни таҳлил қилиш асосида тилдаги самимиятсизликка қарши курашиш мумкин дейди у. Бироқ, бу масалани олим – ни инсофга чақириш йўли билан ҳал қилиш жуда мушкул – дир.

Тил инсонга ўз фикрини яшириш учун берилган.

(7) Ш.Талейрон

Аниқликка эришиш учун хоҳишнинг ўзи етарли эмас. Инсон виждонан тўғрилиқка интилса ҳам, самимий бўлмас – лик қобилиятига эга. Чунки, инсон тилга ишониб тўғри сўз – лайман деб ўйлаши мумкин. Унда инсон ўзи биламаган ҳолда ўзини ўзгартиб, бошқа одамни ўзи деб билади, уни ўзида кўради. Жамиятга татбиқ этганда ана шу миқдорий устунлик ёлғон, иккиюзламачилик бўлиб чиқади. Бу эса, ижобий натижа бермайди.

Аниқлик, тўғрилиқка эришиш фақат мантиқий – лингвистик талабгина бўлмай, балки социал, ахлоқий характерга ҳам эга.

Инсон ўзаро муносабатда ҳамма фикрини баён эта олмайди, айрим томонларини яширади. Шунинг учун унинг айтганини эмас, айтмоқчи бўлган томонини ҳам ҳисобга олиш керак. М. Хайдеггер: «Тил инсоннинг ички индамаслигига асосланган», – дейди. *Тил айтилганни эмас, айтилмаганини, яширилганини ҳам очиб беришга қодир.*

Хулоса ўрнида: XX аср фалсафаси тилни таҳлил қилганда учлик асосида қаради: **Онг – тил – жамият**. Буларнинг ичида тил ўтган даврга қараганда атрофлича ўрғанилди. Унга биринчи даражали аҳамият берилди. Тил борлиқнинг муҳим қисми сифатида намоён бўлиши, ундаги сирларни очиб берувчи ёки яшира олувчи ҳодиса сифатида кўрилди. Тил масаласи билан фақат аналитик фалсафагина шуғулланмасдан, балки XX асрдаги бир қаторда фалсафий оқимлар ҳамшуғулланади.

XX асрдан фалсафий эволюция, фан – техниканинг қудратли кучига ишқонишдан тилнинг юксаклигига ишқонишга ўтила бошланганини фан ва техниканинг муваффақияти тилнинг жамиятдаги ўрни, унинг сеҳрли кучига боғлиқ эканлигини кўрсатди. Илмий техниканинг салбий оқибатидан унинг вайронагарчилик фаолиятидан қутулиш учун янгича, жиддий ёндашиш керак. Бунинг учун фан ва техникадан ташқаридаги, унинг ҳукмронлигида бўлмаган фикрлаш усулини топиш, шакллантириш керак. Бу давр таалабига мос тафаккур тарзини топиш, файласуфларнинг фикрича, тилни таҳлил қилиш билан боғлиқ. Шунинг учун тилни фалсафий таҳлил қилиш нисбий мустақил соҳа сифатидагина эмас, балки кенг кўламда, глобал муаммолардан бири сифатида файласуфлар эътиборини ўзига жалб этди.

Тилнинг фалсафий таҳлили шундай хулосага келишга асос беради. Инсон борлиги билан боғлиқ масалаларни тилга эътиборсизлик билан, тил муаммоларини ҳал қилмасдан ечиб бўлмайди. Унинг аҳамияти, жамиятдаги родини ҳисобга олмасдан ҳал қилиб бўлмайди. Чунки инсон ўз муаммоларини бевосита тил орқали қўя биладиган, ҳал қила биладиган ягона мавжудотдир.

4.6. ИЖОД ФАЛСАФАСИ

Ижод инсон руҳий ҳаётдан энг сирли, жумбоқли, тўқинлантирадиган, ҳозирги кун учун энг муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳодисадир. Ижод масаласи файласуфлар, руҳшунослар, социологлар, педагоглар диққатини бугунгидек ўзига тортмаган. Ҳозирги илмий адабиётларда ижоднинг турини ўрганишда маълум методология татбиқ этилмоқда жумладан, Руҳий ва эстетик таҳлил методларидан кенг фойдаланилмоқда. Психологлар ижодни ўрганишда классик методлардан

одатдаги анъанавий онг қоидаларидан бошқача тарзда, инсон ҳис — туйғулари орқали эски норма, анъаналарни бузиш асосида кутилмаганда намоён бўлади. Бу янгилик инсонда хурсандчилик, қониқиш ҳиссини уйғотар экан, у онгдан юқори фаолиятдир.

Гўзалликни ҳис қилиш олдиндан белгиланган, кутилган, анланган белгилардан юқори туради. Гўзаллик билиш жа — раёнида фалсафий жиҳатдан уч вазифани бажаради:

— билиш жараёнида кучни тежайди;

— энг яқин ва тўғри йўл билан мақсадга эришишни таъминлайди;

— ижобий эмоция орқали эҳтиёжни қондиради.

Гўзаллик билиш қобилиятининг ўйинидир

(15) И. Кант

Ҳар қандай ўйинда ғалабага эришишнинг ўзи кифоя эмас, балки унга чиройли комбинациялар орқали, осон ва яқин йўл билан мақсадга эришиш ҳам муҳим, зеро, бу инсонда ижобий ҳис — туйғуни ҳосил қилади, уни завқлантиради, ҳаяжонга солади. Натижада, фикр тежалади. Ҳозирги замон математикасида ўйин назарияси мавжуд. Бу ҳам энг яқин, энг мақбул усул билан кам куч сарф қилиб мақсадга эришишдан иборат. Гўзалликни ҳис қилиш ҳоҳ фанда бўлсин, ҳоҳ бадий ижодда бўлсин, ижоднинг зарурий воситаси ҳисобланади.

Агар эмоция организм учун фойдали бўлса, эстетик ҳиссиёт инсон ижодий фаолияти учун зарур ва муҳимдир.

(16) П.К. Анохин

Адабиётда юмор ҳақида фикр юритадиган бўлсак, у Фрейднинг «асабий кўрқиш» атамасига мос келади. Чунки, юморда кўпинча эски, нормал ахборотлар асосида кутилмаган хулосага келинади. Бу ҳақда Фрейднинг «Зарофат ва унинг онгсизликка муносабати» номи асари бор. Зарофат асосида ҳамма вақт жинсий эҳтиёжни қондириш, ҳеч бўлмаганда унга ишора ётади, дейди Фрейд. Юмор воситасида берилган ахборот асосида ижобий ҳиссиёт қониқтирилади. Бу ахборотнинг биринчи қисми эшитувчида ёлгон тахмин ҳосил қилади.

Австриялик зоолог К.Лоренс «Юмор ҳужумкорлик инстинктининг социал ифодаси», — деган эди. Чунки, кулгида ҳиссиёт кучли ифодаланади. Натижада, душманга ҳужум

қилиш ўрнига ундан кулинилади ва унинг устидан маънавий устунлик таъминланади. Юморда билишга қараганда қониқиш эҳтиёжи кучли бўлади, нодонлик устидан доноликнинг ғалабаси таъминланади. Демак, ижоднинг бу тури ҳам кенг маънода онгсизлик, онг остида ётган жараён — дир. Ахлоқий принциплар, қоидалар одат ва анъаналарга айланиб, инсон онгининг чуқур жойидан ўрин олади. Онгли нормалар секин — аста онг остига айланади. Ижодкор ана шу яшириниб ётган виждон овози, уят ҳиссига албатта қулоқ солади, амал қилади. Бу дегани, ҳар бир инсон ўз даврининг вақили сифатида жамият қоидалари ва тартибларига риоя қилмасдан, яхшилик нимаю ёмонлик нима деган тушунча — ларни инобатта олмасдан иложи йўқ. Руҳиятнинг мана шу «мендан юқори» қатлами, Фрейд таълимотига кўра, ахлоқий цензура вазифсини бажаради. Унинг фикрича, «мен» нинг фаолияти билан виждон талаби ўртасидаги номувофиқлик уят ҳиссини, виждон азобини вужудга келтиради. Одамда қилган иши билан қоидалар, нормалар ўртасида фарқ пайдо бўлганда виждон азобланади.

Инсон дунёни билиб бориш учун маънавий эҳтиёж сезади. Бу жараённинг муҳим бир томони — қадриятлар масаласидир. Бошқа кишига ғамхўрлик қилиш, бошқаларнинг ғамини ейиш инсоний ҳиснинг ифодасидир. Виждон азоби бу маънавий азоб. Виждон ҳам, бурч ҳам ахлоқий тушунчалардир. Бироқ инсонда бурч кўп, виждон эса битта. Виждон овози ҳақиқат овози, умуминсоний қадрият овозидир. Виждон индамай тура олмайди, жим турганда ҳам ҳаракатда бўлади. Виждон бурч сингари ижтимоий мазмунга қараб ўзгаравермайди.

Социал мақсадлар йўлида тўсиқ бўлаётган айрим шахсларга нисбатан қаттиқ қўл бўлиш, уларни чегаралаш, ҳатто уларнинг айрим тўғри фикрларини рад қилиш ҳам мумкин. Чунки, буни ижтимоий бурч оқлайди. Виждон эса оқламайди. Бундай ҳолда инсон ўзини ўзи қоралайди. Виждон ҳисси ҳақиқат ва яхшилик ҳиссини қондирувчи, азалдан берилган юксак маънавий нурдир. Виждон, атрофдаги муҳитнинг таъсиридан қатъий назар, инсоннинг ўз фаолиятига ўзи чиқарган ҳукмдир. Ана шунинг учун виждон, самимият, тўғрилик инсоннинг юксак ички масъулиятигига

бўлиб бораётгани кўриниб қолди. Илмий—техника тараққиёти ана шундай умумий дунёга хос йўналишларни шаклланишида алоҳида аҳамиятга эга бўлиб қолди. Илмий—техника ютуқлари бугун дунёга тарқалиб, деярли, бир хил социал оқибатларга олиб келди. Ҳамма минтақа ва жойларда, мамлакатларда бир хил тақсимотни кўрсатди.

Шунга кўра, жамиятнинг қайси босқичда, қайси даражада ривожланишининг универсал типологиясини аниқлашда илғор технологияни, фан—техника ютуқларини жамиятга тадбиқ этишни ҳисобга олмасдан иложи йўқ.

Бундай ёндошиш ҳозирги замон Америка социологи Д.Белл майдонга ташлаган *постиндустриал жамият назарияси* ва унинг замондоши О.Тоффлернинг *учинчи техно—жогик тўлқин назарияси*да аниқ ва тўлиқ баён этилган. Д.Беллнинг назариясига кўра, жамият учта типга бўлинади, бу жамият изчилик билан ривожланиб бораётган уч босқични ўз ичига олади.

Жамият ўз бошидан учта: индустриал жамиятгача бўлган, индустриал ва постиндустриал босқични босиб ўтади. Бугунги кунда ҳам ана шу босқичда яшаётган мамлакатлар бор. Жумладан, Африка мамлакатларининг кўпчилиги, Латин Америкасидаги ва Жанубий Осиёдаги қатор мамлакатлар тарихнинг индустриал жамиятгача бўлган босқичи ҳукмрон. Бу мамлакатларда асосан деҳқончилик, балиқчилик, чорвачилик, тоғ ва руда саноатлари ва шу каби соҳалар ривожланган. Буларнинг ҳаммаси бевосита табиий ресурслардан фойдаланишга қаратилган соҳалардир.

Мана шу соҳаларда 70% ишга яроқли аҳоли банд. Индустриал жамиятгача бўлган босқичда инсон томонидан ўзлаштирилмаган табиий ресурслардан фойдаланиш одамларнинг ҳаётини фаолиятида асосий тамойилни ташкил этади.

Европнинг кўплаб ёки бир қатор мамлакатлари, шўролар давридан кейинги мустақил давлатлар индустриал жамият турига киритилмоқда. Бу жамият турида саноатнинг ривожланишига, жумладан оғир индустрияни ривожлантиришга алоҳида аҳамият қаратилган бўлади.

Индустриал жамиятда шу мамлакатдаги энергия ва ресурслардан фойдаланилади. Бундан мақсад — халқ истеъмол товарларини кўпроқ ишлаб чиқариш, жамият ҳаётини яхшилаш, қулайлик яратиш. Ишлаб чиқаришда автоматлашти-

ришдан кўра механизациялаш устун туради, оммавий стан – дартлашган товарлар ишлаб чиқариш устун равишда ривожланади. Беллинг фикрича, индустриал жамиятнинг асосий тамойили – ўзлаштирилган табиат учун инсонлар ўр – тасида “ким ўзди” қабилида рақобат қилишдир. Тоффлер фикрича, маълум меъёردа ишлайдиган жамият одамлар стандарт асосида ишлаш, яшаш, турмуш кечиришга кўникиши одамнинг ўзи ҳам стандартлашиб бориши асосида вужудга келади.

XX асрнинг кейинги ўн йилликларида АҚШ, Япония ва Европадаги қатор мамлакатлар постиндустриал жамият босқичига ўтмоқда. Бу жамиятнинг энг асосий томони иж – тимой ишлаб чиқаришда информация олишга, уни қайта ишлаш ва сақлашга қаратилган. Автоматлаштирилган ишлаб чиқариш жараёнида одамлар индустриал жамиятта қараганда кам банд бўлмоқда. Меҳнатга яроқли кишиларнинг хизмат соҳаларидаги улуши кўпайиб бормоқда.

Постиндустриал жамиятда тараққиёт фан ютуқларини ишлаб чиқаришга мақсадли ва тез жорий қилиш асосида боради. Фундаментал фанлар ишлаб чиқаришга изчиллик билан ва айни вақтда жамиятни фожеали оқибатлардан ҳоли қилган ҳолда тадбиқ этилади. Жамиятнинг ҳаётий принцип – ларида тубдан ўзгаришлар юз беради. Инсон билан табиат ўртасидаги масаладан инсон билан инсон ўртасидаги асосий масалага ўтиш рўй беради. Инсонлар ўртасидаги муносабат табиатта бўлган муносабатта эмас, балки, аксинча, табиатта бўлган муносабат инсонлар ўртасидаги муносабатга боғлиқ бўлиб қолади. Чунки, инсоний муносабатларни намоён қилиши асосида табиат ва жамиятни ўз уйига айлантириш мумкин.

Постиндустриал жамият назариясига яқин таълимотни О.Тоффлер ўзининг учинчи тўлқин назариясида баён этган. Унинг фикрича, **инсоният уч технологик тўлқинни** бошидан кечирган. **Биринчи тўлқинда** асосий бойлик Ер ҳисобланса, **иккинчисида** ишлаб чиқариш – восита асридир. Бу тўлқин XIX асрдан бошланиб, XX асрнинг биринчи ярмига келиб якунланди. **Учинчи-технологик тўлқин** автоматика, элек – троника, ва компьютер техникасини жорий қилиш билан белгиланади. Булар кенг кўламда конвейерлар бўлиб, омма – вий ишлаб чиқаришни стандартлашни чеклашга олиб келди.

Учинчи тўлқин жараёнида турмуш тарзи бевосита шахсий эҳтиёжни қондиришга қаратилади, шахсий буюртма, шахсий талаб — конкрет буюртмани ҳисобга олишга томон ўтилади. Учинчи тўлқин иқтисодиёти шахсдан маълум сўн — даргдаги қоида ва вазифаларни бажаришни эмас, механик ҳаракатнинг таркибий қисми бўлиб фаолият кўрсатишини эмас, балки зудлик билан шахсий эҳтиёжга мувофиқ ўзгара билиш, ижодий ёндоша билишни талаб қилади. Натижада учинчи тўлқин иқтисодиётида ҳар бир юмушчидан тадбир — кор бўлиш, ташаббускор бўлиш талаб қилинади. Бунинг учун шахс эҳтиёжини, унинг эстетик диди ва ахлоқий қиёфасини билиш тақозо этилади. Буларнинг барчаси одамлар билан самимий муносабатда намоён бўлади. Инсонлар ҳар томон — лама ривожланган бўлиши талаб қилинади.

Жамият учинчи тўлқин босқичига кирар экан, таълим — нинг аҳамияти янада ортади: ундан кенг билимми, юксак маънавий қиёфали шахсни тайёрлаш талаб қилинади. Бундай жамиятда тарбия, ёшлар муаммоси, ўтмиш билан ворислик, соғлом авлод масаласи биринчи даражали аҳамиятта эга бў — лади.

Асримизнинг 70 йилларида ижтимоий ҳаётда “*модерни — зация*” деб аталган концепция ҳақида турлича фикрлар ву — жудга келди. XX асрда пайдо бўлган постиндустриаллашти — риш ва учинчи тўлқин ҳамда модернизация назариялари жамиятнинг изчиллик билан ривожланиш эволюциясини кўрсатиш билан бирга ижтимоий ҳаётнинг ҳозирги босқичида эволюциянинг турли даврида турган мамлакат — ларни таҳлил қилишда фундаментал назарий асос бўлиб хизмат қилади. Улар бир — биридан ижтимоий — иқтисодий, техник ва технология жиҳатдангина эмас, балки инсонлар ўргасидаги муносабатларнинг хиллари нуқтаи назаридан ҳам, янги дунёқараш, янги муносабатларнинг вужудга кели — ши билан ҳам фарқ қилади.

Модернизация назарияси ўтмиш назариясидан фарқли ўлароқ, жамиятнинг дунё миқёсидаги турли — туманлигини чуқурроқ ўрганди. Бу назария ижтимоий ҳаётни гарб мамлакатлари нуқтаи назаридангина эмас, ундан ташқаридаги дунё нуқтаи назаридан ва ҳодисалар асосида кенгроқ таҳлил қилади. Жамиятнинг ўзига хос бетакрор хусусиятлари ва белгиларини ҳам кенг ўрганади. Мана шунинг учун бу назария жамиятнинг ўзига хос томонларини

зария жамиятнинг ўзига хос томонларини таҳлил қилганда кенг кўламдаги фактларга асосланади. Бу фактлар турли мамлакатларнинг халқлари ва миллатларининг ўзига хос томонини ифодалайди. Бу эса, **ижтимоий ҳаётнинг ҳилма-хил, мураккаб эканлигини, уни алоҳида назариялар билан тўла ифодалаб бўлмаслигини кўрсатади**, натижада турлича фикр ва қарашларни вужудга келтиради.

Модернизация назариясига кўра, жамият икки хилга бўлинади:

Анъанавий ва ҳозирги жамият. Анъанавий жамиятдан ҳозирги жамиятга ўтиш жараёни модернизация деб аталади.

Ғарбда модернизация XIX асрнинг биринчи ўн йиллигидан XX асрнинг 50 – йилигача бўлган даврни ташкил қилган. Модернизация даври, маълум даражада, Д.Беллнинг индустриал жамият ҳақидаги концепциясига мос келади.

Модернизация назариясига кўра, анъанавий жамият социал ҳаётда диний ва мифологик тасаввурлар билан белгиланади, ривожланиш цикли (босқичли) характерга эга бўлади. Жамият коллектив характерга эга бўлиб, шахсга ажралмайди. Ақлга, асосланган тафаккурга, нарсалар ва буюмлар қадрига унчалик эътибор берилмайди; ҳокимиятнинг авторитар характерга эга бўлиши (кедажак учун эмас) инсон руҳиятида анъаналарга асосий эътибор бериш, янгиликлар устидан анъаналарнинг ҳукмронлик қилиши каби хусусиятлар характерли ҳисобланади.

Ҳозирги жамият тушунчаси (модернизация маъносида) анъанавий жамиятдан тубдан фарқ қилади. Бунда анъанага (традицияга) қараганда янгилик устун туради. Социал ҳаётнинг илмий талқин қилиниши, босқичли ривожланиши, шахснинг ўзига ҳослигининг ажратилиши, амалий ҳаёт қадриятига устун даражада эътибор бериш; ҳокимият тизи мида либерал – демократия ўрнатилиши, ишлаб чиқаришнинг мақсади кундалик эҳтиёжни қондиришга эмас, балки келажакка қаратилиши, кўпчилик одамларнинг фаолаштирилиши, фаолиятда бўлиш психологиясининг шаклланиши рўй беради. *Модернизация назариясига кўра, “ҳозирги” тушунчаси хронологик маънони билдирмайди. Бугунги кунда мавжуд бўлганлар “ҳозирги” бўлавермайди. Уларнинг кўпи анъанавий*

бўлиб қолган. Баъзилари эса, постмодернизация жамиятига тегишли.

Ҳозирги замон ижтимоий ҳаёт типига жамиятнинг ўзига хослиги, қиёфаси қалби, руҳи, ҳаёт тарзи, фикрлаш стили киради. Бу "модернизм" атамаси билан аталади. Ҳозиргидан кейинги жамият эса, "постмодернизм" деб аталади. Биз уларни умумий тарздагина баҳоладик. Уларнинг конкрет томонлари ҳам бор. Масалан, анъанавий жамиятда "шахснинг ажратилмаган"лиги, яққол кўзга ташланадиган шахслар йўқ дегани эмас. У жамиятда ҳам яққо шахслар мавжуд, бироқ шахс ўзига хосликни кўрсатиш, шахсий ҳис – латларини тўла намоён қилиш даражасида бўлмайди. Шахс ўзининг ҳислатларини жамоа орқали ифодалайди. Акс ҳолда, унинг фаолияти жамоатчилик томонидан маъқуланмайди. Шунга кўра, алоҳида нарсалар қадридан кўра дунёқараш қадриятлари устун туради. Улар бир – биридан ажралмаган десак ҳам тўғри бўлади. Бу жамиятда у ёки бу шахснинг мувффақияти, фаолияти ва дунё тўғрисидаги тасавури бир – биридан ажралмаган. Ички ва ташқи цензура (жамоатчилик орқали ва ўз – ўзини бошқариш) инсон фаолияти ва тафаккури авторитаризмга олиб келади.

Модернизация жараёнида либераллаштириш (эркинлаштириш) ва ҳозирги замон илмий – техник жараёни ўзлаштириш қадриятга айланиб боради. Бу икки қадрият жамиятда ҳал қилувчи кучга эга бўлади.

Мумтоз либераллаштириш ғояси ғарбда XVII – XVIII асрларда шаклланди. Унинг асосчилари Ж.Локк, Т. Гоббс, И. Кант, Б.Франклин, Ж.Ж.Руссо ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Бизнинг давримизда сиёсий ва иқтисодий либераллаштиришни фарқ қиладилар, шунинг учун бугунги кунда либераллаштириш янги босқичга кўтарилган. Жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий соҳаларинигина эмас, балки "ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларини демократлаштириш ва эркинлаштириш муҳим ҳисобланади.

Ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини демократлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш, янги маъно – мазмун билан бойитиш, унинг изчиллиги ва самарасини таъминлаш – мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий

ислоҳотларнинг мазкур босқичига олдимизда турган энг долзарб вазифадир.

(16) И.Каримов

Ислом Каримов мамлакатнинг сиёсий, давлат қурилиши ва бошқарувида иқтисодиёт, маънавият, суд—ҳуқуқ, ташқи сиёсий хавфсизликни таъминлаш соҳаларидаги бош стратег мақсадларини белгилар экан, уларни демократлаштиришни янада чуқурлаштириш кераклигини таъкидлади.

Бу, лўнда қилиб айтганда, ривожланган давлатларнинг тажриба ва тараққиёт моделларидан кўр—кўрона нусха кўчирмаган холда, уларга хос юксак ҳаёт даражаси ва сифатига эришишдир.

(17) И.Каримов

Либерализм кенг маънода шахснинг ҳуқуқ ва эркинлигини устун даражада ҳисобга олиш тўғрисидаги таълимот бўлиб бу, энг аввало, ҳар бир фуқаронинг ўз фикрини эркин ифода қилиш, ахборот олиш, давлат ва жамият қурилишининг ўта муҳим масалаларини муҳокама этишда фаол қатнашиш ҳуқуқини таъминлаш демакдир.

Бу, даставвал, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамларимиз онгига демократик қадриятларни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдан иборат.

(18) И.Каримов

Бу принцип жамиятда шахс эркинлиги қай даражада таъминланганлигини кўрсатади. Либерализм тамойилга кўра, жамиятда эркин фикрловчиларнинг рақобати, муҳолифлиги мавжуд бўлади. Альтернатив фикрлар бемалол кураша олади. Мана шу жараён жамиятни ҳеч қачон бузмайди, балки мустаҳкамлайди. Жамиятни ривожлантиришнинг турли моделларини майдонга ташлайди. Шу асосда жамиятнинг динамик ривожланиши таъминланади. Ҳар бир одам ўз манфаатларини мақсадга мувофиқ йўллар билан амалга ошириб боради. Шахсларнинг мана шундай интилишлари жамиятни ривожлантиришнинг йўналиши бўлиб қолади.

Мумтоз либерализм кўпчилик ўз меҳнати, кучи ва энергиясини жамиятни бузишга эмас, балки уни тузишга, ривожлантиришга қаратади, озчилик эса, ўз кучини бузишга қаратади, деган фикрга асосланган. Бироқ, бу фикр ўта мавҳум ҳал қилинган. Инсон ҳуқуқи ва эркинлиги у ёки бу

даражада бузиб келинган. Либерализмнинг энг асосий қондаси шундан иборатки, жамият, давлат, давлат томо — нидан шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш мумкин эмас, дейилган ҳолда инсон эркинликларини бузиш ҳисобига ўз мақсадига эришишга йўл қўйилганди.

Шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини бузишни мақсадга эришиш воситаси деб ҳисоблаган давлат ёки жамият ташкилотлари жамиятни ривожлантиришга ҳисса қўшмайди, аксинча жамиятни бузишга олиб боради. Эркинлаштириш (либерализация), Президентимиз айтганидек, давлатнинг шахсий ҳаётга аралашини камайтириш, чегаралаш асосида боради. Мумтоз либерализмда давлат шахсни унга таҳдид қилаётган нарсалардан ҳимоя қиладиган ташкилотдир. У шахснинг ишига керак бўлганда аралашади.

Либераллаштириш давлат структурасидан ўз шахсий манфаати, учун фойдаланиш, шахсий бойиш мақсадида фойдаланишга йўл қўймайди.

Модернизация жараёнида либераллаштириш борган сари жамият аъзолари онгига сингиб боради, ижтимоий ташкилотларнинг аҳамияти ортиб боради.

Либераллаштириш реал ҳаётда у ёки бу жамиятда оғиш бўлиши мумкинлигини кўзда тутаяди. Умумий стратегик мақсадлар режада кўрсатгандек давом этмайди. Унинг асосчилари кўрсатган лойиҳадан четга чиқишлар ҳам бўлади. Шунга кўра, модернизация жамиятида либераллаштириш принциплари амалий реаллик сифатида эмас, балки кўпчилик маъқул топган қадриятлар сифатида амал қиладди.

Модернизациялашган жамият йўлидан, биринчи бўлиб ғарб мамлакатлари борди. Либераллаштириш принциплари бўлган иқтисодни қайта ташкил қилиш, фан ва техникани ривожлантириш учун узоқ йиллар кетди. Шунинг билан Ғарб илмий — техникани кашф этди. Бу эса, Ғарбнинг маҳсулидир. Ғарбдан ташқаридаги модернизация жараёни ғарбни чақириғига жавоб тарзида борди. Шунинг учун ғарбдан ташқаридаги модернизация унинг тажрибасини олиб, иккинчи бўлиб майдонга келди. Бундай модернизация Ғарбнинг йўлидан бориш, унинг ютуқларидан фойдаланиш демакдир. Бироқ И.Каримов таъкидлаганидек, тажриба ва тараққиёт моделларидан *"кўр-кўрона нусха кўчирмаган*

моделларидан "кўр-кўрона нусха кўчирмаган ҳолда, уларга хос юксак ҳаёт даражаси ва сифатига эришиш" керак.

Модернизация тўлиқ ёки хусусий бўлиши мумкин. Тўлиқ модернизация жамиятнинг бутун соҳаларини ўз ичига олса, хусусийси жамиятнинг айрим томонларини ўзгартиради, холос. Тўлиқ модернизацияга Япония мисол бўла олади. Япония иккинчи жаҳон урушидан сўнг анъанавий жамиятдан ҳозирги замон жамиятига ўтди. Анъанавий жамиятдан ҳозирги замон жамиятига ўтиш сакраш бўлди. Илмий-техника ютуқлари Япония жамиятига ташқаридан зудлик билан киритилди. Даставвал, Ғарб ва АҚШ таъсирида ривожланди. Хусусий модернизациалайишга ҳозирги Хитойни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Хитой ўз ишлаб чиқаришини, бозор иқтисодиёти соҳасида фаол модернизациялаштирмоқда. Шунинг билан сиёсий соҳада анъанавий, авторитар шаклда қолмоқда.

Модернизация жараёни собиқ шўролар даврида ҳам бўлган. Бу модернизация ҳам Ғарбга етиб олиш асосида борган. Шўролар даврида асосий масала қайта ташкил қилишга (реконструкцияга) асосланган либераллаштиришга мутлақо қарама-қарши эди:

Модернизация жараёнининг бугунги кун Ўзбекистонда қандай бораётгани Каримов асарларида мукамал баён этилган. Ўзбекистон "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт" сари ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлидан борар экан, бунда ижтимоий ҳаётни эркинлаштириш тамойилларини қўллар экан, Ғарб мамлакатлари эришган ютуқдан фойдаланмоқда, уларнинг техник тараққиётидан, технологик ютуқларидан ўрганмоқда.

Шу билан бирга, биз халқимизнинг асрий олийжаноб анъаналарига, муқаддас динимизнинг инсонпарварлик моҳиятига, миллий қадриятларимизга доимо содиқ қолишимиз керак.

(19) И.Каримов

Мамлакатимиз янги жамиятга ўтар экан, бу жараён иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ва маънавий соҳаларни эркинлаштириш, фан ва техника янгиликларини ҳаётга тадбиқ қилиш асосида боради. Бу — жамиятнинг маънавий ҳаётини тубдан ўзгартириш, маърифий жамият қуриш асосида боради. Мамлакатимизда амалга оширилаётган таълим соҳасидаги туб ўзгаришлар, эркин ва комил инсон тарбияси

сидаги туб ўзгаришлар, эркин ва комил инсон тарбияси жамиятимизнинг тараққиёти заминидир. Бу эса, бутун ижтимоий борлиқда (ишлаб чиқариш, оила, турмуш, дѐм олиш, истеъмол соҳаларида) "портлаш самарасини" беради.

Жамиятимиз эволюцион йўл билан янги жамиятга ўтмоқда. Бу – бугунги кун либерал демократия меъёрларига тўла мос келадиган, янги моделлашган жамиятдир. Бунда анъанадан кўра янгиликлар, фан маънавий равиш устун даражада ривожланади. Жамиятимиз таҳдид солаётган ички ва ташқи кучларни мардона енгиб, янгилик томон интилаверади.

4.9. ЛОКАЛ ЦИВИЛИЗАЦИЯ НАЗАРИЯСИ, МОДЕРНИЗМ ВА ПОСТМОДЕРНИЗМ

«Постмодернизм – радикал кўп фикрликлар»

В.Вельш.

Биз постиндустриализм жамияти, учинчи тўлқин, модернизация назарияларини кўриб чиқдик. Буларнинг ҳаммаси босқичли назариялар бўлиб, дунё ижтимоий ҳаётининг ривожланиш босқичларини кўрсатиб беради. XX асрда ижтимоий ҳаёт тўғрисида бошқа назариялар ҳам вужудга келди. (Бундай назариялардан бири локал (алоҳида) цивилизация деб аталади. Локал цивилизация назарияни майдонга келтиришда инглиз тарихчиси ва файласуфи А.Тойнбининг хизмати катта. Бу назария босқичли назариядан фарқ қилади. Чунки, босқичли назария дунё цивилизациясининг умумий тараққиётига тегишли бўлса, локал цивилизация назарияси айрим олинган минтақа ва мамлакатларга тегишлидир. Биз мана шу илмий назарияни солиштирсак, уларнинг фарқи, ҳатто қарама – қарши томондаги фикрликларга кўра, бутун дунё тарихи бир бутунликка эга. Ҳамма халқлар, ҳамма мамлакатлар у ёки бу шаклда ана шу босқичларни босиб ўтади.

Локал цивилизация назарияси эса, тамомила бошқача фикрни майдонга ташлайди. Унга кўра, инсоният тарихида ягона жараён мавжуд эмас, балки алоҳида цивилизациялар пайдо бўлади, ривожланади ва қулайди, инсоният тарихи ўзига хос алоҳида цивилизациялардан ташкил топади. Локал

цивилизация тарафдорлари бутун дунё учун умумий жараёнлар, йўналиш ва босқичларнинг борлигини тан олиш Европа цивилизациясининг Европача фикрлаш натижаси деб айтадилар.

Бутун дунё халқларининг умумий ривожланиш назариясига кўра, бутун дунё халқлари бир бутун тарзида ривожланади.

Локал цивилизация назарияси тарафдорлари ривожланиш, даставвал алоҳида олинган жамиятда юз беради, деб айтади. Биринчи назария миллий давлатларнинг асосий вазифаси умуминсоний тараққиётга мослашишдан иборат, деб кўрсатса, иккинчи назарияга кўра, миллий давлат ўз цивилизациясини ривожлантириш, такомиллаштириши учун ҳаракат қилади. Шундан кўринадики, бу концепциялар бир-бирини рад этиб келган. Шунга кўра шўролар даврида ижтимоий ҳаёт умумий босқични босиб ўтади. Беш йиллик план ижтимоий-иқтисодий концепцияни майдонга ташлаб, локал цивилизация назариясини ҳисобга олмас эди. Миллий республикаларнинг мустақил ривожланишини тан олмас эди. «Ҳамма йўл коммунизмга олиб боради»,— деган қоидага асосланган эди.

Ҳозирги замон локал цивилизация назарияси кўп қиррали, кўп ўлчовли, кўп режали, кенг кўламлидир.

Дунёнинг умумий тенденцияси, умумий босқичлар назарияси, фикримизча, сабаб ва оқибат асосида, чизиқли тафаккур асосида қурилгандир. Диалектика қонунига кўра, умумий тенденциялар бир бутун жараён сифатида ривожланади.

Конкрет, алоҳида цивилизациялар тўғрисида гапирганда синергетика тамойиллари амал қилади. Чунки синергетика конкрет тизимнинг пайдо бўлиши, ва шаклланиши жараёнини табиий—илмий асосини беради. Алоҳида олинган тизимнинг эволюциясини очиб беради. Тизимни кўп имкониятга, кўп ўлчовли, кенг кўламли тарзида тасаввур қилади. (Гап Гегель ва Маркс диалектикаси ҳақида кетмишлардагиларни хулоса қилиб айтганда, бутунги кунда бутун жамиятнинг умумий йўналиши, умумий тенденцияси мавжуд. Шунинг билан алоҳида халқ, миллат, давлат ўзига хос махсус цивилизацияда яшаётганини ҳам кўрамыз. Шунга кўра, ғарб, шарқ цивилизацияси, Америка, Россия цивили—

зацияси каби тушунчалар мавжуд. Шунинг билан индустриал, постиндустриал цивилизация босқичидаги халқлар деган тушунча ҳам ишлатилади.

М.Лернер таъкидлаганидек, О.Шпенглер ва А.Тойнбилар гунё тарихининг буюк цивилизациялари — ғарбий Европа, Россия, ислом мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой ёки Америка қабиларнинг ҳар бири шахсий тақдирига, ҳаёт йўли ва ўлимига, ўз юраги, иродаси ва ўзининг характериға эга эканлигини кўрсатиб берди.

(21) В.Ф.Шаповалов

Кейинги йилларда ғарб цивилизацияси чегараси кенгайди. Шарқий Европа мамлакатлари ҳам бу цивилизацияға қўшилиб бормоқда.

Биз юқорида Шарқ Ғарбнинг ифодаси, у қувиб етиш асосида модернизациялашган жамият қурмоқда, деб айтдик. Масалан, Япония, Туркия каби давлатлар ғарб цивилизациясига киради деган фикрдан йироқмиз. Улар — шарқ мамлакатлари, уларнинг шарқона хослиги бор, шарқона анъаналарға эга. Уларни ғарб билан айнанлаштириб бўлмайди. Шунинг билан Шарқ Ғарбдан ажралган ҳолда яшайди, деган қарашдан ҳам йироқмиз. Бироқ, жамиятимизни модернизациялашда ғарб билан мустақкам алоқа ўрнатиш, ўзаро ҳамкорлик қилиш, уларнинг илгор технология, илмий фанларидан фойдаланиш зарур. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлидан боради, ўзи ўрни, йўли билан ХХ1 асрга кириб боради. Ўзининг цивилизацияни йўлидан кетаверади.

Цивилизациянинг турли — туманлиги бизни постмодернизм тушунчасига яқинлаштиради. *Ҳаёт тарзи ва фикри, ўзига хос маънавий ҳаёти жиҳатдан модернизация босқичи яқунланган жамият постмодернизм деб аталади.* Буни «постзамон» (замондан кейинги) жамияти деб ҳам юритилади. Постмодернизм назариясига кўра, ғарб мамлакатлари асри — мизнинг 70 — йилларидан бошлаб модернизация босқичига кира бошлади. Ўз кучи, ўз салоҳияти билан уни ижодий шакллантирди, Бунда ҳар бир мамлакат ўзининг миллийлиги ва цивилизациясининг хос томонларига, анъаналари ва маданиятиға асосланди. Постмодернизм (постзамон) жамияти анъанавий жамият билан янги жамиятнинг синтези асосида пайдо бўлди. Модернизмдан фарқли ўлароқ постмодернизм —

мда ўтмишга, анъанавий жамиятга бўлган муносабат ўзгарди, ўтмиш билан ҳозиргини узвий боғлиқлиги масаласи янги талқин қилинди.

Постмодернизм ўтмишни қолюқ, шакланмаган, деб қарашга барҳам берди. Ўтмиш бугунги ҳаётимизда муносиб ўрнини топиб, бугунги кунимиз ва келажакимиз учун хизмат қилмоқда. Шу маънода юртбошимиз «тарихий хотирасиз келажак йўқ» дея таъкидлади. Шу билан бирга тарихимизни, анъаналаримизни мустақиллик кўзи билан қараш, янгица қайта таҳлил қилиш керак. Зеро, тарихнинг мазмуни ва маъноси бугунги кунимизда, ҳаётимизда иштирок этади, келажакка замин тайёрлайди.

Янги жамият қуришнинг шарт – шароити нуқтаи назаридан қараганда социал ҳаётни дунёвий ташкил этиш, илм – фаннинг ютуқларини ҳаётга тадбиқ қилиш асосида боришимиз билан бирга *«миллий қадриятларимизни тиклаш, «Ўзликимизни англаш, миллий ғоя ва мафқурани шакллантириш, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва ҳурматини тиклаш каби мустақиллик йилларидаги бошланган эзгу ишларимизни давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтириш»* керак. (И. Каримов).

Постмодернизм жамиятда алоҳида шахсларнинг роли ортиб боради. Шу билан бирга постмодернизм жамоатчиликнинг аҳамиятини ҳам ҳисобга олади. Бугунги кунда жамоат ташкилотлари, сиёсий партияларнинг аҳамияти ортиб борар экан, «Сиёсий лидер», маҳалла оқсоқоллари, партиявий лидер, илмий йўналиш лидерлари ҳам ижтимоий тараққиётда ўз ўрнига эга бўлмоқда. Бугунги кунда дунёқараш қадриятлари билан нарсалар, буюмлар қадриятининг уйғунлиги ҳақида гап боради.

Маълумки, анъанавий жамиятда дунёқараш қадрияти биринчи ўринда турса, модернизмда нарсалар, буюмлар қадрияти олдинги ўринга чиқади. Постмодернизмда эса улар уйғунлашади. Маънавий ва моддийлик ҳам уйғунлашади. Жамиятда ҳокимиятнинг демократлашиши билан бирга, сиёсатда энг обрўли сиёсатчи тан олинади.

Сиёсий лидернинг фикрлари гуманистик характерга эга бўлса, демократияни мустаҳкамлайди. Аксинча бўлса, тоталитаризм томонга кетади.

Анъанавий қадриятларни асослашда фандан унумли фойдаланилади. Бироқ постмодернизмда анъанавий тафак — курнинг салбий томонлари, қотиб қолган одатлар, ярамас анъаналар рад этилади. Постмодернизм модернизациядаги таълим тизими ва маърифатпарварликнинг эски усулларини ҳам рад этади. Таълимнинг янги тизимини вужудга келтиришни талаб қилади. Стеаратив, қатъий фикрлашдан эркин фикрлашга ўтади.

Постмодернизм ўтмиш жамиятни, айниқса феодализм даврини кескин қоралашни рад этади. Ўрта аср дини, авторитети, маданияти ва қишлоқ ҳаётини модернизм ўзлаштира олмаган эди. Булар ҳаммаси ҳаётда қайта кўриб чиқилади. Мисол тариқасида Г.Гадамлернинг авторитет ҳақидаги фикрини кўриб чиқайлик. Модернизмда авторитет рад этиб, фан биринчи ўринга қўйилган эди.

Авторитет ўз фикри—мулоҳазасини устун қўйиб, мутлақлаштиришса, хурофот манбаи бўлади. Бироқ соғлом ақл, фикрий салоҳиятга асосланса, ҳақиқат манбаига айланиши мумкин. Бундай имкониятни қўлдан чиқариб бўлмайди. Агар шахс биздан ўз ақли, кескин муҳокамаси билан устун бўлса, демек, биз учун энг муҳим муҳокама, бу катта ютуқ бўлиб, бизнинг ўз муҳокамамиздан устун туради. Шундай қилиб, ҳеч ким шунчаки обрўга эга бўлмайди, унга эришиш учун курашиш керак, ҳаракат қилиш керак. Кўр—кўрона буйруқ билан, одамларни мажбур қилиш билан обрў орттириб бўлмайди.

(22) Х.Г.Гадамлер

Агар модернизм даврида кўпчиликнинг озчилик устидан ҳукмронлиги қатъийлик шаклида бўлган бўлса, постмодернизмда озчиликнинг фикрини ҳам, уларнинг ҳақ—ҳуқуқларини ҳам ҳимоя қилиш асосида боради. Сиёсий эркинлигидан тортиб миллий эркинлиги, кичик миллатнинг ва диний ташкилотларнинг ҳақ—ҳуқуқлари ҳимоя қилинади. Мана шунинг учун жамиятимизда турли диний ташкилотлар ва кичик—катта миллатларнинг ҳуқуқлари конституцияда кафолатланган.

Модернизм классик санъатга қарама—қарши эмас, балки уларга яқинлашиш рўй берди. Постмодернизм социал—фалсафий жиҳатдангина эмас, балки бой эстетик мазмунга ҳам эга. Бошқача қилиб айтганда, бунда фалсафий,

социал, бадий — эстетик томонлар бир—бири билан узвий боғлиқдир. Постмодернизм модернизмдан фарқли ўлароқ у ёки бу санъат йўналишини ижобий ёки салбий, прогрессив, илғор ёки реакцион, қолоқ деб қарамайди. Ҳар бир санъат шахсининг ўз диди, маданияти, эстетик тайёргарлик даража — сига мос келиши нуқтаи назаридан қарайди.

Постмодернизм ҳамма нарсаларни бир қаторга қўйиб, бир чизиқда «ҳатодан» — «ҳатосизликка» — «қалоқликдан» «Илгорликка» бориш каби модернизм тафаккурини рад эта — ди. Модернизм нуқтаи назаридан Африка халқлари ёки шимолий Америка хиндуларининг маданияти қалоқ, орқада қолган деб қаралар эди.

Постмодернизм нуқтаи назардан, уларнинг маданияти фикрлаш стили, санъати эътиборга лойиқ деб қаралади. Жаҳон маданият тизими ажралмас қисми деб билади. Мо — дернизмда уларни ер юзида йўқ бўлиб кетишига қаратилган тафаккур тарзи бўлса, постмодернизмда уларни йўқ бўлиб кетишига йўл қўймасликни талаб қилинди. Агар кичик бир хужайрали ҳайвон йўқ бўлиб кетиши бир бутун экотизим — нинг бузилишига олиб келгандек, кичик бир халқнинг йўқ бўлиб кетиши бутун инсоният маданият тизимига ўз таъси — рини ўтказди. Мажуд бўлиши эса, умуминсоний қадриятларни бойитади.

Постмодернизм қарашлари билан ҳисоблашмайдиганлар нуқтаи — назарлари янги ҳақиқатни излашдан воз кечишга қаратилган. Фаннинг мураккаб дунё қаршисида таслим бў — лишига қаратилган. Гарб фикрлаш тарзининг мува — фаққиятини ҳам ҳисобга олади. Эски фикрлаш тарзидан янги фикрлаш усулига ўтиб, дунёнинг янги манзарасини таҳлил қилади. Дунёга янгича кўз билан қарайди.

Постмодернизм, — деб ёзади В.Вельш — радикал кўп фикрликдир. Бизнинг реаллик ва ҳаётини дунёмиз «постмо — дерн» бўлиб қолади. Ҳаво йўллари ва телекоммуникация турли томондан яқинлашиши, ҳамма жойда бир—биримиз билан учрашув, ҳамкорликка келиш, турли вақтлик янги табиийлик бўлиб қолди, умумий вазиятнинг бирданига бўли — ши, турли концепцияларнинг ва қарашларни бир—бирига ки — ришиб кетиши, ўзаро ҳамкорлиги реал ҳодиса бўлиб қолди. Бу масалаларни постмодернизм ҳал қилишга киришди. Шу масалаларни у ўйлаб топгани йўқ, балки уларни ҳал қилишга

сингдирилганини тан олмасликнинг иложи йўқ. Уларда аме — рикача характер, америкача яшаш тарзи, ахлоқи, одати шаклланган.

Худди шунингдек, Москвага Ўзбекистон, Арманистон, Гуржистондан турист сифатида келганларни тезда ажрата оламиз, дейди В.Ф.Шаповалов. Улар нафақат тили, балки яшаш тарзи, одати ва ахлоқи нуқтаи назардан ҳам фарқ қиладилар. Демак, постсовет даври давлатларида миллий ўзига хослик характери шаклланиб бормоқда. Нафақат ўзбеклар, балки шу жойда яшаётган барча этник гуруҳларнинг Ўзбекистон характери, умумий ўзбекистонлик бирлиги шаклланиб бормоқда. Бу эса, Ўзбекистоннинг ўзига хос цивилизация йўлини кўрсатади.

Ўзбекистоннинг цивилизация йўли кўп миллатлилик, кўп этниклилик кўп конфессионлик характерга эга. Ўзбекистонда 100 дан ортиқ халқ ва миллат, 16 диний конфессия вакиллари яшамоқда. Улар Ўзбекистоннинг тенг ҳуқуқий фуқаролари сифатида яшамоқдалар. Уларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари конституциямизда кафолатланган. Улар Ўзбекистон фуқароси сифатида умумий мақсадларимизни амалга оширишда тенг ва масъулдилар. Айни вақтда, бошқа чет эл давлатлари билан муносабатимизни яхшилашга кўмаклашмоқдалар. Масалан, Россия билан алоқаларни яхшилашда рус халқи, миллати, православ черковининг, Корея ва Япония билан ҳамкорлик ўрнатишда Ўзбекистонда яшаётган корейс, япон ва шунга ўхшаш кам сонли миллат гуруҳларининг хизматини ҳам ҳисобга оламиз. Уларга бўлган муносабатимиз бутун бир халққа бўлган муносабат сифатида қабул қилинади. Ўз навбатида, чет элларда яшаётган ўзбек ватандошларимизга имконият яратиб берганлиги учун ўша халқларга миннатдорчилик туйғусини билдирамиз.

Ўзбекистон ягона цивилизация йўлидан борар экан, ўзбек халқининг бошқа туркий халқлар билан биргаликда шаклланганлигини ҳисобга олиш керак. Марказий Осиё халқларининг умумий томонлари борлигини тарихий яшаш тарзи, дини, урф — одати умумийлигини ҳисобга олишга тўғри келади. «Туркистон умумий уйимиз» ғоясининг аҳамияти ҳеч қачон йўқолмайди. Лекин, Марказий Осиё давлатларининг ўз ўрни ўзига хос томонларини мут —

дақлаштириш, сунъий равишда тўсиқлар ҳосил қилиши минтақада ривожланишга салбий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистоннинг цивилизация йўли ҳақида гапирганда Туркистон кўк тангри, муқаддас, кўғир ер – сув, Ушай, Момо эътиқодларига асосланган туркий тафаккур, маданият, ясо, тузуклар ва усуллар, Тўра ва кўллаб битиклар макони эканлигини, қадимги умумбашарий туркий «Ҳаёт майдонига» кирган, унинг ўлка беклиги мавқеида турган сугдий, хораз – мий, фарғонавий маданият ёзув ва матнлар ўлкаси бўлганини, Фарғона – Тошкент – Ироқ, қашқарий, буддавий, насро ва маниҳей – кхорашти ёзувларга, мусулмон маданият ўчоғи бўлганлигини ҳисобга олиш керак. Шундай қилиб, академик Н.И.Конрад ибораси билан айтганда, Туркистон, Марказий Осиё қадимги дунёнинг нафақат жуғрофий маркази, балки унинг энг обод, маъмурий, асл (оригинал) умумбашарий туркий цивилизация, толерант маданият ва тафаккур, қадрият, анъана мезонлари тутилган, мақаддас ўчоғи ҳамдир.

«Туркистондаги ана шу қадимги туркий цивилизация, толерант маданият тафаккурининг муносиб меросхўри, воҳисий давомчиси ҳозирги кунда Ўзбекистондир»

(Н.Айтматов).

Ўзбекистоннинг асл – насаби, қони туркий «ҳаёт дарах – ти» дан келиб чиқади. Бу уларнинг миллий – этник ўзига хослиги – «суперэтнос»лигидир. «Ўзбеклар суперэтнос» деганда, ўзбекларнинг қозоқ, бошқирд, татар, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва бошқа туркий қардош халқлар, элатлардан қандайдир устунлигини эмас, балки қардош халқлар маданияти, турмуш тарзи, этник қиёфаси, урф – одатлари, руҳияти, онги ва тафаккурининг энг олийжаноб жиҳатларини ўзида мужассам этган ҳолда уюшган, шакланган халқ, миллат эканлигини англаш керак.

И.А.Каримовнинг ўзбеклар алоҳида, мустақил миллат, халқ эканлиги ҳақидаги илмий назарий методологик концепцияси Ўзбекистоннинг мустақил цивилизация йўлидан кетаётганини кўрсатади, чунки цивилизациянинг энг асосий белгиларидан бири «суперэтнослик»лиқдир.

Тарихчилар, ўзбеклар марказий Осиё, Туркистон, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудига ҳеч қачон кўчиб келмаганлигини, қадим – қадим замондан ўтроқ яшаб, илм – маърифат, маданият, буюк цивилизация яратганини, ўз

урф — одатларини муқаддас билганлигини узил — кесил ҳал қилиб берди.

Ҳозирги замоннинг улуғ ёзувчиси, мутафаккири Ч.Т.Айтматовнинг узоқни кўзлаган фундаментал таърифига кўра, ўз нуфузий, миллий, этник маданий салоҳияти ва ақл — заковатига кўра, Ўзбекистон ана шу тарихий Туркистоннинг ворисий давомчисидир. Марказий Осиёда ўзбеклар, маданий ва ахлоқий салоҳиятига кўра, барча қардош халқларни бир — лаштирувчи, уюштирувчи ва илғор тараққиёт сари етакловчи миллатдир.

Очиқ тизимли, кўп ўлчовли, толерант умумбашарий туркий цивилизация, шарқ халқлари ҳаёт синовларини ўт — казган тадрижий тараққиёт йўли, турмуш тарзи, анъана ва қадриятлари ҳамда бағри кенг тафаккур усули Ўзбекистон цивилизация йўлининг заминидир.

Жамиятга цивилизация нуқтаи — назардан ёндошиш тарихий ёндошишдан фарқ қилади. Тарихий ёндошиш у ёки бу халқнинг тараққиёт эволюциясини (пайдо бўлиши, ривожланиши босқичларини) кўрсатса, цивилизация жамият — нинг ҳозирги даражасини кўрсатади. Ҳозирги босқичда жамиятнинг ривожланиш динамикасини белгилайди. Жамият — нинг ўзига хос белгилари, уни характерлайдиган томонларини кўрсатади.

У ёки бу жамият даврининг мавжуд цивилизацияларидан бирида, улар билан биргаликда яшайди. Ана шу мавжуд цивилизация эталони жамиятни ўзига тортади. Ёки ўз — ўзига алоҳида цивилизация бўлиб яшайди, бундай жамият алоҳида цивилизация жамияти деб аталади.

Бироқ, алоҳида цивилизация узоқ йиллар ўзига хос йўлдан ривожланади. Мутахассислар фикрига кўра, Россияда бу жараён XVIII асрдан бошланган. Бугунги кунда, айрим мутахассисларнинг айтишича, Россия алоҳида цивилизация бўлиб шакланган. Ўзбекистон цивилизациясининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи қадим замонлардан, диёри — мизда давлатчилик ташкил топган даврдан бошланади.

Ўзбекистон буюк цивилизация маркази бўлса — да, кейинги асрларда (130 йилга яқин) ўзининг тараққиёт йўлидан чиқиб, Россияга қарам бўлиб яшади. Шунинг учун мустақилликка эришганидан сўнг яна мустақил цивилизацияни йўлга кириб бормоқда.

Ўзбекистоннинг цивилизациян йўли қандай?

Бу саволга жавоб бериш учун цивилизация ўзи нима ва уни характерлайдиган белгилар қандай деган саволларга жавоб беришимиз керак (Бу масала ўтган мавзуларда батафсил ёритилган). Цивилизация, юқорида айтганимиздек, кўп қиррали, кўп ўлчовли, кўп режали ва кенг кўламли иж – тимойи жараёндир. У мураккаб ташкил топган соҳа сифатида дунё тенденцияларига асосланади ва ўз навбатида ана шу жараёнларга ўз таъсирини ўтказади.

Рус маърифатчилари ўз ватанини ўрганиш учун кенг кўламда иш қилдилар. Ҳозир ҳам рус цивилизациясини объектив илмий асосда талқин қилувчилар бор. Энг кўзга кўринган, жаҳон фалсафаси тан олган шахслардан В.Соловьев рус цивилизацияси марказига рус ғоясини кўяди. Н.Бердяев эса Россиянинг қалби ҳақидаги масалага алоҳида эътибор беради. С.Франк рус дунёқараши ҳақида трактат ёзган. Н.Лосский рус халқининг характери ҳақида фикр юртади. Уларнинг қарашлари «Англияликлар характери», «америка руҳи» концепциялари билан ҳамоҳангдир.

Н.Лосский «Америка руҳи» деганда уларга хос томон – ларни таҳлил қилиб чиқади: динамизм, юксакликка интилиш туйғуси, ўз қадр – қимматини ардоқлаш ҳисси, биринчи бў – лиш туйғуси, индивидуализм (шахсиятпарастлик), бир жойда тўхтаб қолишни хуш кўрмаслик, мосланувчанлик (гибкость) амалий муносабатда бўлиш, ўзининг ҳаётий – амалий ман – фаатини устун қўйиш, муваффақиятга эришиш учун инти – лиш ва унга муддатидан олдин улгуриш, ўз кучига, ўз мақсадига қаттиқ ишониш, меҳнат интизомини муқаддас билиш, хусусий мулкни ҳурмат қилиш кабилар. Юқоридаги олим характерлар «Америка руҳи» ни ташкил этади, деб айтади. «Америка руҳи» ёки «Америка қалби» ҳақида жуда кўп америкалик олимлар ҳам ўз тадқиқот ишларини олиб борганлар (қаранг В.Ф.Шаповалов «Оснoв философии» М. 1998. 483 – бет).

Н.Лосский ўзининг «Рус халқининг характери» деган китобида қуйидаги белгиларга аҳамият беради: диндорлик, юксак руҳий тажриба шаклини излаш, шу асосда мутлақ саодатни излаш, ҳис ва иродани узвий боғлаш, эрксеварлик, халқпарварлик, яхшилик, истеъдодлилиқ, мессионизм (ўз юртига олиб келиш), миссионизм (бошқа юртга бориш) ўрта

маданият соҳасидаги камчилик, пессимизмга бироз мойиллик ва безорилик. Бердяев ҳам рус қалбига кенг характеристика (тавсиф) беради. У рус қалбидаги зиддиятларга эътибор беради: рус қалбидаги қарама-қарши характерларни очиб бериш мумкин, дейди. Деспотизм (истибод, қаттиқ зулм қилиш); давлатда гипертрофия (ҳаддан ташқари ошириш); анархизм; продалилик; қаттиққўллик; зўрлик ва яхшиликка мойиллик; одамийлик; юмшоқлик; динга расмий (формал) муносабатда бўлиш; урф-одатларни ўйламасдан бажариш ва ҳақиқатни излаш; индивидуализм; миллатчилик; ўзини ўзи мақташ; универсализм; умуминсонийлик; диннинг эсхологик-мессион характери ва сиртқи тақводорлик; худоишлобчилик ва жанговар худосизлик, келишиш ва сурбетлик, қулик ва исён, бир-бирини истесно қиладиган хусусиятларни рус характери белгилари сифатида олиб қарайди.

Рус халқининг тавсифини бошқа муаллифларда ҳам кўрамиз. Буларнинг айримлари фақат рус халқига эмас, балки Европанинг бошқа халқларига ҳам тегишлидир. Индивидуализм, анархизм, динга риоя қилиш каби характерлар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон цивилизация йўлида кетар экан, ўзига хос характер, қалб, дунёқарашга эга эканини кўрамиз. И. Кари-мов «Фидокор» газетаси мухбири саволарига жавобда миллатимизга хос бўлган белгиларни баён этади: *«Миллий табиатимизга хос бўлган меҳр-оқибат, мурувват, андиша, ор-номус, шарми-ҳаё, ибодат-иффат каби бетакрор фазилатлар ва халқимизни кўп жиҳатдан ажратиш турадиган бағрикенглик, меҳмондўстлик, оққўнчилилик хусусиятлари ҳақида ҳам узоқ гапириш мумкин».*

Биз ўзбек халқини характерлайдиган яна бошқа белгилар ҳақида ҳам гапиришимиз мумкин. Жумладан, ўз она ерини эъзозлаш, шу ерда умрининг охиригача яшаш, ота-она ва болаларга муҳаббат, болажонлик ҳислатлари, шунингдек ўз она тили, урф-одати анъаналарини ардоқлаш туйғулари. Бу ҳислатлар Ўзбекистоннинг ўзига хос цивилизация йўлини давом эттиришга, инсонпарвар, демократик жамият барпо этишига маънавий замин бўлади. Бироқ тоталитар мафкура даврида шаклланган, ўз тилига, урф-одат ва анъаналарига, она тупроғига менсимай муносабатда бўлиш туйғулари, «ўз она тилини, миллий анъаналари ва мада»

ниятини, ўз тарихини билмаслик кўплаб одамларнинг шахсий фожеасига айланиб қолган эди (Ислом Каримов, «Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда» Т., «Ўзбекистон». 1999 й. 5-бет). Инсон қалбидаги иккита куч, бунёдкорлик ва та – жовузкорлик, ўлдириш ва яратиш, бузиш ва тузиш, яқсон қилиш ва вужудга келтириш, уруш ва тинчлик курашидан бири цивилизацияни олға кетказса, бошқаси таҳдид солади, бузади, тўсиқ бўлади.

«Аслида, менинг назаримда, одамлар қалбида иккита куч – бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамиша ўзаро курашади. Афсус билам таъкидлашимиз лозим: тарих тажрибаси шундан далolat берадики, инсон табиатдаги инсонийликдан кўра ваҳшийлик, ур-ўйқит инстинктлари, яъни ҳатти-ҳаракатларини кўзгатиб юбориш осонроқ», – дейди И.Каримов «Фигокор» газетаси мухбири саволларига жавобига. Биз ўзбек қалби деганда ана шу иккита зиддиятли кучни ҳисобга олмаслигимиз мумкин эмас.

Хўш, одамдаги бузиш, вайронкорлик, ўлдириш инстинктларидан қутулиш мумкинми?

Қандай қилиб инсондаги тажовузкорлик инстинктини йўқотиш мумкин?

Руҳий таҳлил фалсафасининг асосчиси Фрейднинг фикрига кўра, бундай инстинкт бутун жонзотга хос бўлиб, инсондаги ҳайвоний инстинктнинг зўрайишидир. Демак, одамларда юқоридаги инсоний ҳислатларни шакллантириш асосида тажовузкорликдан қутилиш мумкин. Бунинг учун ана шундай одамлар қалбидаги икки куч курашини санъат, спорт майдонига кўчириш керак. Ахир, адабиётдаги юмор, аския ва бошқа жанрлар рақиб устидан маънавий устунликни таъминламайдими? Спортда ҳам худди шундай. Ҳаётдаги зиддиятларни тажовузли усул билан эмас, гўзаллик ва эзгулик усуллари билан ҳал қилишга ўтиш инсондаги ана шу салбий ҳис – туйғуларнинг кўзғалишига йўл қўймайди. Бу деган сўз – маърифий йўл цивилизация йўлидир.

Биз юқорида «суперэтнос»лик цивилизацияни белгиловчи хусусияти эканлигини айтдик. Демак, Ўзбекистоннинг миллий характерининг, ўзига хослигини, ўзига хос қалбини, руҳиятини кўра билиш керак. Рус, Америка халқлари сингари Ўзбекистон ҳам Ўзбекистонда яшаётган барча халқларга хос маънавий дунёни билиш ва намоён қилиш асосида ци –

визация йўлидан боради, яъни сўз Ўзбекистонда яшаётган халқларнинг тинч—осойишта, ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатишини таъминлаш асосида боради. Бу осон иш эмас. Бироқ, бу иш чуқур илмий, конкрет социологик тадқиқотлар асосида таҳлил қилиниб, Ўзбекистоннинг тараққиёт жараёни нини кўрсатиб беришни, халқимизнинг дунёқараштни, руҳиятида бўлаётган ўзгаришларни илмий таҳлил қилишни тақозо этади. Халқимизнинг турмуш тарзи, фикрлаш стили, жамиятимиздаги давлат тизими, oilавий муносабатлар, институтлик тизими, партиялар, жамоат ташкилотлари, иқтисодий тизим, уларнинг детерминантлари, рағбатлантирувчи кучлар, хўжалик фаолияти ва уларнинг шарт—шароити, синфлар ва уларнинг мавқеи, фан, технология, қишлоқ хўжалиги, санъат, oilавий маданият, диний ва дунёвий қадриятлар, жамият билан шахс уйғунлиги, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни атрофлича таҳлил қилингандагина, Ўзбекистоннинг цивилизация йўли тўғрисида тўла тасаввурга эга бўламиз.

Цивилизацион йўл жамиятнинг бир бутун, яхлит ривожланиш жараёнини кўрсатади. Агар маданият инсон меъёри билан ўлчанса, цивилизация маданият мезони билан ўлчанади. Хўш, Ўзбекистон жаҳон тан олган анъанавий, индустриал ва постиндустриал цивилизация ёки анъанавий модернизация ва постмодернизация босқичларининг қайси даврида яшамоқда?. Ўзбекистон бизнингча индустриал босқичдан постиндустриал босқичи томон кетмоқда; Тоф—флер майдонга ташлаган учинчи тўлқиннинг ҳаётбахш уммонларига ўзига хос, ўзига мос йўл билан кириб боради.

ХУЛОСА

*Биз яшаб турган дунё ўзи
нима?*

*Бу ёруғ оламда биз киммиз ва
не бир сир—синоатмиз,
қаёққа қараб кетаямиз?*

(Ислом Каримов)

Бу саволлар фалсафий билишнинг биринчи ва асосий саволи бўлиб, у ўз навбатида «дунёда нимани била оламиз?» деган савол билан чамбарчас боғлиқдир.

Бу саволга жавоб беришга биринчи бўлиб киришган соҳа фалсафа бўлган. Кейинчалик, фалсафадан бошқа бир қатор билим соҳалари ҳам ушбу савол билан шугуллана бошлади. Натижада, фаннинг турли йўналишлари пайдо бўлди. Алоҳида фан соҳалари дунёни билишнинг муҳим томонларини ўз ичига олади. Бутунги кунда фалсафа билимларнинг ҳамма томонларини эмас, балки ўзига хос вазифани бажарадиган бўлди. Тарихнинг турли кўринишларида фалсафий билиш ижтимоий ҳаётнинг, фанларнинг ривожланиши билан такомиллашиб, турли фалсафий қарашлар, парадигмалар янгилашиб туради. Шунинг билан баъзи умумий томонлари, белгилари турғун бўлиб қолади. Шунинг учун биз фалсафани ўқитиш ва ўрганишда ана шу икки томонига эътибор беришимиз керак.

Баъзи файласуфлар диалектика тўғрисида кўп гапирардилар. Диалектика қонуни ва категорияларини дарсликларга киритишни таклиф қиладилар. Бу фикрни қўлаб-қувватлаган ҳолда бутунги кун диалектикасини шўролар даврида дарсликларда кўрсатилган схематик асосда эмас, балки бутун мавзуга сингдириб юборган ҳолда бериш мақсадга мувофиқдир, деб ўйлаймиз. Тоталитар тизимга хизмат қиладиган диалектика билан демократияни мустаҳкамлайдиган диалектиканинг фарқи борлигини очиб бериш, кенг тарғибот—ташвиқот қилишимиз лозим. Айниқса, ўрта ва кекса авлод вакилларининг янги замонни тушунишга айнан шу қон—жонига сингиб кетган, “сут билан киргизилган” марксистик диалектика кўпроқ даражада тўсиқ бўлмаяптимикиан?

Биз фан фалсафаси кўйган энг муҳим саволга ҳозирги замон фалсафаси қандай жавоб беради, деган масалага кў — проқ аҳамият бердик. Фан фалсафасини баён этишда кела — жак стратегияси ҳақидаги фалсафий фикрларга тўхтадик.

Маълумки, айрим олинган одам, айниқса инсоният бир бутунликка тузилмага эга бўлган (ташқил топган) мураккаб тизимни ташқил этади. Булар ҳаммаси ҳозирги замон билимлардаги қонунлар доирасида ҳал қилинади. Олам, коинот — астрономия маъносида эмас, балки фалсафий маънода мавжудлиги, дунёнинг турли — туман тизимлардан иборатлиги, инсон кичик космос сифатида физик, химик, биологик ва социал феномен эканлиги, шунинг билан инсоннинг ақли, фаолиятли, сеувучи, ахлоққа эга, ўйин — эстетик асосида яшовчи, символлар яратувчи ва хато қилувчи Ердаги олий мавжудод эканлиги, инсон учун ўз тарихининг эволюцияси жамиятни олға қараб ривожланиши (жадалдунё) характерлидир.

Дунёнинг ривожланиши ўз — ўзини ташқил қилиш ва ўз — ўзини ривожлантириш эволюцияси механизмини ту — шунтиришда синергетиканинг аҳамияти бир қадар кўрсатиб берилди. Чунки, келажак стратегиясини белгилашда синер — гетика таълимоти кўл келмоқда. Негаки, синергетика илғари бизнинг тасаввуримизда сирли кўринган, инсон, инсоният фаолияти жараёнларига аниқлик киритди. Мураккаб эво — люцион тизим мазмунини таҳлил қилишнинг матодологик асосини берди. Синергетика воқеликни таҳлил қилишда, янги тизимга ўтишда чизиқсиз тафаккур, очиқ тизим, толе — ранглик, кўп ўлчовликка асосланади. Бу фалсафа ва бошқа фанларнинг янгича тафаккур намунаси бўлиб, дунёни ранг — баранглигини, алоҳида шахснинг тарихда бетакрор ролини кўрсатиб берилди. Кўлингиздаги китоб ана шундай ва шу каби бошқа қарашлар асосида ёзилди.

XX асрда инсоният глобал муаммолар қаршида турди. Бу масалаларни замонавий тафаккур асосида ҳал қилишда фалсафа ва фаннинг ролини ҳар бир мавзуда кўрсатишга ҳаракат қилинди. Ҳар бир мавзу Республикаimizда бўлаётган улкан ўзгаришлар, айниқса, инсон тафаккуридаги ўзгариш — лар асосида ёритилди, одамлар онгига миллий ғоя ва миллий мавқурани сингдиришда фан фалсафасининг ўрни кўрса — тилди.

Фалсафа инсон ҳаёти ва унинг келажагини, келгуси даврнинг моҳиятини ёритишда, тушунтиришда ижодий таълимотдир. Бўхронларга, таҳдидларга, бузувчиларга қарши қаратилган таълимотдир. У цивилизацияни сақлаб қолишга ва унинг ривожланишига доим ўз ҳиссасини қўшиб келган. Инсон эркинлиги, озодлиги, мустақиллиги ҳақидаги таълимотни риожлантириб ўз «сўзини» айтиб келган. Мазкур китобда ана шу ўзликни англаш масаласига ҳам алоҳида эътибор берган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Уэлс Г.К. Павлов И.Фрейд. М., 1959. 608 – бет.
2. Фромм Э. Психоанализ и этика М., 1993 95 – бет.
3. Канке В.А. Философия учебник. 2000 228 – бет.
4. Бердяев Н.А. Смысл Истории. М, 1990
5. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., "Ўзбекистон" 1998 8 – 9 бетлар.
6. Витенштейн: Человек и мыслитель М. 1993.
7. Шаповалов В.Ф. Основы философии. М. 1998 412-бет.
8. Бердяев Н.А, Означение человека М. 1993 119-1290 бетлар.
9. Форобий Абу Наср Фозил одамлар шахри. Т.. 1993 174 – 175 бетлар.
10. Философия учебник. М. 1997 312 – бетлар.
11. Бхоргавадгита Пед Я Смирнова Ашхабат. 1997. 89 – бет.
12. Ницше Ф. Несвоевременные размышления. полн. соб. соч. Т. 2000 219-бет.
13. Вопросы философии. 1992 № 11
14. Фромм Э. Психоанализ и этика. М. 1993 106-107 бетлар.
15. Вопросы философии 1992 №11
16. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан; Эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. Ўзбекистон 2000 9 – бет.
17. Каримов И.А. Ўша китоб 8 – бет.
18. Каримов И.А. Ўша китоб 12 – бет.
19. Каримов И.А. Ўша китоб. 8 – бет.
20. Шаповалов В.Ф. Основы философии. М. 1998. 451-бет.
21. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т. "Ўзбекистон" 2000 24 – 25 бетлар.
22. Гадамер Х.Г. Истина и метод. М. 1988 331 – 333 бетлар.

АДАБИЁТЛАР

Фан фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX асрга интилоқда. Т.»Ўзбекистон». 1999
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.»Ўзбекистон» 2000.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Шарқ. Т.1999
4. Карнап Р. Философские основания физики. М. Прогресс. 1971
5. Никифоров А.А. Философия науки и методология. М.1998.
6. Поппер К. Логика и рост научного знания. М.Прогресс. 1983
7. Кун Т. Структура и рост научного знания. М. Прогресс.1975
8. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники М.1995
9. Филатов В.Ф. Философия науки. Учебник, М.1997

Техника фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. «Ўзбекистон» 2000.
2. Конке В.А. Этика. Техника. Символ. Обнинск, 1996.
3. Конке В.А. Философия техники. Учебник философии, М.2000.
4. Философия техники в ФРГ. М.1989.
5. Новая технологическая волна на западе. М.1996.
6. Кинг А., Шнайдер П. Первая глобальная революция М.1991.
7. Сиборина Т.Ю. Философия техники. М. 1997.

Социал фалсафа мавзуси бўйича адабиётлар

1. Каримов И.А. Биздан Озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. «Ўзбекистон», 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. «Ўзбекистон». 1992

3. Васильев Г.Г. Социальнокультурная эволюция и социальное управление. М.1997.
4. Тойнби А. Постигание истории. М.1997.
5. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. М.1996.

Тарих фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. "Ўзбекистон",1998
2. Каримов И.А. Донишманд халқимнинг мустақкам иродасига ишонаман. Т."Ўзбекистон", 2000
3. Жўраев Н. Тарих фалсафаси Т.»Маънавият».1999
4. Бердяев Н.А. Смысл истории. М. 1990
5. Гобозев И.А. Философия истории. М. 1997
6. Керсавин А.Н. Философия истории. М. 19992
7. Философия истории. Антология. М. 1995
8. Шаповалов В.Ф. Основы философии. М. 1998
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М. 1994

Маданият фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. "Ўзбекистон" 1994.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХ1 аср бўсағасида: хавф – сизликка таҳдид, барқарорлик ҳартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. "Ўзбекистон",1997.
3. Артемьев В.М., Роша А.Н. Социология культуры. М.1993.
4. Бердяев Н.А. Философия свободы,Смысл творчества, М. 1999
5. Культурология ХХ века. Антология. М. 1995.
6. Шаповалов В.Ф. Основы философии. М.1998.
7. Основы философии (под ред.Ахмедовой М.А. и Хана В.С.)Т. "Ўзбекистон",1998.
8. Фалсафа (акад.Эркин Юсулов таҳрири остида) Т. 1999.

Иқтисодий фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқлолининг асосий та – мойиллари. Т. "Ўзбекистон" 1995.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интилоқда. Т. "Ўзбекистон". 1999.
3. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т. "Ўзбекистон". 2000.
4. Булгатов С. Философское хозяйство. М. 1990.
5. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. М. 1991.
6. Тоффлер Э. Третья волна. М.1999.
7. Иноземцев В.Л. Постэкономическое общество. Журн. Вопросы философии. №2,2000.

Ижод фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т.»Ўзбекистон» 1994.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI асрга интилоқда. Т. "Ўзбекистон" 1999.
3. Бердяев Н.А. Смысл и творчество. М. Соч. 1983.
4. Губин В.Д. Культура и творческая деятельность. М. 1987.
5. Раҳимов И. Руҳий таҳлил ва ижод. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», газ.16 июнь,1993.
6. Философия. Учебник. М. 1997

Тил фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар:

1. Аналитическая философия ист. тексты. (отв. ред. А.Ф.Грязов). М.1993.
2. Антонов В.И. Символ, наука, культура. М. — Улан — удэ,1995.
3. Вингетштейн Л. Философские работы. М.1998.
4. Гусов С.С., Гулчинский Г.А. Проблема понимания в философии. М. 1995.
5. Шаповалов В.Ф. Основы философии. М. 1998.

Сиёсат фалсафаси мавзуси бўйича адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол. Иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. "Ўзбекистон" 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Т. "Ўзбекистон"1992.

3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хав – фсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. "Ўзбеки – стон" 1997.
4. Гегель. Философия права. М. 1990.
5. Геннел Дж.Т. Политическая теория. Вестник МГУ, серия 12, 1993
6. Парин А.С. Философия политики. М. 1994
7. Философия. Учебник. М. 1997

Фан фалсафасидан назорат саволлар:

1. Фалсафанинг фанга муносабати қандай?
2. Фалсафанинг динга, санъатга муносабатини айтиб беринг.
3. Фалсафанинг дунёқараш ва методологик вазифаларини қандай тушунасиз?
4. Фалсафий ғоя, миллий ғоя ва миллий мафкура тушунчаларининг муносабатини айтиб беринг.

Фан фалсафасига оид саволлар:

1. Фалсафани назарий ва амалийга бўлиш нима?
2. Фан фалсафасининг вазифаси ва моҳияти нимада?
3. «Фан фалсафаси» тушунчасини ким майдонга ташлаган?
4. Фан фалсафаси алоҳида соҳа сифатида қачон шаклланди?
5. Ҳозирги замон фалсафасида нима учун фан фалсафасига эътибор кучаймоқда?
6. Фан мантигини яратишда Аристотель таълимотининг ролини қандай тушунасиз?
7. Фан фалсафасини бошлаб берган файласуф сифатида Аристотелънинг унга қўшган хиссасини айтиб беринг.
8. Аристотелънинг тўрт сабаб ҳақидаги таълимоти ва унинг фандаги ахамияти.
9. Ўрта Осиё файласуфларининг фанни таснифлашдаги фикрлари ва уларнинг фан тараққиёти учун ахамияти.
10. Форобийнинг фан таснифи ҳақидаги таълимоти (нима?)
11. Ибн Синонинг фан таснифи ҳақидаги таълимоти.

12. Хоразмий фанни қандай таснифлаган?
13. Беруний томонидан экспериментал методнинг май — донга ташланиши ва унинг фан ривожини учун аҳамияти.
14. Н. Коперник, Ф. Бэконлар фан ва илмий билишнинг янги методлари ҳақида.
15. Галилейнинг фан тўғрисидаги янги концепцияси ва унинг Аристотель концепциясидан тубдан фарқи.
16. Фанда табиий илмий методнинг пайдо бўлиши.

Фанда стандартлаш концепциясига оид саволлар:

1. Стандартлаш концепцияси фан фалсафасининг муҳим муаммоси эканлиги.
2. Стандартлаш концепциясини яратишда «Вена тўта — раги» файласуфларининг дастурининг аҳамияти.
3. Билишнинг объекти ва субъекти тушунчасининг янги таҳлили.
4. Фактларни ўрганишда кузатиш ва эксперимент — методларининг аҳамияти.
5. Нима учун фанда экспериментга алоҳида эътибор берилади?
6. Фан қонуллари деганда нимани тушунасиш?
7. Эмпирик қонуллар деганда нимани тушунасиш?
8. Назарий қонуллар деганда нимани тушунасиш?
9. Эмпирик метод ва унинг турлари нимадан иборат?
10. Назарий метод ва унинг турлари нимадан иборат?

Илмий ва ноилмийлик чегараси (демаркация) мавзусига оид саволлар:

1. XX аср файласуфлари илмийлик ва ноилмийлик тушунчаларини қандай фарқлайдилар?
2. Билимнинг ҳақиқатлиги мезони нима? (ёки ҳақиқат мезонини тушунтиринг).
3. Тушунча, муҳокамаларнинг тажрибага мос келиши масаласини айтиб беринг.
4. Тушунча, ҳукм ва муҳокамалар қай вақтда аҳамиятга эга бўлади?
5. Қайси фалсафий мактаб верификация тушунчасини фанга киритган, унинг аҳамияти нимада?
6. Фанда «Ҳақиқат», «ноҳақиқат (хато)» тушунчаларнинг мазмунини айтиб беринг.

7. «Ҳақиқат ҳам эмас», «Тўғри ҳам эмас»ни тушунчала – рини нима деб баҳолаш мумкин? Қандай тушунасиз?

8. Билиш ахамиятига эга бўлмаган таълимотлар борми?

9. Поппер қайси соҳаларни фан доирасига киритмайди?

10. Поппер томонидан майдонга ташланган верифика – циянинг нисбийлиги ҳақидаги таълимотни тушунтириб бе – ринг.

11. Поппер майдонга ташлаган «гипотезанинг чексиз оқими» назарияси ва унинг стандартлаштириш концепция – сидан фарқи.

12. Т. Куннинг фан фалсафасидаги эволюцион наза – риянинг асосчиси эканлиги.

13. Фанда «парадигма»нинг ахамияти нимада?

14. Поппер томонидан фан фалсафасида илмий модел – нинг ишлаб чиқилиши.

15. Илмий текшириш ишларнинг дастури ва унинг XX асрдаги концепцияси.

16. Дастурдаги «қатъий ядро», «негатив» ва «позитив эвристика» тушунчалари.

Табиат шунослик фалсафаси бўйича саволлар:

1. Дунёнинг табиий – илмий манзараси нима?

2. Макон ва замоннинг нисбийлиги концепциясини қандай тушунасиз?

3. Квант механикасидаги ноаниқлик назариясининг фалсафий таҳлилни антиб беринг.

4. Космик эволюцияда чексизлик концепцияси нима?

5. Атомизм ва элементар заррачалар назарияси нима?

6. Химияда моддаларни билиш даражаси.

7. Биосфера ва ноосфера тушунчалари нима?

8. Биологияда эволюцион концепция нима?

9. Фанда ўз – ўзини ташкил қилиш нима?

10. Синергетика нима ва унинг фалсафий моҳиятини ахамиятини мазмунини айтиб беринг?

11. Ўз – ўзини ташкил қилиш эволюциянинг асосидир

12. Синергетика ва дунёнинг янги манзараси.

Техника фалсафасига оид саволлар:

1. Техника сўзининг келиб чиқиши ва бугунги маъносини айтиб беринг?

2. Техника эволюцияси ва унинг ҳозирги замон таҳлили нима?
3. Техника фалсафасининг асосий муаммолари нима?
4. Техниканинг индустриал жамиятдаги характерини айтиб беринг.
5. Техника ва инфор­мацион жамият.
6. Техниканинг ахамияти ва уни чеклаш ҳақидаги кон­цепцияларни айтиб беринг?
7. Технократия концепциясини айтиб беринг
8. Техниканинг ҳозирги замон глобал муаммолари.
9. Техника ва санъат муносабатлари нима?
10. Техника ва маданият.

Социал фалсафага оид саволлар:

1. Социал фалсафанинг моҳиятини айтинг.
2. Социал ходисаларни илмий ўрганиш деганда нимани тушуна­сиз?
3. Социал фалсафа ва социология фанлари ўртасидаги муносабатларни айтиб беринг.
4. Синфий кураш концепциясининг яроқсиз эканлигини тушунтириб беринг.
5. XX асрда социал фалсафада юз берган туб ўзгариш – лар нималардан иборат?
6. Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳало – катдан қутқариб қолишда ягона куч – маърифат эканлигини айтиб беринг.
7. Жамиятнинг ривожланишида таълим тизимининг ахамияти нимада?
8. Модернизация тушунчаси нима?
9. Жамиятни эркинлаштириш деганда нимани тушуна – сиз?
10. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пирो – вард мақсадимиз” иборасини мазмунини айтиб беринг.

Тарих фалсафасига оид саволлар:

1. Тарихий тақдир концепциясини айтиб беринг
2. Тарих фалсафаси ҳақидаги марксистик концепциянинг хатолари нимадан иборат?
3. Тарихнинг олға қараб бориш концепцияси тарихнинг мавжудлигига кафолат берадими?

4. Тарихнинг олға қараб бориш концепциясини танқид қилиш умидсизликка олиб келмайдими?

5. Тарих фалсафасидаги асосий масалалар ғималардан иборат?

6. Қандай муқаддаслик тарихнинг олға қараб боришини таъминлайди?

7. Тарихийликнинг моҳиятини айтиб беринг.

8. Тарихнинг моҳияти нима?

9. Тарихнинг мазмуни нима?

10. Шахснинг кадр – қимматини ўз жойига қўйиш тарих моҳиятини англашда қандай аҳамиятга эга?

Маданият фалсафасига оид саволлар:

1. Маданиятнинг таҳлили нима учун бугунги кунда долзарб бўлиб қолди?

2. Маданият тизимида фалсафанинг ўрни қандай?

3. Маданиятнинг фалсафий таҳлилинини тушунтириб беринг?

4. Маданият турларини тушунтириб беринг.

5. Маданият тушунчасининг уч асосий томонини айтиб беринг.

6. Эркинлик нима?

7. Эркинликнинг даражалари деганда нимани тушуна – сиз?

8. Эркинликни англаб олиш заруриятдир деган фикрга қўшилмасизми?

9. Эркинлик инсон ҳаётининг мазмуни, деган қойдага қандай қарайсиз?

10. Цивилизация билан маданиятнинг фарқи нимада?

11. Цивилизация билан маданиятнинг қарама – қаршилиги деганда нимани тушунасиз?

12. Постиндустриал цивилизация деганда нимани тушунасиз?

Иқтисодиёт фалсафасига оид саволлар:

1. Иқтисодиёт фалсафаси деганда нимани тушунасиз?

2. «Иқтисод», «иқтисодий бирлик» тушунчаларни айтиб беринг

3. Такрор ишлаб чиқариш, истеъмол тушунчаларини айтиб беринг.

4. Иқтисодий борлиқ деганда нимани тушунасииз?
5. Иқтисодий тафаккурнинг шаклланиши нима?
6. Иқтисодиёт инсон фаолияти ва фан соҳаси сифатида.
7. Иқтисодиётгача бўлган жамиятни қандай тушунасииз?
8. Индустириал жамиятда мулкка бўлган муносабатнинг туб моҳияти нима?
9. Постиндустириал жамиятда қандай мулк шакли асосий бўлиб қолади?
10. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий тамойилари ва уларнинг фалсафий таҳлили.
11. Иқтисодиётни эркинлаштириш деганда нимани тушунасииз?
12. Постиндустириал жамиятда иқтисодиётнинг роли қандай?

Сиёсат фалсафасига оид саволлар:

1. Сиёсат дунёси деганда нимани тушунасииз?
2. Сиёсат фалсафасининг асосчиларини айтиб беринг.
3. Форобий – сиёсат фалсафасининг асосчиси.
4. Сиёсат фалсафасининг қадимги илдизлари деганда нимани тушунасииз?
5. Янги даврда сиёсий фалсафанинг шаклланишида Т.Гоббс, Г.Гуго ва Вольтерларнинг ролини қандай тушунасииз?
6. Гегель ўзининг «хуқуқ фалсафаси» китобида сиёсий фалсафанинг хуқуқ фалсафасига бўлган муносабатини қандай изоҳлаган?
7. Сиёсат фалсафаси деганда нимани тушунасииз?
8. Сиёсат фалсафаси ва сиёсий назария ўртасида қандай фарқ бор?
9. Сиёсий дунё – билимнинг методологияси, деганда нимани тушунасииз?
10. Сиёсий кадрятлар деганда нимани тушунасииз?
11. Сиёсий эркинлаштириш деганда нимани тушунасииз?
12. Оила, жамият ва давлатнинг ўзаро муносабати – сиёсат фалсафасининг асоси, деган фикрга қўшилмасизми?

Ижод фалсафасига оид саволлар:

1. Ижоднинг фалсафий таҳлили деганда нимани тушунасииз?

2. Қобилият, истеъдод тушунчаларини таҳлил қилиб беринг.

3. Инсоннинг ижодий фаолияти илоҳий ижоднинг давоми, деган фикрга қандай қарайсиз?

4. Илҳом тушунчаси ижод учун қандай аҳамиятга эга?

5. Ижоднинг инсон руҳияти билан узвий боғлиқлигини қандай тушунасиз?

6. Ижоднинг руҳий таҳлили нима?

7. Ижоднинг онг ва англаб етмаган томонлари нимада?

8. Гўзаллик тамойиллари ижод учун қандай аҳамиятга эга?

9. Ижоднинг шахсийлиги нимада?

Муҳим атамалар лугати.

Абстракция (лотинча *abstractio* – мавҳумлаш) – нарса ва ҳодисаларнинг муҳим томонларини аниқлаш учун уларнинг жузъий томонларини ҳаёлан бир чеккага қўйиб туриш, шу тарзда фикр юритиш. Мавҳум тушунча, мавҳумлаш йўли билан ҳосил қилинган назарий хулоса. Кундалик ҳаётда «мавҳум» тушунчаси ноаниқ, ҳаётда исботланмаган маъноларда ишлатилади.

Агностицизм (يونونча *agnostos* – билмаслик, билиб бўлмаслик) – реал ҳаётни билиш мумкин эмас, деган таълимот. Агностицизм реал ҳаётни билиш мумкин, дунёда билиб бўлмайдиган нарса йўқ, деган билим тўғрисидаги оптимизмга қарама-қарши таълимот бўлиб, инсон моҳиятни била олмайди, чунки моҳият чексиз, деб кўрсатади. Иккала концепция ҳам камчиликлардан холи эмас. Инсоннинг дунё моҳиятини тўла, охиригача билиши мумкин эмаслиги тўғри, бироқ инсон билимлари доимо такомиллашиб туради.

Аксиология (يونонча *axis* – қадрият, *logos* – тушунча, таълимот) – инсон фаолияти, унинг йўналиши, умумий аҳамияти. Инсон ҳаёти ҳақидаги назарияларни ўрганувчи фалсафий таълимот бўлиб XIX аср охири XX аср бошларида шакланган.

Аксиоматик метод – назариянинг тўғрилиги ва тўғрилиги исботланган фикрлардан келиб чиқадиган тадқиқот.

Аксиома (юнонча *axioma* – исбот, далил талаб қилинмайдиган ҳолат) – исбот талаб қилмайдиган, назариянинг бошланғич ҳолати.

Аналогия (юнонча *analogia* – ўхшашлик, мос келиш) – нарсаларнинг бир неча томонлари ва ўхшашлигидан келиб чиқиб бошқа томонлари ҳам ўхшашлиги, деб ҳақида хулоса чиқариш. Нарса ёки ходисаларнинг у ёки бу томондан ўхшашлиги.

Аналитик фалсафа – XX асрда пайдо бўлган, тилнинг фалсафий муаммоларини ўрганувчи фалсафа. Даставвал Англияда, АҚШ, Канада, Австралияда кенг тарқалган фалсафий оқим.

Антиномия (юнонча *anti* – қарши, *nomos*–қонун) – икки бир–бирига қарама–қарши ҳолат, ҳар иккиси ҳам маълум қонунга мос келади. Масалан, дунёнинг бошланиши бор, дунё ҳеч қандай бошланишга эга эмас.

Антропология (юнонча *anthropos*–инсон, одам *logos*–таълимот) – инсон тўғрисидаги таълимот.

Антропологик фалсафа – кенг маънода инсон табиати ва моҳияти ҳақидаги фалсафий таълимот, тор маънода XX аср ғарб фалсафасидаги фалсафий оқим.

Апория (юнонча *aporia* – иложи йўқ демакдир) – масалани ҳал қилишдаги енгиб бўлмайдиган зиддиятлар.

Априор (лотинча *apriori*) – ўтмиш тажрибасига асосланмаган, унга қарама–қарши турадиган билим.

Беден мактаби – XIX асрнинг 60–йилларида Германиядаги Баден шаҳрида ташкил топган янги кантчилар таълимотининг алоҳида томонларини ривожлантирган фалсафий мактаб. Билиш натижасига алоҳида эътибор беради.

Белги–моддий предмет ёки белгининг ҳиссий идрок бўлиб, бошқа предмет ёки белги тўғрисида ахборот беради.

«Борлиқ ва вақт»–XX аср немис файласуфи Хайдеггер асари (1927 й).

Борлиқ дунёси – экзистенциалистлар томонидан кiritилган атама (**Инсон борлиги**) бўлиб, уни тушунчалар билан билиб бўлмайди, балки унинг ички кечинмалари орқали билиш мумкин, деб айтадилар. Бу инсоннинг ички дунёсини ташкил этади.

«Борлиқ ва ҳеч нима» – феноменологик тажриба онтологияси. У Сартр асарларида батафсил баён этилган.

Вакуум—(лотинча *vacuum* — бўшлиқ) — маълум физик муҳит, физик майдон бўлиб, уни физика ўрганади. Бўшлиқ тушунчаси, анъанавий фикрлаш тарзида айтилганидек, унда табиат йўқ, деган тушунчага ўзгартириш киритилган.

Вақт—борлиқнинг чексиз оқими, ўтмишдан ҳозирга⁴ ва ундан келажакка йўналтирилган жараён. Ҳаётнинг давомийлиги, даврийликнинг такрорланиши, орқага қайтиши, доимийлиги; «орқага қайтмаслиги» — хронологик макон — замон кўлами каби тушунчаларда ифодаланади.

Верификация (лотинча *verus* — ҳақиқат *facere* — бошқариш, иш қилиш) — айтилган фикрнинг тўғрилигини тажрибада исботлаш.

Гедонизм (юнонча *hedone* — лаззатланиш) — ахлоқий таълимот бўлиб, бу оқим энг юксак бахт лаззатланишдир деган ғояни илгари суради.

Герменевтика (юнонча *hermenutike* — тушунтирувчи, изоҳловчи) — 1) матнларни назарий ва амалий тушунтириш; 2) матнларнинг фалсафий таҳлилини ўрганиш методологияси билан шуғулланувчи фалсафий оқим.

Гилзоизм (юнонча *hele*—модда, *zoe*—ҳаёт) — ҳамма нарсада жон бор, дегувчи фалсафий оқим.

Гипотеза (юнонча *hypothesis* — тахмин) — ҳодисаларни тушунтиришда майдонга ташланган илмий тахмин. Аксиомадан фарқли ўлароқ, **гипотеза** амалиётда исботлангандан сўнг назарияга айланади.

Гносеология (юнонча *gnosis*—билим, *logos*—таълимот) — фалсафий билиш назарияси. Бугунги кунда **эпистемология** (юнонча *epistema* — билим) атамаси ҳам ишлатилади.

Гуманизм (лотинча *humanus*—инсоний) — инсон қадриятларини устувор ўрганадиган қарашлар тизимидир.

Дедукция (лотинча *deductio*—келтириб чиқариш) — умумий фикрлардан мантикий асосда хулоса чиқариш.

Дейдеологизация — Маркснинг ҳамма нарсани мафку— ралаштириш, ягона мафкурага бўйсундириш ҳақидаги таълимотга қарши XX асрда вужудга келган оқим бўлиб, илмий, ахлоқий, эстетик принципларни ўта мафкуралашти— ришга қарши чиқади.

Деконструкция—матнга нисбатан ҳаракати ва уни қайта жиҳозлашга қаратилган алоҳида стратегик муносабат. Анъаналарни бузмасдан қайта англаш усули.

Демург (юнонча **demurgos**) – дунё меъмори, архитектураси, тузилиши, яратувчиси демақдир. Дунёнинг устаси, яратувчиси маъносида ҳам ишлатилади.

Диалектика – 1) фалсафий мунозара санъати; 2) айнанлик, қарама-қаршилик ва зиддиятлар тўғрисидаги таълимот.

Диалог (юнонча **dialogos**) – фикр алмашиш, икки ки-шининг суҳбати, фикр алмашуви.

Дискурс (лотинча **discursus**–мулоҳаза, муҳокама) – мантиқда ишлатиладиган атама бўлиб, фикрлар илгариги билимга асосланиб изчиллик билан давом эттирилади.

Зарурий хулоса – дедуктив хулосанинг бошқача номи. Унда ҳукмлардан, муқаррар равишда, хулоса чиқарилади.

Идеал (юнонча **idea**–ғоя) – юксак ғояга интилиш.

Идеализация умумлаштириш шакли. Бироқ илмий **идеализацияда** ҳодисаларни ўта бўяб, ҳаддан ташқари ошириб кўрсатишни фарқ қилиш керак (қундалик ҳаётда иккинчи маъноси ишлатилади).

Изаморфизм (юнонча **isos**–тенг, ўхшаш, **morfе**–шакл) – икки тўплам ўртасидаги элементларнинг мос келиши.

Императив (лотинча **imperativus**–буйруқ) – қатъий қоидалар. Кантнинг қатъий императиви – инсон ахлоқининг қатъий қоидалари маъносида ишлатилади.

Индукция (лотинча **inductio**–келтириб чиқариш)– ху-лоса чиқаришнинг асосий усуллари ва тадқиқот методлари – дан бири. Билим жузъий муҳокамалардан умумий қоидаларга қараб ҳаракат қилади.

Индустриал жамият – жамиятнинг мураккаб ривожланиш босқичи бўлиб, унда илмий–техник фаолият, машина ишлаб чиқариш ва меҳнат интизоми, ижтимоий бозор, тизимди хўжалик асосий аҳамиятга эга бўлади. Бу жамиятда ишлаб чиқариш воситалари, йирик саноат асосий ўринга чиқади.

Интенция (лотинча **intentio**–интилиш) – онгнинг маълум предметга йўналтирилганлиги.

Интерпретация (лотинча **interpretatio**–воситачилик) – Тил белгиларининг объект билан мос келишини таҳлил қилади. Шундагина сўз билан фактлар бирликни ташкил этади, уни реаллаштириш эса **интерпретация** асосида бора-ди.

Интуиция (лотинча *intueri*—диққат билан қараш) — ҳодисаларни бир бутун тарзда бевосита воқеа асосида олинган билим асосида билиш. Унга турли ҳисоблаш асосида эмас, балки ақлнинг кучи билан боради. Ҳиссий **интуицияда**, ақлий ҳолатдан қатъий назар образлар ҳис—туйғуларда ифодаланади. Интеллектуал **интуицияда** ҳодисанинг моҳияти тез ва осон анланади.

Информация жамияти — электроника ва крмпьютерларга асосланган жамият. Информация ҳаётнинг турли тармоғига кириб бориб, бутун ижтимоий ҳаётда ўзгариш ҳосил қилади. Янги ижтимоий муносабатлар, янги социал гуруҳлар ва янги оилаларни, шунингдек, ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг янги шакллари вужудга келтиради. Инсон ва унинг интеллекти жамиятнинг ривожланиши асосига айланади.

Исбот — айтилган фикрни асослаб берувчи мантиқий усул. У тезис, асос ва исбот тузилмасидан ташкил топади.

Космос (юнонча *cosmos*) — юнон фалсафасида дунёнинг бир бутун ташкил топиши.

Космицизм — космос тарафдорлари, дунёни космос асосида изоҳлаш. Инсонни космоснинг бир қисми, деб қаровчи оқим.

Космоцентризм — космос ҳамма нарсанинг маркази, асоси, деб қаровчи дунёқараш.

Либедо (лотинча *libedo* — мойиллик, хоҳиш) — Фрейднинг руҳий таҳлил фалсафасида жинсий мойиллик тушунчаси.

Логос (юнонча — *logos* — тушунча, фикр, ақл) қадимги юнон фалсафасидаги тушунча бўлиб, аниқ мазмунга эга бўлмай, ақлий асосга эга бўлган қонун, сўз фикрдир.

Метафизика (юнонча — *meteta physika*—физикадан сўнг) фалсафанинг биринчи тамойили ҳақидаги таълимот, борлиқни ақл кўзи, фикр салоҳияти билан ўрганадиган таълимот. Баъзида метафизика фалсафа атамаси маъносида ҳам ишлатилади. Гегель ва Марксча фалсафада диалектикага қарама — қарши фикрлаш усули сифатида ишлатилган.

Методология — методлар тўғрисидаги таълимот, дунёни яхлит ўргатувчи усул

Мистика (юнонча *mystika* – сирли образ, сирлилик) – сирли, тўла англанилмаган, ҳал қилиш қийин, интуитив, сирли ҳодиса.

Миф – афсонавий – жазибадорлик устун туради – ган хикоя

Мифология (юнонча *mithos* ҳикоя, афсона) – дунёни афсонавий тафаккур, ҳис – туйғу, асосида тушуниш

Модел (лотинча *modulus*) – меъёр, нусха

Монизм – дунёни ягона борлиқ (материя ёки руҳ, оллоҳ)дан бошланган, деб тушунтурувчи таълимот.

Неопозитивизм – XX асрдаги фалсафий оқим бўлиб, фалсафада методологик муаммолар, айниқса, фан фалсафа – сига асос солган.

Ноаниқликлик – Гейзенберг томонидан майдонга таш – ланган квант механикаси назариясининг қонунияти. Бу объект билан субъект бирлигини фалсафий тахлил қилади.

Номинализм (лотинча *Nomen* – ном, исм) – ўрта ас – рдаги фалсафий оқим бўлиб, умумий тушунчалар номга эга, ҳаётда эса алоҳида предмет, ҳодисалар мавжуд, деган ғояни илгари суради.

Ноосфера (юнонча *noos* – ақл) – ақлнинг ҳукмронлиги таъминланган доира соҳа (сфера)

Онтология (юнонча *on* – моҳият, *logos* – таълимот) бор – лиқ тўғрисидаги таълимот

Пантеизм (юнонча *pan* – ҳамма, *theos* – худо) – таби – атнинг ҳаммаси худо, деган фикрга мосланган таълимот.

Парадигма (юнонча *paradigma* – мисол, намуна) – илмий назариянинг намунаси, унинг тўғрисидаги таълимот

Парадокс (юнонча *paradoxos* – қутилмаган) – ажабла – нарли фикр.

Позитивизм (лотинча *positivus*) – ижобий.

Постмодернизм – XX асрдаги фалсафий таълимот бў – либ, ижтимоий ҳаётни ахлоқ, қонунлар, қадриятларни буз – маган ҳолда қайта кўриб чиқиш усули, кўп фикрлилик усули

Постпозитивизм (лотинч. *Post* – сўнгги, кейинги, *прзи* – тивизм – ижобий) – фан фалсафасига асос солган оқим.

Прагматизм (юнонча *pragma* – иш, ҳаракат) – инсон фаолияти, унинг амалиётини асосий ўринга қўювчи фалса – фий таълимот.

Принцип (лотинча *principium*..– асос, бошланиш) – на – зариянинг асосий ҳолатидир.

Провиденциализм (лотинча *providentia*–тақдир) – та – рихий жараёнлар азадан белгиланган тақдир асосида давом этади, деган қараш

Прогресс (лотинча *progressus*) – ривожланишнинг олға қараб кетиши.

Редукция (лотинча *reductio*) – орқага , бошланган жойига қайтиш.

Релятивизм (лотинча– *relotivus*) – нисбийлик.

Силлогизм (юнонча *sylogismos*) – дедуктив хулоса чиқариш тури

Символизм (юнонча *sumbolon* рамзий) – борлиқни белгилар, рамзларда ифодалаш. Символлар назарияси.

Синеретика (юнонча *synergeia* – ҳамкорлик) – ўз ўзини ташкил этишнинг умумий қонуниятларини ва прин – ципларини асос қилиб олган фанлараро йўналиш. Бу таъли – мот асримизнинг 70 – йилларида пайдо бўлди.

Софист – донолик ўқитувчиси. Софистлар қадимги Юнонистонда, биринчи маърифатпарварлар деса бўлади, Улар тил, риторика, мантиқ илмига катта эътибор бердилар. Бироқ улар нисбийликни мутлоқлаштирганлар.

Структура (лотинча *structura*–тузилиш) – элемент – ларни нисбий барқарор алоқаси, уларнинг ўзаро бирлиги, жойлашишларидаги тартиб, тизимни туреун ташкил қилиниши ва унинг ички алоқадорлиги.

Структурализм – структура (ғояси, асоси) тизимга фалсафий ёндашиш структурализм, деб аталади. Бу соҳани фалсафий таҳлил қилишда Фердинанд де Соссюрнинг хиз – матлари катта. XX аср фалсафасида социал – гуманитар оқим.

Субстанция (лотинча *substantia*) – мохият.

Теология (юнонча *theos*–худо *logos*–таълимот) – ило – хият демақдир.

Теоцентризм – борлиқнинг марказида худо туради деган фалсафий оқим.

Трансценденталь (лотинча *transcendo*–ташқарига чиқиш) – энг умумий, универсал борлиқдир.

Универсалли (лотинча *universalis*) – умумий, ҳар то – монлама)

Утилитаризм (лотинча *utilitas*) – фойда, аҳамиятли.

Фальсификация (лотинча *falsus-ёлгон facio-бажарамаи*) – ёлгон гипотезани аниқлаш учун келтирилган фикрий жараён. Бу жараённи биринчи бўлиб Поппер май – донга ташлайди. У бу усул билан фан ва метафизика чега – расини аниқлашга ҳаракат қилади.

Феномен (юнонча *phainomenon*) – кўриниш, зуҳурий.

Феноменология – XX аср ғарб фалсафасининг асосий йўналишларидан бири, унинг асосчиси Гуссерль онг фао – лияти билан унинг феноменини аниқлаш

Форма (лотинча *forma*) – Нарсанинг моҳияти ва унинг тушуниши)

Функция (лотинча *functio*) – бажариш.

Хаос (юнонча *chaos*) – тартибсизлик.

Цивилизация (лотинча *civillis*) – фуқаролик, давлат – чилик.

Эвристика (юнонча *heurisko*) – топаман.

Эйдос (юнонча *eidos* – кўриниш, образ) – ғоянинг ўзи, бироқ аниқ образда кўриниши.

Экзистенциализм (лотинча *existentic*) – яшаш, мав – жудлик.

Экология (юнонча *oikos-уй, logos-таълимот*) – му – ҳофаза тўғрисидаги таълимот

Экогуманизм (юнонча *oikos-уй, humanus-инсон*) – атроф – муҳитга инсоний муносабатда бўлиш.

Эксперимент (лотинча *experimentum*) – тажриба, на – муна.

Эмпиризм (юнонча *empeiria-тажриба*) – Билиш жа – раёнида бевосита сезги аъзоларимиз орқали тажрибада ол – ган билимларни асосий ўринга кўювчи фалсафий оқим.

Эпистемология (юнонча *epistema-билим, таълимот*) – ҳозирги замон фалсафасида гносеология (билим назария – си) ўринга ишлатилатиладиган атама.

Эстетика (юнонча *aisthetikos-ҳиссий*) – инсоннинг борлиққа қадриятлар сифатида муносабатини ва инсоннинг бадий фаолиятини ўрганувчи фалсафий таълимот.

Этика (юнонча *ethos-одат*) – фалсафий таълимот бў – либ, инсон ахлоқининг қонунари, нормалари ва принциплари, ахлоқий қадриятларни ўрганадиган фан.

МУҲДАРИЖА

МУҚАДДИМА	3
I-БОБ. ФАН ФАЛСАФАСИНИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ	11
✓ 1.1 Фаннинг эволюцияси (Қадимги дунё ўрта аср Шарқ ва янги замон фанлари).....	13
✚ 1.2. Илмий билишни бир андозага келтириш (стандартлаш) тамойили	18
- 1.3. Ҳозирги даврда фаннинг аҳамиятини ортиб бориши.....	22
1.4 Фан идеаллари. Олимнинг маънавий қиёфаси.....	26
1.5. Дунёнинг фалсафий, диний ва илмий манзаралари ўртасидаги ўзаро нисбат.....	28
II- БОБ. ТАБИАТШУНОСЛИК ФАЛСАФАСИ	32
2.1 Оламнинг табиий – илмий манзараси ва унинг эволюцияси	32
② 2.2 Ҳозирги замон табиатшунослигида макон ва замон муаммолари.....	47
2.3 Фандаги баъзи муаммоларнинг фалсафий талқини... ..	54
2.4. Биосфера ва экологик тамойиллар.....	61
2.5. Синергетика – дунёга янгича қараш.....	65
III-БОБ. ТЕХНИКА ФАЛСАФАСИ	75
3.1 «Техника» тушунчаси, унинг пайдо бўлиши, ва ҳозирги даврдаги талқини	77
3.2 Техника билимининг табиати.....	80
3.3 Техника глобал муаммолар доирасида	82
✓ 3.4 Техникани инсонийлаштириш ва техник қадриятлар	85
IV БОБ СОЦИАЛ – ГУМАНИТАР ФАНЛАР ФАЛСАФАСИ	92
4.1. Социал фалсафа.....	92
4.1.1. Жамиятнинг фалсафий таҳлили.....	92
4.1.2. Жамиятнинг социал тузилиши	95
4.1.3 Жамият фан сифатида.....	97
✓ 4.2 Тарих фалсафаси.....	101
4.3 Сиёсат фалсафаси.....	114
4.3.1. Сиёсат фалсафасининг ривожланиш босқичлари.....	114
4.3.2. Мустақил сиёсат фалсафасининг шаклланиши	116
4.3.3. Сиёсат фалсафасининг моҳияти	119
4.4. Иқтисодийёт фалсафаси	123
✓ 4.5 Тил фалсафаси	134
✓ 4.6. Ижод фалсафаси.....	142
4.6.1. Ижод ва руҳий таҳлил.....	148

4.7. Маданият фалсафаси	155
4.7.1. Маданият тушунчаси.....	158
4.7.2. Маданият ва цивилизация.....	161
4.8. Жамиятни босқичларга бўлиш назарияси.....	166
4.9. Локал цивилизация назарияси, модернизм ва постмодернизм.....	175
4.10. Ўзбекистоннинг ўзига хос цивилизация йўли	181
ХУЛОСА.....	192
АДАБИЁТЛАР:.....	196
Фан фалсафасига оид саволлар	199
Табиат шунослик фалсафаси бўйича саволлар.....	201
Техника фалсафасига оид саволлар.....	201
Социал фалсафага оид саволлар.....	202

**И.РАХИМОВ
А.ЎТАМУРОДОВ**

ФАНЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ
(фан фалсафаси)

Босишга рухсат этилди 05.06.2002. Бичими 60×84 1/16.
Ҳажми 13,5 босма табоқ. Адади 1000 нусха.
Буюртма 389.

ЎзМУ босмахонасида чоп этилди.